

KÖZELÍTÉSEK

III. évfolyam 1-2. szám

Zsigmond Király Főiskola

szociológiai tanszékének negyedéves, internetes folyóirata

A számot 2016. május 10-én zártuk le.

IMPRESSZUM

*A Közéletések a Zsigmond Király Főiskola online társadalomtudományi folyóirata.
Lektorált folyóirat. Minden publikálásra beküldött kéziratot opponensek lektorálnak.*

Székhely:

1032 Budapest, Kelta utca 2.

Megjelenik:

évente 2 vagy 4 alkalommal

Főszerkesztők:

Dr. A. Gergely András – Dr. Laki Ildikó

Szerkesztőbizottság:

*Dr. Grajczjár István, Dr. Tóth László, Dr. Jászberényi József, Dr. Szatmári Péter,
Kovács Györgyi*

Olvasószerkesztő:

Dr. A. Gergely András

Felelős kiadó:

Zsigmond Király Főiskola – Prof. Dr. Bayer József, rektor

Első kiadás: 2011

Új folyam: 2014

ISSN 2498-7816

Webcím:

www.zskf.hu/kiadvanyok

Design:

Szitás István - Gerilla Design Bt.

DISKURZUSOK

FELJEGYZÉSEK A MEGTÁMADOTTAK BIRODALMÁBÓL 4

TANULMÁNYOK ÉS GONDOLATOK

KOMMUNIKÁCIÓS TABUK KUTATÁSA — MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK ÉS
KIHÍVÁSOK..... 36

MI TÖRTÉNT A RÉGIÓK EURÓPÁJÁVAL? AZ EURÓPAI POLITIKA REGIONÁLIS
DIMENZIÓJÁNAK FELÜLVIZSGÁLATA 130

VAJDASÁG, MINT RÉGIÓ 146

A BÜNTETŐPOLITIKA LEGITIMÁCIÓS KÉRDÉSEI 156

POLITIKAI-SZAKRÁLIS LÉT KULTÚRAKÖZI DIMENZIÓKBAN 174

KITEKINTÉS: VÁROS ÉS TÁRSADALMI KÉRDÉSEK

EGY PEST MEGYEI TELEPÜLÉS TÁRSADALMI KÖRKÉPE 214

DISKURZUSOK

FELJEGYZÉSEK A MEGTÁMADOTTAK BIRODALMÁBÓL

/Ál-/vita Vásárhelyi Máriával

Avagy hát frászt „vita” ez. Megerősítés, kibontás, továbbgondolás, komolyan vétel, a szimbolikus politika felé terelés inkább. Mert nemcsak kommunikációs fegyvert és propagandisztikus töltetet kap a Nagy Testvér egy még nagyobbtól, s nem csupán érzékelhető, sejthető, de tudható is: nem azt kell vizslatni, mit mond a Vezér, hanem inkább azt, mit tesz... S nemcsak a birodalomépítés propagandájában, hanem a nyelvi biztonsági határzárak (szájzárak) normarendszerében, a nyelvhasználat militarizálása és a „migráns hordák” ellen harsogó háborús retorika kiépítésében ugyancsak. Vásárhelyi Máriának elszomorító módon igaza van ÉS-beli cikkében (2015. október 2.): a párhuzam a finkelsteini és klempereri korszakok között (a diktatúrákat összekötő elv és gyakorlat, szókészlet és retorika szintjén) több mint analógia, a kommunikációs tér kisajátítása és a nyelvi megszállás vagy narratív gyarmatosítás is kísértetiesen hasonló... Ám a totális nyelvi alárendelés, az állampropagandisztikus intézményrend kiépítése, a túlcentralizált közlésrendszer totális birtokbavétele a bérkommentelők körével együttesen már messzibb történeti gyökerű, mint az orwelli, zsdánovi, goebbelsi eljárasmódok. A „császár szemeknek és füleinek” intézményesítési elgondolása, a közlésterepek totális bekebelezése nemcsak Hitler-kori német, hanem ősi mezopotámiai, sőt még ősbibb kínai receptúra, s ilyesmikről nem csupán Victor Klemperer ír, hanem Jan Assmanntól Murray Edelmanig, Jürgen Habermastól Pierre Bourdieu-ig, Marc Abélèstől Császi Lajosig vagy Szépe Györgyig egy sor kritikai szociológus, nyilvánosság- és médiaelemző is, ha csak a hazai migrációkutatás tárgyi és mentális néprajzi adatait nem vesszük előbbre a hivatkozások között (lásd Árendás – Szeljak 2014; Földessy 2014; Juhász 1999). Ami azonban kétségtelenül módosulást élt át az utóbbi egypár szezonban, az már nem csupán a habermasi nyilvánosság-teóriát vagy a weberi érzületetikát invokálja itt, hanem a „fordított gyarmatosítás” fogalmának ügyes-készséges bevezetését az Eu-parlamenti Fidesz-képviselő Schöplin György által. Merthát a szavak tudatosítják a korszakot, a jelszavak csak túlélnek, a vezényszavak meg lekaszabolják őket... (lásd a képmellékletet, „Menjen el a Te országod...!”, „Orbán által ígért kerítések 2010, 2015”, „A magyar migránsellenes kampány túlélője vagyok!”).

„Miképpen a nap sugára a felhőn, azonképpen tör át az igazság is a szavakon”

Stefan Heym: Dávid király krónikája.

Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977:275. oldal

„Nem hagyhatjuk...!”

Kétezer-tizenöt hajnalán lassan kezdett földeregeni a „migráncsokat” helyzetbe hozó és kerítésen kívülre tessékelő kampány. A jelszavak és minősítések kommunikatív logikája kezdettől a hárítás, a kizárás, majd a bekerítés, kiutasítás, végül a mindörökkön-örökkéig tartó kegyeletes befogadástillalom narratívái szerint gazdagodott az év nyári-koraőszi hónapjaiig. Mint már tudjuk, „nem hagyhatjuk”, „nem tűrhetjük”, „Magyarországon nem lesz Európa” (s így tovább...). Mert hát illendő lenne már össznépi (NER) szinten is észrevenni: a kortárs világunkban észlelhető Rossz és Gonosz saját léteire – egy nyíltan sőt hangosan megnevezhető „titokban” („...hadd mondjak el Önöknek egy titkot...!”) – talán magyarázatot kaphat olykor, de ilyenkor nem másról szokott szó esni, mint a *migrációs* jelenségről... Nem a keresztyéni attitűdről (arról is, ha a kisebbségi kormánypart dadogja el valahol, vagy papjai fonják imáikba sok helyütt, püspökeik tapsolják meg kételyek nélküli hithűséggel, majd /néhány kivételnek tisztelet!/ kedvesen kitessékelik a hajlékunkhoz érkezőket...), s nem is a jövevény, a vendég keresztyéni fogadásáról, hanem a bebábozódásról, az „Összeurópát” hegyivadász öntudattal védeni hivatott keresztyénségi hadállásról van szó leginkább, mely nem óhajt a megértő szolidaritást vállaló európaiság élményközegével azonosulni, de annál inkább a „hadrendbe” szedhető népesség lelki épségét kívánja fennen meg-

védelmezni: „Itt nem lesznek kerítésáttörések, bevándorlózendülések, felgyújtott menekülttáborok, és nem fognak vadászni mindenfajta bandák magyar nőkre, a feleségeinkre meg a lányainkra” – jelentette ki Orbán Viktor.¹

Szó van persze, nem is kevés, a jelen-ség-együtttest látványosabban megtestesítő „konteós” *narratívákról*. A mindenkori Rossz /most épp a toleráns Európa/ ellen jogosnak tekintett nemzeti „önvédelem” nemcsak egyént, de persze államot is megilletteh, mégannyira azért is, mert az önmitologizáló hajlam ereje és intenzitása ma már az állam újravarázslásának eszköztárába illeszkedik, sőt a politikai pszichológia fegyvereivel akár az öngyarmatosítás erőterévé is alakulhat. De kik és hogyan, mit és miért generálnak új mítoszt az esélyekből-félelmekből, ellenségképekből, kortárs-modern mumusokból, akár önnön kivagyis és győzedelmes nagyságukból? S lehetséges-e, hogy nem csupán személyeknek, de államoknak is fölötte nagy szüksége van erőfitogtató nagyság bizonyítására, mégannyira, ha sikert is remélhetnek a belső politikai mikroklímában, ha szereptudatuk ezáltal földrésznyivé vagy birodalmivá növekszik, s ha enélkül túl kicsik maradnának amúgy...? Válaszom persze az: nemcsak lehetséges, de minél csenevészebb a magabiztosság, annál harsányabb és fenyegetőbb a kinyilatkoztatás. A többi már csak hangerő és narratívák diskurzusa...

¹ <http://www.thehungariantimes.hu/thetimeshironolvasas.php?id=1985>

„A nyelv fontos, de talán nem annyira, mint a tettek és a gesztusok. A furgonban megfulladó 71 szíriai felnőtt és gyerek kapcsán a halálukat ünneplő, még több tragédiát kívánó kommentárok zsigeri gyűlöletére sincsenek szavak. A halál túl van a nyelven; eltörli a kisstílű különbségeket menekültek és migránsok, disszidensek és száműzöttek között” (Kolozsi 2016).² Lássuk azonban szövegszerűen is, ha nem épp a múltból, de minapi kottákból néhány dallamot vételezve, s mindenekelőtt a kreatív konteós képzelet megnyilvánulási indokainak eredői felől kérdezve...: hogyan zajlik mindez olyan társadalmi közbeszéd felületein, ahol a politikai narratívák legharsányabb megszólalás-módjai tetten érhetők... S ebben Vásárhelyi Mária lehangoló igazát nyugtázom: az erő-kultusz, a harc, a bonyolultságok egyszerűsítése, a monoton ismételtetés meggyőző/legyőző ereje, a Fidesz-nyelv önkénye is erős reflektorfényben vonul végig...

„Egy újabb veszélytől, az illegális bevándorlók befogadására vonatkozó kötelező uniós kvótától is meg kell védeni Magyarországot – jelentette ki Szijjártó Péter külgazdasági és külügyminiszter a parlamentben, napirend előtti felszólalásában. Harrach Péter, a Kereszténydemokrata Néppárt frakcióvezetője felszólalásban hangsúlyozta: különbséget kell tenni a menekültek és a bevándorlók között, utóbbiakkal szemben önvédelemre van szükség”. / <http://kdnf.hu/news/kvotatol-meg-kell-vedeni-magyarorszagot/>

A KNDP „Több fényt!” című weboldalán olvasható szöveg (2015. okt. 19.) az MTI közleményeként kétséget nem hagyó módon idézi föl a parlamenti vita anyagát, Szijjártó Péter miniszteri értelmezését és a kormánypárti/ellenzéki hozzászólók vitanapi álláspontját. Az alkalom nem az egyetlen és első, hanem egy társadalomtörténeti értelemben jól követhető folyamat több állomásának csupán egyike, melyet számos más „meg kell védeni!” felhívás nyomvonalára és hadászati-stratégiai célrendszerére mutat föl.

Ugyanitt szerepel a folytatás is: *„Magyarország bebizonyította, hogy igenis meg lehet állítani a modern kori népvándorlást, de újabb veszély fenyeget, a kötelező bevándorló-befogadási kvóta, amitől szintén meg kell védeni az országot – fogalmazta meg álláspontját Szijjártó Péter külgazdasági és külügyminiszter napirend előtti felszólalásában. A tárcavezető kijelentette: mára megszűnt az illegális bevándorlók beáramlása Magyarország déli határán, megvédtük ettől a veszélytől Magyarországot, a magyar embereket. A politikus köszönetet mondott az ebben a munkában részt vevő rendőröknek és katonáknak, valamint a visegrádi együttműködés (V4) másik három tagállamának, Szlovákiának, Csehországnak és Lengyelországnak.*

² „Hogy a bevándorlók milyen szövegösszefüggésekben szoktak mostanában előkerülni, sokat elmond az Independent két újságírójának kísérlete: ők eredeti náci szövegeket kommentáltak be a Daily Mail cikkei alá, csak éppen a zsidó szót menekültekre cserélték. „Vagy ők, vagy mi, a bevándorlók elleni harc erről szól. Bármilyen félmegoldás a saját pusztulásunkhoz vezet” – ilyen és az ehhez hasonló idézetek az eredeti antiszemita kontextusból kiragadva kifejezetten népszerűek voltak a többi olvasó között”.

A V4-ek bebizonyították, hogy meg tudják védeni Magyarország határát, az EU és Schengen külső határát, és innentől kezdve nincs elfogadható magyarázat, kifogás arra, hogy 28-an miért ne tudnánk megvédeni Görgország külső határát, ami a legjobb megoldás lenne – mondta Szijjártó Péter.

A külgazdasági és külügyminiszter hangsúlyozta ugyanakkor, hogy Magyarországot a bevándorlási hullám egy újabb, ezúttal 'nyugatról érkező' veszélyétől, a kötelező bevándorló-befogadási kvótától is kell megvédeni. Az uniós kvóta azt jelentené – magyarázta –, hogy azokat a bevándorlókat, akiket most az európai szabályok felrúgásával ellenőrizetlenül beengednek az EU területére, vissza akarják majd osztani”.

Röviden tehát: meg kell védeni. Nemcsak Európát a migránsok áradatától, a „megélhetési bevándorlóktól”, a sátáni képben perszifikált Soros Györgytől, de ugyancsak hasonló a feladat más téren is: az egykulcsos adózást a többkulcsos áfával szemben, a magyar emberek munkahelyét és biztonságát veszélyeztető bevándorlással szemben, a dolgozókat a multikkal szemben, a társadalom józan többségét a karvalytőke nyomulásával és ideológiai manipulációival szemben, s egyáltalán mindent és mindenkit a baloldali és liberális előnyomulás megtévesztő hatásaival szemben is. *Háborús helyzet van, sőt jelentős térségre kiterjesztett szükségállapot is, minden jogos eljárás tehát szükségszerű*

önvédelem.³ Harci helyzet van, helyi háború, melynek stratégiai feltételeit irányítani, kézbe tartani szükséges a kormányzati előrelátás és aggályos védelempolitika nevében...

Kétségen kívüli, társadalmi jóváhagyásra hivatkozó állítások szerepelnek a Nemzeti Konzultáció weboldalán is: „A magyar emberek fontosnak tartják a bevándorlás kérdését saját életük szempontjából. Ezt az is bizonyítja, hogy több mint 1 millióan töltötték ki és küldték vissza a konzultációs kérdőívet. Az eredmények alapján az emberek véleménye egyértelmű: **Magyarországot meg kell védeni.** A válaszadók több mint 90 százaléka egyetért abban, hogy az EU bevándorláspolitikája megbukott, ezért szigorúbb szabályozásra van szükség”... Majd: „A kormány álláspontja egyértelmű: **Európa és Magyarország határait minden eszközzel meg kell védeni!**” Később: „**Nem engedhetjük meg, hogy az illegális bevándorlók veszélyeztessék a magyar emberek munkahelyeit és biztonságát.** Jogunk van megvédeni kultúránkat, nyelvünket és értékeinket. Közép-Európa országai, amelyek csak nemrég lábaltak ki a gazdasági válságból, nem engedhetik meg, hogy az elhibázott brüsszeli politika kárvallottjai legyenek”. („Az emberek döntöttek: az országot meg kell védeni. Nemzeti konzultáció a bevándorlásról és a terrorizmusról”. <http://nemzetikonzultacio.kormany.hu/>)

³ 2015. november 14.-én reggel „a B szintű terrorfenyegetettség emelt szintű rendszerét vezetik be”. http://index.hu/belfold/2015/11/14/rendkivuli_sajtotajekoztato_bakondi_gyorgy_orban_viktor_terrorfenyegetettseg_szigoritas/

A nemzeti konzultáció oldalain a megvédelem mint „kormányzati intézkedés” szerepel, háttérként épp az újonnan fölvatott rendőri gárda Hősök terén tett eskü-pillanata látható. A biztonság és „jó gyakorlat” eljárás módjait ekképp megteremtő példás állami gondoskodás itt nem egyenesen Európa értékei és normái *ellen* fogalmazódik meg, hanem minden megoldást szakrifikáló, legitimizáló, közjó érdekében szükségképpen bevezetendő eljárásként, mely a „Gonosznélküli Föld” kialakításában láttat össztársadalmi érdekeltséget (erre a képzeletbeli territóriumra még visszatérek...), az állampolgári lojalitást pedig épp ennek sikeressége okán rendeli meg, tűzi napirendre, s majd hivatkozik utóbb a „megállapodásra”, melyet ezáltal kötöttünk (a virtuális „többséggel”, a hazáját féltő nagymagyarsággal...)

Ésszerűtlen a kvótarendszer..., mivel pusztán „*európai bevándorlásügyi csábítás*” – nyilatkozta Orbán Viktor (<http://hirtv.hu/hirtvarchiv/orban-a-kvotarendszer-mar-a-bevezetes-elott-megbukott-1289390>), melynek „*szirénhangját*” meg kell érteni és ellent kell állni (2015. június 5. *HÍR-TV* kommentárja a miniszterelnök pénteki Kossuth Rádiós interjújáról). Kitartó álláspontját napjainkban visszhangozza nemcsak a kormánypropaganda, de maga a miniszterelnök is: „A menekültek elosztását célzó kötelező kvótarendszer terve ellentétes valamennyi európai uniós tagállam alapvető érdekeivel, és nekünk meg kell védenünk Magyarországot – jelentette ki Orbán Viktor miniszterelnök abban az interjúban, amelyet az osztrák Die Presse után a német Die Welt is közölt szerda este internetes kiadásában” (2015. okt. 30. *Világgazdaság*, lásd <http://www.vg.hu/kozelet/politika/orban-viktor-ha-a-kvotarendszer-torveny-lesz-magyarorszagnak-el-kell-fogadnia-457617>).

A kitartó menekült-kampányolást újfent megerősítő állásfoglalással /*Kossuth Rádió*, 180 perc/ Orbán Viktor egyedi konteóval is ellátott teóriát jelenít meg (2015. okt. 30.)...: „Orbán Viktor szerint a migránsözönyt – amelyet invázióknak nevezett – egyrészt az embercsempész-hálózat „*biznisze*” mozgatja, másrészt azok az aktivisták, akik „*mindent támogatnak, ami gyengíti a nemzetállamokat*”. E nyugati gondolkodásmódot és aktivistahálózatot talán Soros György neve fémjelzi a legerősebben – jegyezte meg Orbán Viktor, akinek aktivistakori nyugati tanulmányait a magyar származású milliárdos finanszírozta” (interpretálja Bede 2015).⁴ „*Árulás van, tisztelt Hölgyeim és Uraim...*” – összegezte még ugyanaz nap délelőtt Az idők jelei című vitaanyagot bemutató konferencián (a Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, a Magyar Polgári Együttműködés Egyesület és a

⁴ Bede Márton a 444.hu oldalain: Bede Márton: Soros aktivistái az embercsempész-hálózat részesei – Orbán irányt mutatott. <http://444.hu/2015/10/30/soros-aktivistai-az-embercsempesz-halozat-reszei-orban-iranyt-mutatott>.

Professzorok Batthyány Köre által szervezett rendezvényen) a miniszterelnök –, aki szerint „*Ha nem állunk ki Európáért, a kontinens többé nem az itt élő polgárok Európája lesz, hanem néhány nagy pénzt mozgató, a nemzetállamok keretein túl gondolkodó, aktivista, senki által meg nem választott vezető hagyományos álmát teljesíti majd be a következő időszakban*”.⁵ „Orbán Viktor álláspontja szerint nem véletlen, hogy naponta több ezer embert szállítanak be Európába: „nem egyszerűen teszetszaságról” van szó, hanem egy tudatos, baloldalinak mondható szellemi konstrukciót akarnak megvalósítani, ami a nemzetállamokat Európában zárójelbe akarja tenni, és ha már a hagyományos politikai küzdelemben nem sikerült megbirkózniuk a kereszténységgel és a nemzetállami identitással, akkor megkísérlik etnikai alapon. Ezzel az összeesküvéssel, ezzel az áruházzal szemben nekünk a demokráciához kell fordulnunk, a néphez kell fordulnunk”, hogy igent vagy nemet mondhassanak a jelenlegi történésekre – szorgalmazta a kormányfő, aki ezért először egy európai vita indítását javasolta. E vita célját pedig abban látja, hogy egy erős és keresztény Európa kerekedjen ki belőle”.⁶

Migráns-özön és háború – ezek az orbáni-állami konteó kulcsszavai. Most már nemcsak a (fantazmagorikusan egységesnek és félelmesnek tekintett, holott rendkívül tagolt) iszlám a kinevezett mu-

mus-ellenség, hanem egyenesen a nyugati bomlasztás, a minden liberális és baloldali rizikóvállalást sem nélkülöző makroszerveződés áll a jelenségek mögött, mely nem csupán a Soros-féle tőkével, hanem a „civil társadalom” fedőnevű nemzetközi organizációval kívánja, „*kiépült aktivista hálózattal*” próbálja lebontani az európai nemzetállamok határait, sőt magukat az államokat is. Mindez „*meztelen nemzeti birodalmi érdek*” sunyi érvényesítése az amerikaiak vagy nemtelen „európaiak” vezérletével, s nem utolsósorban „*a világ hipokratizálásáról*” árulkodó szándék tanúsítása is (hangzik az Orbán-rádióinterjúból).⁷ A világ hipokratizálása meg akár megmutatkozhat egy szögesdrótba fonódott muszlim kendő, egy megtépett gyermekjáték vagy egy útfélen maradt gyógyszerkészlet és fogkefe révén is (Kerék 2015).

Ugyanakkor kétség sem fér hozzá („...nem is akarok én ebből titkot csinálni...”): az állami konteóval a „nemzetek Európáját” elbizonytalanító gonosz, ördögi ártalom megnevezése vagy sugallása valósul-

⁷ „Nem is akarok én ebből titkot csinálni, hogy itt egy kőkemény, a bevándorlást legkevésbé sem támogató hatósági és belpolitikát fogunk folytatni a jövőben is. [...] Vannak morális érveim is, mert így első hallásra – amit mondtam – embertelen dolognak tűnik. Mert jönnek szegény menekültek: egyes országokba beengedik őket, mert azok rendes országok, más országokba meg nem, mert azok szívtelenek. [...] Szerintem erkölcsi elvek szólnak amellet, hogy a liberális bevándorláspolitikát elveszük. [...] Én az egész, ma evidensnek tekintett, morálisan megalapozottnak vélt, alapvetően liberális indíttatású európai bevándorláspolitikát [...] hipokritának tartom, erkölcsi alapjait hiányolom, és semmilyen célszerűséget nem látok benne”. Forrás: Orbán morális érvei meg a valóság. Magyar Narancs, 2014. aug. 27. <http://magyarnarancs.hu/belpol/orban-moralis-ervei-meg-a-valosag-91512>

⁵ <http://www.klubradio.hu/cikk.php?id=16&cid=192765>.

⁶ Magyar Idők, 2015. október 30. <http://magyaridok.hu/belfold/orban-viktor-europat-elarultak-84694/>

hat meg. A mindenkori mumus a bármikori bezárkózók és preventív módon támadók örök kulcsfogalma – erre Vásárhelyi is utal Klemperertől idézve a méltó párhuzamokat. Az Orbán feltételezte nemzetközi baloldali összeesküvés mögött álló erők megszemélyesített mumusként használata természetesen nem köteles számot vetni azzal, mekkora tőke és szervezési tehetség kellene az európai politikai baloldalon (e merő fikció érvényesülésének talán épp a baloldaliak örülnének a legjobban, de épp az ellenkezője igaz!), vagy mennyi hipokritaság fölhalmozása kellene ahhoz, hogy a világszerte aktuálisan mintegy 230 millió migráns mozgására valamely koncentrált energiákat érvényesítsen. De ha ráadásként a kortárs kommunikáció aktuális idegen-képe e látványos képtelenség mögé vetíti az USA és az amerikai pénzvilág univerzális érdekeit, akkor roppant hatásos populista mikrouniverzum keletkezhet mégis, ha csak a tájékoztatás vagy manipuláció szintjén is, de életképesen. S ekkor már nem marad kérdésként és elemzésre érdemes üzenetként az, hogy a nemzetállam azonos lenne netán a populista politikusok által vizionált nemzeti egységek igényével, az identitások koordinálásának és klasszifikálásának pártállami feladattudatával, az etnikai vagy mozgásban lévő bármely kisebbség hátrányos megkülönböztetésével és további narratív vagy aktuálpolitikai cselekkkel, szóvirágokkal, napi füllentésekkel, pávatáncokkal. „A bennszülöttek és az idegenek egyenlőtlensége, amelyen nem lehet átsiklani, nem kultúráik egyenlőtlenségéből ered. A kultúrák és az etnikumok megkülönböztetése elvétí a modern társadalmak egyik strukturális problémáját, amely a politikai és mindenekelőtt szociális polgárjogok megtagadásából ered. Az 'idegenek' bevándorlása és tartós megtelepedésük azt feltételezi, hogy megilleti őket a jogegyenlőség, amely lehetővé teszi számukra, hogy funkcionális szerepeket foglaljanak el és a nyilvános szférában egyenlőként lépjenek fel, olyan emberekként, akiknek az igényei és érdekei egyformán érvényesek. Ameddig a bevándoroltak és a menekültek jogilag hátrányos helyzetben vannak ebben a társadalomban, addig diszkriminálhatók, s az előnyökért folytatott versenyben mindenütt diszkriminálni is fogják őket, ahol csak lehetséges. Csak a társadalom valamennyi tagja számára biztosított alapvető emberi jogok egyenlősége tenné lehetővé, hogy a meghatározott különbségekkel szemben közömbösek legyünk” – értékeli Radtke ezt a fajta alapállást az idegenség konstrukciójával összefüggésben (Radtke 1997). S mivel az emberi jogok egyenlőségének megadása csakis a döntéshatalomtól függ, itt ellentámadásra van szükség, a polgárháború víziójával szemben a polgárbéke eszményével, bármiféle engedélyek nélkül és a diszkrimináció bármi áron kivitelezésével... Sőt: magához a támadáshoz is legitimitás-többlet kellhet, akár ennek kieroszakolásával... Ami ugyanis fenyeget, az egy ismeretlen, bár ekként is félelmes identitású nemzetközi összeesküvés, mely *kozmpolita közösséget* kíván formálni a szuverén *nemzetállamok* közössége

helyére... Mégpedig nem nyílt háborúval, hanem „új típusú fenyegetéssel” – idézem (a Nemzeti Konzultáció levélszövegéből):

„A megélhetési bevándorlók törvénytelenül lépik át a határt, és miközben menekültnak állítják be magukat, valójában a szociális juttatásokért és a munkalehetőségekért jönnek. Csak az elmúlt néhány hónapban mintegy hússzorosára nőtt a megélhetési bevándorlók száma Magyarországon. Ez egy új típusú fenyegetést jelent, amit meg kell állítanunk.

Mivel Brüsszel kudarcot vallott a bevándorlás kezelésében, Magyarországnak saját útját kell járnia. Nem fogjuk hagyni, hogy a megélhetési bevándorlók veszélyeztessék a magyar emberek munkahelyeit és megélhetését”.

Brüsszel „kudarca” (bár ekkor még csupán az első kísérleti egyeztetéseknél tartanak szegények, s a kvótarendszerben vállalandó migráns-tömegek országokénti elosztásában vállalható közös felelősségről tárgyalnak az Unió vezetői, de ím a kinyilatkoztatások elnöke máris aggályok nélkül minősít...), avagy másképp szólván az Unió állami szuverenitás-csorbitó hatása, de a szuverén államok működési hatékonyságát csak kismértékben csökkentő (és önkéntesség révén szabályozott!), valós megállapodásokra épülő stratégiája csupán egy olyan szervezet/szerkezet lett ebben az orbáni értelmezésben, amely a szuverenitás-töredékek kétségtelen elvonásával korlátozza az önállóság/öntörvényesség hatásköreit. Ezzel – a turulisztáni konteó szerint – az ekképpen megterem-

tődő vákuumban mind az orbáni uniós politika, mind a szomszéd országokkal átalakult (kerítkezési) viszonyok voltaképpen jogszerűség álarcában indítanak („jogos”) küzdelmet mind az Unió, mind az uniós együttműködésben részt vevők, mind az európai értékrendet elfogadók ellen, s ez kiegészül napjainkban az Egyesült Államok elleni stratégiázás kezdeményezésével és kihívó módon vállalt hangoztatásával is. Merthogy „nem tűrhetjük”! Ezt aztán semmiképp! S ha Orbánnak vagyok, ezt nemcsak hírelném, de hinném is.

*„Kevélység előzi meg a pusztulást,
felfuvalkodottság a bukást”*

Stefan Heym: Dávid király krónikája.

Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977:207. oldal

Ám itt és most talán mégis megfontolandó lenne (valamely tanácsadó csapatban legalább...) arra is gondolni, mit kínál az analógia a birodalomépítés terén... „Milyen nevetséges volna ez a frázishalmaz, ha nem lennének rettenetes gyilkos következményei!” – írja Klemperer (1984:101). Vásárhelyi idézeteiben az a súlyos, hogy a kézenfekvő analógia több mint helytálló a kommunikációs tér harmincas évekbeli kisajátítása – és a mai hősbirodalmi építkezés között... „A politikai nyelv tehát, amelyet egy birodalom beszél, szükségképpen az erőszak nyelve, mert a terjeszkedés a birodalom lényegéhez tartozik” – beszél erről Eisenstadt is a nagy birodalmak sajátlagosságairól írott monográfiá-

jában (1968). Érdeemes hát belátni, hogy az orbáni konteó világában nemcsak kivagyí büszkeségek és önleleplező félreértések laknak, nem szimplán a nyelvi terror üli meg a kommunikációt, hanem minden téren közlésmódok, források belső konfliktusáról van szó (lásd a kiterjesztett migráció-értelmezésben Schöpflin György, Lányi András, Udvarhelyi Tessza, Iványi Gábor, Szántó Diána, Csepeli György vagy Bakk Miklós interpretációját a migráns tárgyköréről és a jelentéstartalmak kiterjedéseiről). Ezek a nyelvi cselek, a nyelv hatalmát a hatalom nyelvivé formáló eljárásmodok részben persze árulkodó jelek, harsány szimbólumok a térfoglalásba mozdított apparátusok újraírt szótárában és újbeszél nyelvében, de épp annyira a mindennapi életbe lopózkodó narratívák is, melyeknek /Fél Edit kifejezésével/ „a saját társadalmában kutató etnológus” adhat hangot. Pontosabban: az a társadalom- vagy kommunikáció-kutató, aki nem kívánja külsődleges nézőpontok vitatkozó ellenvetéseivel leegyszerűsíteni a kérdéseit (tv- és rádióinterjúk, betelefonálás műsorok, magazinbeszélgetések, blogok tengere, stb.), de nem kívánja magára vállalni sem a kormányzati beszédmódok kétértelműségét,⁸ avagy „az értékek zsarnokságát” /Carl Schmitt szavaival/ érveinek fundamentális értékévé tenni – az szükségképpen figyelemmel marad „a Max Weber által definiált érületi etika és a felelősség-etika kettősére” is (mint ennek alapvető fontosságára Bakk Miklós politológus figyelmeztet a migráns-kérdésben tett kinyilatkoztatásában). Bakk a weberi érvelésre építve véli: „Az egy-ügyűség értékzsarnoksága intellektuális támaszt logikus módon elsősorban az univerzalizálható értékek között talál, nem véletlen tehát, hogy jórészt az egyetemes elvekre alapozó progresszív baloldalt jellemzi. Eközben azoknak a politikusoknak, akiknek választóik különböző partikuláris értékeit kell közös nevezőre hozniuk, a felelősség-etikai számonkérhetőség jut” – így elemzi az „új világtörténeti jelentőségű folyamatot” a romániai interpretációk és a magyar felelősség-etika kérdésköre ürügyén. Minthogy pedig – folytatja okfejtését – „Európa történelmi partikularitások szövetsége, érthető, hogy a befogadás-kizárásnak egységes normatív rendje nem alakítható ki (ezért a kvótarendszer elleni berzenkedés), miközben az is világos, hogy a közös határ megerősítése mégis csak közös fellépést igényel” /.../ De: amíg úton vannak, migránsok, mert „egyedül vannak (esetleg kiscsaládjukkal). Nem lehet őket rossz szándékú embereknek tekinteni (kivéve az iszlamista terroristák bizonyosra vehető jelenlétét ebben az áradatban), azonban amikor megérkeznek a célországba, és ott visszaépítik saját

⁸ A hírek és „tényszerűnek” mutakozó közlésmódok kétértelműsége érdektelenné teszi azokat, akiket nem érint, de belelátást biztosít azoknak, akik figyelmét fölkelte, s ezáltal ki is egészítik olyanná, amilyent hallani szeretnének. A saját konteókhöz ez mindenképp fontos, a kormányzatiakhoz meg egyenesen hasznos. A szövegek, a politikai érdekek és a társadalmi környezet mindannyian szereplői annak a színjátéknak, melynek dramaturgiáját a híranyag háttere szabhatja meg (lásd Murray Edelman 2011 A politikai hírek kétértelműségei. In Angelusz et al. szerk. Média – nyilvánosság – közvélemény. Gondolat Kiadó, Budapest, 452-453. old.; http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0050_Angelusz_es_masok_szerk_Media-nyilvanossag-kozvelemeny/adatok.html)

hálózataikat, akkor akkomodációjuk módja olyan társadalmi zárványokat hoz létre, amelyek, bizonyos kritikus tömeg fölött kétségtelenül *strukturális erőszakot* gyakorolnak a befogadó társadalom fölött. E scenárió ellen lehet érvelni a sikeres muszlim integráció egyéni példáival. De esetükben a siker egyik kulcsmozzanata épp az volt, hogy az így integrálódó személyek tényleg egyedül és nem tömegben érkeztek, és beilleszkedésük kérdésével egyedül kellett megbirkózniuk” (Bakk u.o.,⁹ hasonlóképpen Lányi András, másutt a menekültkutató Kováts András, Nagy Terézia és a szociálpszichológus Csepeli György is).

A politikai antropológia elemző pozíciója ez esetben a hatalmi és uralmi eszköztár, a fegyverek és szavak arzenálja. Vagyis az érvek és a hódoltatás vagy befolyásolás muníciója alapján lehet képes a kutató distinkciókat megnevezni. Interpretációk (a menekültkérdés elemzési módjai) és rejtett rábeszélések retorikai megoldásai válnak itt a kormányzati konteók eszközeivé. Nem is beszélve arról, hogy a migráns-problematika rákapcsolása a terrorizmus félelmére milyen konnotációkat sugall, milyen „létező veszély” rémképét terjeszti ezerral és parttalan verbális erőszakkal...¹⁰ És feledve persze, hogy az

⁹ Bakk Miklós 2015 Krisztus és a regisztráció. Fő tér, Kolozsvár, elérhető: http://foter.ro/cikk/aregisztracio?utm_source=foter_ro&utm_medium=link&utm_campaign=foter_ro_201509; valamint lásd Kováts András menekültkutató közléseit az MTA Kisebbségkutató Intézetének aktuális kutatásáról, Klubrádió, 2015. október 31. Letölthető: <http://www.klubradio.hu/klubmp3/klub20151031-152854.mp3>

¹⁰ Végh Endre: <http://www.egyhaziforum.hu/in->

ellenbeszéd mint strukturális erőszak a civil társadalom nyomásgyakorló erejének és szabadságjogainak formája – akár tetszik ez bármely államhatalomnak, akár nem, s akár részét képezi az állami vagy az állampolgári meggyőzés-stratégiának, akár kimarad azokból...

De: legyünk kissé antropológusok is – nem egészen ördögtől való, hogy egy kormányzat a maga legitimitását és stratégiáit (akár pedig konteóit is) a nemzeti érdekre, a nép, az ország, „a zemberek” legprimébb érdekeire hivatkozva fogalmazza meg és dalolja kitartóan, kórusban. De épp az Emberek oldaláról nézve viszont mindezt hamisnak tűnő, ellentmondásosnak tetsző tónusban (is) teszi. A kormányzati narratíva, amely minden idegennel szembeni védvonalat készséggel és göggel hangsúlyoz, morális fenséggel tekint az európai idegenbefogadás megoldására,¹¹ lenézően a népvándorlás-özönnek kitett bénuska kormányokra, a liberális vagy erőtlen államokra és vezetőikre, és mindezt megtoldva vádaskodóan a nemzetközi összeesküvéssel, az iszlám-ellenes (maga keltette és kihasználta) közhangulat felszításával, rasszista sugallatokkal, megtévesztő általánosításokkal és félelmes analógiákkal-utalásokkal. Ezért nem pusztán félreértés a bevezetőben fölidézett

dex.php/vilag-nezet/356-elvisznek-a-migransok

¹¹ A morális pánik és a pánikdinamikák elemzéséhez lásd Bernáth Gábor – Messing Vera Bedarálva. A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. Médiakutató, 2015. XVI. évf. 3. szám, 12. old.), valamint www.socio.mta.hu/bernath-gabor-messing-vera-2015-bedaralva

alaptörvényi, külügyminiszteri, miniszterelnöki programosság, mely a kultúrakutató számára mindenekelőtt a Georg Simmel, a Carl Schmitt vagy a Reinhardt Koselleck által megjelenített mindenkori „idegen” jellemzéséhez, leíró interpretálásához kalauzol,¹² valamint a Habermas nyomán értelmezett történeti időfogalom és ennek jelentésu-niverzumai alapján válik áttekinthetővé.¹³ Egyúttal jelentörténeti diskurzus tárgyai is mindezek, s éppúgy a kortárs társadalmelemzés akut problematikái is, körülvéve politikai narratívákkal, melyek hosszú sorát itt most csupán kettővel kívánom fölidézni. A mostani, 2015 tavaszi „menekült-áradat” politológiai leírását, s hozzá való viszonyunkat értelmezni kívánó Fidesz-hű európai néppárti parlamenti képviselő Schöpflin György az egyik, aki fölhívja a figyelmet arra, hogy a weberi értelemben vett „hatékony állam” képtelen kezelni ezt a tömegű népvándorlást, mely nemcsak megrendíti az állampolgárok hitét a funkcionális államfeladatok garantált ellátását illetően, de vissza is hat, mivel egyfajta fordított gyarmatosítást hoz, hisz a migráns tömeg sem a multikulturális Európa ideáját, sem a „többségi kultúrvilághoz” alkalmazkodást nem tekinti megoldási és adaptálódási útjának.¹⁴

A másik értelmezési kör ennél tovább megy, s nem titkoltan írásom címét is ebből adtam, jelesül korunk politológusainak és politikai elemzőinek egy szűkebb körétől véve, kik a „83. könyvhét kiemelt politikai kötetét” alkották meg: Tóth Gy. László, Lentner Csaba és Zárug Péter Farkas *Kik támadják Magyarországot és miért?* című könyvükben (2012) nemcsak név szerinti összeesküvőket emlegetnek (fejezeteikben „*az árulás anatómiája: a szabadkőművesek és a vörös emigráció, az ötödik hadoszlop támadása*” megjelenítésével), hanem a címlapon Európát fenyegető vadászbombázókkal és a könyvhét előtti időben féltelen Budapest-belvárosi plakátokkal harsogták szét kritikai alapállásukat azok fülébe, akik nem érzékelték a vadászbombázók zaját, vagy nem respektálták a háborús retorika és a harci metaforák dübörgését a kristályéjszakák előestéjén.¹⁵

Persze a kortárs társadalomnéprajz vagy a kommunikációs antropológia szakembe-

¹² Lásd Tokaji Dóra ismertetését Reinhart Koselleck 2003 *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája* című művéről. *Ösvények*, 2012/1). www.epa.oszk.hu/02200/.../pdf/EPA02284_Osvenyek_2012_01_Tokai.pdf

¹³ Lásd *Manfred Frank* 1999 *A megértés határai. Egy „rekonstruált” diskurzus Habermas és Lyotard között.* József Műhely Kiadó, Budapest.

¹⁴ Schöpflin: „Minél több az újonnan érkezett telepes, annál nehezebben lehet a többség által óhajtott széleskörűen értelmezett rendet fenntartani. /.../ Most ennek a fordítottját éljük meg. A korábbi folyamatnak gyarmatosítás a neve, tehát amivel most nézünk szembe: fordított gyarmatosításnak nevezhető. Természetesen itt nem valami birodalom küldi népeit a „lakatlan” földrészekre, hanem leginkább a globalizáció egy újabb aspektusával van dolgunk. /.../ Némileg leegyszerűsítve: a népvándorlással szemben védtelenek vagyunk, akár szeretjük, akár nem; a folyamat az általunk felépített struktúrákat átszabja, a mi beleegyezésünk nélkül, tehát erőszakosan. Ez ellen engedélyezett a védekezés, a törvényes kereteken belül természetesen”. http://mandiner.blog.hu/2015/09/02/forditott_gyarmatositas_migracio_es_mi_xii

¹⁵ Kairosz Kiadó, Budapest, 2012. A szerzőkkel készült interjú: „A multik köpni-nyelni nem tudtak” – kik támadják Magyarországot? HVG, 2012. június 12. Forrás: http://hvg.hu/itthon/20120622_kik_tamadtak_magyarorszagot

rének napi csemegéjét szolgáltató politikai médiapiac e markáns megnyilvánulásai önmagukban még nem „súlyozott” közlések, s utóhatásukat tekintve sem oly tartósak, hisz Finkelsteinék éppúgy kiszolgáltatnak mást is, aki több jattot biztosít majd. De közben nem érdemes feledni, hogy az állami konteók állandósulásának versenyében régóta fennáll ez a közhangulat-át-rajzoló vagy félrehangoló *identitás-háború*, mely voltaképpen a „kozmpolita közöség versus nemzetállami közösség” dimenzióban látszik mutatkozni. Ott, ahol „Árulás van!”, ahol kontinuus „háború folyik”, ahol mozgósítási és terrorfenyegetettségi közhangulat épül ki az állampolitika és a miniszterelnök védelmében, ott ténylegesen harcias önvédelemre kell legyen igény, s ott már a nemzetfogalom és nemzettudat szakralizálásának tanúi lehetünk. A demokratikus hagyományfelfogásban az alkotmányos intézmények rendszere itt ugyanis átalakul az éppen résztvevő/szavazó kormánytámogató tömeg (mint intézmény!) jóváhagyó jelenlétévé, és „A zemberek” e kontextusban a legitimáló többség megjelenítőivé varázsolódnak át. Ez egyszerűen csak „a pártállam visszavarázslása”, visszabúvölése, erősen szemben a nyolcvanas évek magyar belpolitikájával, ahol a pártállam varázstalanítása ment végbe (ahogyan azt a korszakról írott kötetemben helyi-területi részletrajzokkal be is mutattam annak idején).

Klemperer könyvében is kortárs naplóként visszhangzik a harciasság legitimá-

lásának eszköze: „A 'háborús' túlságosan szűk értelmű volt, csak a háború dolgaira lehetett érteni és bármennyire őszinte is volt, harci kedvet és hódító szándékot árult el. Ellenben a 'harcias'! Ez általánosabban vonatkozik a feszült, minden élethelyzetben, védekezés és támadás által az önfenntartásra irányuló, a természet, az akarat semmiről lemondani nem hajlandó magatartására” (Klemperer 1984:9).

Ennek mint „meghatározó cselekvésspektívának” mibenlétét az egocentrikus stratégia jellemzi leginkább, mely „a társas cselekvés különböző résztvevőinek perspektíváját nem veszi figyelembe” a „tekintélyvezérelt interakciók” során, rációfalva a racionális életvilág esélyeire a dogmatikus életvilágot építők tömegerejével, illusztrálva mintegy azt is: „hogyan megy végbe a rituálisan biztosított normatív alapegyetértés nyelvivé tétele, s így a benne rejlő racionalitáspotenciál kibontakoztatása” (árnyaltabban v.ö. Sik D. 2008:54).

Mivel pedig a /közjogilag abszurdum/ „Nemzeti Konzultáció” gesztusa e nyelvi megoldással ténylegesen is lojális kormánytámogató erővé festhető át, a dacból-erőből és manipulációból fakadó „demokratikus” legitimáció 1) parlamenti, 2) népszavazási verziójából az utóbbira kerül a hangsúly – mintegy elsöpörve azt a tézist, hogy a kormányzat a parlamentnek felelős, nem pedig a választóknak, akik különösen nem a történelmi emlékezet-építő szertartások, kormányképviselők kénye-kedve szerinti manipuláció elszenvetői. Az

Alaptörvény (2012) preambulumban a „kereszténység nemzetmegtartó ereje”-ről és a „Szent Korona”-ról szóló szövegrészt megannyi értelmező itthon és külföldön egyaránt úgy interpretálta, mintha itt az egykori keresztény állam vagy a monarchikus tradíció (királyság) felélesztéséről lenne szó, valamifajta nemzet(hit)vallásról tehát, a lejáratott népi és népnemzeti helyébe iktatott isteni legitimációról, mely univerzális mivoltában a mindenkori hatalom jövő elfogadottságát szimbolizálja „a nemzet szakralizálása (vagy a vallás nacionalizálása) szöfordulat” révén.¹⁶

Klemperer, mint korunk értelmezője?

*„Hosszú volt a vádirat, és tekervényes,
telis-tele tűzdelve utalásokkal az Úr parancsolataira
és a királyok legbölcsebbikének bölcsességére;
dudvaként burjánzottak benne a hivatalos szövszörnyetegek,
melyek közül kimagaslott egynéhány súlyosabb kifejezés,
mint például rágalmazás és aknamunka,
becsületsértés, hamisítás és felségárulás”*

Stefan Heym: Dávid király krónikája.

Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977:271. oldal

Amint azt jól tudjuk-tudhatjuk: a nemzeti történelem (s főképp jelenkori szakaszainak átélése) kézenfekvően szolgálja az identitás-építés céljait és a *nemzet mint konstruktum* mitikus múltjának, sérelmeinek és szimbolikus-politikai mibenlétének eszköztárát.¹⁷ Ehhez még valódi história sem kell, elég a hivatkozás, a definíció vagy a vizionált tünelemény, viszont a jelen és az épülő-építendő jövő megannyira a megosztott történeti emlékezetre építhető, fenyegetettsége pedig a mindenkori tervező szótárához szigorúan hozzátartozó jelenség, mely a kortárs nacionalizmusok (és még inkább populizmusok) fegyvertárának ékességét testesíti meg, egyszerre válva össznépi vízióvá és csőre töltött fegyverré a kommunikatív szférában, mely ugyancsak az állam- és hatalomszolgálatra van beállítva.¹⁸

¹⁶ Marsovszky 2015; Hankiss 1985:36-48.

¹⁷ Lásd erről Bibó István vagy Eric Hobsbawm, Roger Brubaker vagy Thomas Hylland Eriksen munkáin túl Kovács Éva, Feischmidt Margit, Keményfi Róbert, Vidacs Bea, Egry Gábor vagy Gyáni Gábor számos tanulmányát, könyvét. Vagy Szirmai – Újvári 2009; Gyulavári – Kállai 2010; A.Gergely szerk. 2002.

¹⁸ A nemzet szakralizálásának tendenciájáról további irodalmából lásd Magyar identitás kontra nem magyar identitás I. és II. rész, Galamus, 2011. 06. 12 és 13., elérhető http://oswt.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=74093:magyar-identitas-kontra-nem-magyar-identitas-i-resz-73314&catid=9&Itemid=134 ; http://oswt.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=74156:magyar-identitas-kontra-nem-magyar-identitas-ii-resz-73377&catid=9&Itemid=134

Az sem rejtett titok ma már: kortárs populizmus és a nemzet szakralizálásának technológiája nemcsak esély a visszaidézhető történeti sérelmek, a képzelt történelem krízise és az új dimenziók közötti migrációs térfolyamatok kezelése alkalmával, de ezek mutatják is, milyen elszánt antiutópia ülte meg a „védekező társadalom” Magyarországot, s a migrációval kapcsolatos szociológiai kutatások transznacionális szférákra jellemző mutatóival ellentétes hivatkozásokkal mindez félelmet generált a megtelepedés imaginált veszélyei révén.¹⁹ A „Háború van!” programja a legkevésbé önreflexióval sem illeti azt a belső kolonizációt, mely eleddig saját erőből is végbement a nyugdíjasok ellen, a rokkantak vagy munkanélküliek, hajléktalanok ellen, „multik” ellen, dohányosok ellen, biokertészek, orvosok vagy ápolónők ellen, pedagógusok ellen, rendőrök ellen, melegek ellen, diákok ellen, s legutóbb épp a menekültek ellen hadoszlopokba rendeződő állampolitikai apparátusok és intézmények révén. Ha valakit megtámadtak, hát épp Ők azok, sokuk bizony érezheti így magamagát, éppenséggel a Fidesz vagy a Békemenet, a csahos televízió vagy a még csahosabb szélsőjobb által megtámadtatva. A „nyílt társadalom” és a hatalom ellenerői („a zemberek”) kerülnek

temid=134 ; valamint: Antiszemitizmus és nemzeti áldozati mítosz, Beszélő, 2013. 05. 20. (<http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/antiszemitizmus-es-nemzeti-aldozati-mitosz>).

¹⁹ Lásd Sik Endre 2011; Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc 2008; Czako Ágnes – Giczi Johanna – Sik Endre 2010.

itt frontvonalakra, voltaképpen sokszor hadüzenetek nélkül is, aránytalanul gyengébb fegyverzetben, leépült nyilvánosság-szintek mellett, megbontott közösségek és átideologizálódott családok intim vitái mellett is. A Háború és a Szükségállapot (utóbbi a migráns tömegek érkezése okán még jelenleg is elrendeltségben tartva nyolc megyére vonatkozóan) nem minden szimbólumában virtuális. Az állami kontók tónusában pedig egyenesen fenyegető is. Az Alaptörvényben ugyan csak elvétve fordul elő „a zemberek” hivatkozás – de nevükben, „felhatalmazásukkal”, szavazást kérve tőlük a kormányintézkedésekre, a rejtőzködő ám totális megszállás (gyarmatosítás) eszköztárának alárendelve annál többször, hacsak épp „a kétharmad mindent visz” leosztás nem kerül a helyébe. Érdeemes talán megfontolni az istenkirályságok vagy monolitikus uralmi rendek történetét, de ellenoldalon az alattvalók hangját is: „Saját identitását alakítja ki a csoport azáltal, hogy szembehelyezkedik egy, az adott csoport saját meghatározottságát valamilyen módon támadó, megsértő másik csoporttal”. A definíció nemcsak „jelzője, hanem teremtő tényezője is a politikai vagy társadalmi csoportoknak” (Koselleck 2003:242). Tovább árnyalható a kép, ha rákérdezünk e „dualisztikus” nyelvi kifejezések „argumentációs struktúráira: ezek szinte azonos módon épülnek fel, és valahányszor alkalmazzák őket, mindig ugyanazokat a mintákat, sémákat követik, tehát történetileg átültethető kategóriák,

amelyek biztosítják az ellenfogalmak dinamikusságát” (írja Tokaji Dóra Koselleck-recenziójában 2012:4, mely kemény lehatárolások és pontosítások dolgozata).²⁰

A túlélés esélyeinek keresése, a munkakeresés, a megélhetés-remény, az életmentés alighanem alapvető (s nemcsak európai vagy euro-amerikai) emberi jog. Ennek elvittatása pedig az ellenkezője: jogtalanság, jogfosztás, kényszer, vagy másképp szólva újra-kezdett *gyarmatosítás*, immár a *saját területen*, saját kerítések között, saját (ököl)jogon. A szimbolikus és valóságos „politizálás” ekkénti felhasználása és a heveny politikai sodrások közepette térpolitikává alakítása nemcsak a Gonosz Földjét szimbolizálja, hanem a „módszertani nacionalizmus” megkonstruálását is szolgálja a nemzetközi (európai, interregionális és földrészközi) politikai kommunikáció révén (ld. Sik szerk. 2011; Tarrósy et al. szerk. 2014; White 2000, 2001).

A nemzet(ek) önrendelkezése, az otthonosság, a képzelt közösség csak a nemzeti kalodába zárva nem váltja be a reményeket. A nemzetállamok a hősi halál ideológiájával vonultak az első világháborúba. A felszított etnikai háború nem volt első és egyetlen, a nemzetállamok reformkori építése szinte mindenütt együtt járt korlátozott autonómiával, diktált békékkel, kényszerű harmóniákkal. Állampolgári lojalitás nélkül ez a képzelt egység sohasem működhetett. De a nemzet tagjainak egyenjogúsága, a nemzetiségek befogadásának és a jövevényekkel bánás morális fennköltségének eljárás módjai még a felbomló Monarchia végnapjainál is elvárások voltak a politikai mezőben, a polgári miliőben. A magyar nacionalizmus („haza és haladás” polgári reménye és követelménye) egyfajta „filológiai” szakaszként (irodalmi nyelv, grammatika, nyelvújítás megteremtése, történelmi közösség ideológiájának megalkotása, etnosz mint integráló erő, rezisztens nemzeti intézményrendszer kiépítése); majd a polgári forradalom integrációt felülmúló kizárólagosságra törekvése (igények megfogalmazódása, kiválasztódás fázisa, határolások és etnicizálódás virulens korszaka); végül a teljes intézményrendszer és nemzeti ideológia átalakításának akarata állami kizárólagosság reményében, állampolgári közösség formálása az állampolgáriság ellenében, kiszorítás „idegen ajkúak” elleni intolerancia, szuverenitás igénye, bekerítkezés a határolás autochton reményében... – mindezek közvetlen előzményei voltak az első világháború éveinek (Szarka 2015)²¹ – nemcsak

²⁰ Ismertetés: Reinhart Koselleck: Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája. Ösvények 2012/1:3-4.

²¹ Preventív, „honvédő háború” – mindenki ezt vívja a nemzeti kohéziót, önállóságot mentve. Elitek nem kell a szélsőséges nacionalizmusra hagyatkozni, mert az általános választójog eliminálja a belső egyenlőtlenségeket. Birodalmi és dinasztikus szemlélet helyett a történelmi nemzetek elnyomott nemzettudata, a tartományokban szétszóródott nemzetiségek egyesítésének képzete feszítette a kisebbségeket, osztrák és magyar az elnyomó nacionalizmust képviselte (30 millió magyar víziója a dualizmus korában...), a kapitalizálódás pedig nem szociális kiegyenlítődést, hanem a nemzet virtuális körébe nem tartozók beemelését segítette elő, s vele az elégedetlenséget is. Nem az internalizáció, hanem a nemzeti szocializmus felé indul a világ, az egyházak is, a pártok is, parlament is.

A magyar nacionalizmus („haza és haladás” polgári reménye és követelménye) a „filológiai” szakasz (irodalmi nyelv, grammatika, nyelvújítás megteremtése, történelmi közösség ideológiájának megalko-

Kelet- vagy Közép-Európában honos nemzetformálás törekvéseiben, de szerte Európában is, vagy épp a világ másik végén (példaképp Koudela – Yoo 2015).

Emlékszünk (talán) a híres-neves Béke-menet pannójára és tábláira: „Nem leszünk többé gyarmat!”, meg a 2013. október 23.-i kormányoldali demonstrációra is, ahol a Hősök terén Orbán Viktor megköszönte a CÖF szervezőinek áldozatos tevékenységüket, majd „nyomatékosította, a jelenlegi kormánytöbbség és támogatói nem dugják homokba a fejüket, hiszen ‘látjuk, hogy

tása, etnosz mint integráló, intézményrendszer); majd a 2. szakasz a polgári forradalom integrációt felülmúló kizárólagosságra törekvése (igények megfogalmazódása, kiválasztódás fázisa); majd a 3. a teljes intézményrendszer és nemzeti ideológia átalakításának akarata állami kizárólagosság reményében, állampolgári közösség formálása az állampolgáriság ellenében, kiszorítás „idegen ajkúak” elleni intolerancia, szuverenitás igénye, bekerítkezés a határolás autochton reményében.

Uralkodó személye (dinasztikus lojalitás – a királyért és császáráért meghalni, a hadsereg, az adminisztráció, az arisztokrácia, az asszimiláns zsidóság integrációs ereje, kisebbségek emancipációja, stb.) mint összetartó erő, mint államkeretet szimbolizáló főhatalom, mellette a polgárság erőnyerése, a modernizációs folyamat egységes politikai nemzetivé formáló hatása együttesen alapozzák meg a nacionalizmust rejtő folyamatokat. A túlélés egyik záloga az etnikai szerkezet tudatos átalakítása, tartományokra szétszedett és újraformált, etnizált Monarchia megvalósítása (kantonizált térség, föderális gondolat esélytelensége Jászi teóriájában, együttműködések a nációk között, autonómiák közössége mint a föderális gondolat záloga..., Károlyi kalkulálásai a várható tárgyalási esélyek tükrében..., stb.). Ugyanakkor az orosz-bolsevik térség a korszakos rabszolgaság bevezetését kezdi el...

Államépítő nacionalizmus – versus Wilson 14 pontja, örökbéke, direkt demokráciára és önrendelkezési elv harmóniája – a világháború elvesztése okán a szemellenzős nacionalizmusnak adekvát formája lesz, a háborús nacionalizmus (xenofóbia, gyűlölet, a másik kiirtására irányuló indulat) teszi érvénytelenné, vezeti az állampolgári lojalitás nélküli államválság felé az országot. /Szarka, ugyanott, saját interpretációmiban rövidítve az egyórás rádió-interjút.../.

megint szervezkednek, fenekednek, hamisítanak, és megint idegenekkel szövetkeznek’. A kabinet le fogja leplezni az összes hazugságot, hamisítást és az újabb trükkök százait – jelentette ki, majd köszönetet mondott a Békemenetnek – amelynek résztvevői a mostani nemzeti ünnepen is felvonultak – a ‘gyarmatosítási kísérlet’ visszaveréséért”. A miniszterelnök szerint Magyarország közeledik a valódi felszabadulás felé, ám a mindennapi élet szabadságának megvédéséhez a kormányoldal támogatóinak munkájára is szükség lesz: ‘lassan és biztosan be kell indítanunk a gépezetünket, hadrendbe kell állítani csapatainkat’, mint 2010-ben. ‘Közeledünk a valódi felszabadulás, a mindennapi szabadságunk felé’ – azt is hangsúlyozva: ‘a volt kommunisták mindig készen állnak arra, hogy Magyarországot átadják a gyarmatosítóknak. Már a rendszerváltás idején is szervezkedtek a külső erőkkel, hogy átjuttassák nekik az ország vagyonát és erőforrásait”²².

A külső vagy épp belső erők megszálló és elnyomó hatása annál nehezebb kérdés, minél több van a szabadságból. Popper nyitott társadalom-teóriája (eredetileg 1943-as!) a korlátozott szabadság elvével számol ugyan, s e téren a nyitottságból

²² Szerkesztőségi cikk, Új Magyar Szó, Kolozsvár, 2013. október 23. <http://www.maszol.ro/index.php/kulfold/19684-orban-viktor-hadrendbe-kell-allitani-csapatainkat> ; lásd még: A.Gergely 2013 Szemtől szembe az idegennel. <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsekben/17071-kisebbsekben-szemtol-szemben-az-idegennel> ;

Bertalanffy, Ludwig von 1991 „...ám az emberről semmit sem tudunk”. Úton egy új emberkép felé. *Aula, Társadalom és Gazdaság*, 1:148-157.

csak azokat javasolja kizárni, akik a bezárást tekintik politikai programjuknak... – épp a kelet-európai átmenetek idején lett alapolvasmánnyá, mikor nemcsak a gazdagabbakat érintő progresszív adózás vált sorskérdéssé, hanem a nyílt társadalom szabályait el nem fogadó, a szabadság partjait a határtalan haszonszerzés felé tágítani törekvő erők belterjes küzdelmének problematikájaként is, mely adott intoleráns korokban civilizációs konfliktusként is jelentkezhet, amennyiben a tömegek a *szabadság* (demokrácia) helyett a *biztonság* (pl. királyság, diktatúrák szavatolta) álgaranciáit választják önként. A Hitler példájával illusztrált utóbbiról azóta sem sikerült magunkat szélesedő tömegben és végleg meggyőznünk... (Popper 2001), beleértve a „szűzföldek” elérhetőségét és kiszolgáltatottságát, vagy akár a népvándorlás-kor európai (s köztük magyar) migrációs térpolitikáját.

Talán (paradox módon) a tárgyalt csoport abban a pillanatban elveszítené eredeti identitását, mihelyt *a*) elérnék céljaikat és/vagy *b*) megszűnne a szemben álló csoport. Azonban pontosan ezért történik meg, hogy a csoport más „stratégiához” folyamodik identitásának fenntartása érdekében: átalakítja az aszimmetrikus ellenfogalmak addigi rendszerét az újabb körülményeknek megfelelően. (Mármost ez éppen az, amire Vásárhelyi csak alig utal, vagy teszi ezt leginkább a háromnegyed évszázados folyamatok párhuzamával). A Rossz-Gonosz örök ellenségképe, az idegen és a „barbár” összemosása (itt most épp a „szélsőséges iszlám horda támadása”) már első körben is a féltudatlanságot, második körben a mesterkéltni-Én-kép/Mi-kép érdekében a nyílt uszítás „tényállását” is magába foglalja, ami (Koselleck szerint) természetesen nem feltétlenül tudatos lépés, hiszen az aszimmetrikus ellenfogalmak termelési körülményei között egy-egy ilyen indulatfolyam több évszázadig is eltarthat (pl. a *hellének-barbárok* esetében is, mint azt Koselleck a „szemantika”-kötetben alaposan kielemezte) és változó dinamikát is mutathat.²³ De: „Különösen diszkriminatív lépés, ha egy-egy fogalmat kisajátít magának egy csoport, megfosztva ezzel a többi csoportot saját identitásától. Ezek a fogalmak akár egyszerű közzavak is lehetnek, amelyeket egy határozott névelővel egyedülivé tehet [Singularisierung] a kérdéses csoport. Koselleck példái *az egyház, a párt* és a *Nation*, amely fogalmak a szerző szerint egyenlőek egy „rablással”, a „nyelvi kifosztással” (Koselleck 2003:243; utalja Tokaji 2012:4).

Kétségtelen ma már – főképp a rendszerátalakulás folyamatában hangot kapott „ret-

²³ Az idegen – mint a mindenkori ellenfogalmak lekicsinylő értelmű használatának általános alakja – részletesen taglalt Koselleck korszakos kötetében. Ebben a *hellének* és a *barbárok* egymást kizáró fogalmairól, térbeli elválasztásuk és minősítő tónusú lekezelésük során a mindenkori és általános másság fölszámolásának programja lakozik. A térbeli elválasztás, „gettóizálás” nyomán, amit maguknak a harsányan használt fogalmaknak terrorizálása is követ, rendszerint a jelenségek spiritualizálása történik meg, mint a történelemben ciklikusan visszatérő ellenségképzési rutin. Lásd Koselleck 1998, 2003.

ro-identitások” elburjánzásának és kormányprogramos elvadulásának időszakában, hogy a nemzetállam monolitikusan zárt rendszerével szemben valóban ott áll egy *nyitott társadalom*, egy akár menekültek százezreit befogadni kész közösség víziója, de az „ellenoldal” sem tétovázik a lekezelő, durva és szolidaritás-hiányos attitűdök óriásplakátra emelésének lehetőségeit kihasználva. A harmincas évek mintájára fősátánt kereső pillantás számára ez a belátás, türelem, együttérzés, emberiség ma épp oly lehetetlen, mint akkoriban volt... – hisz menekültek tömegei akkor is ellepték Európa és más föld-

részek területeit, s a nagy fehér feltörekvő emberrel szemben mindenki más kicsiny és félelmes volt, vagy éppenséggel maga a Gonosz..., így a Soros-kontéó bizonyosan meg fog felelni a hazai Békeközönség félszeinek és kívánalmainak. Kosellecknek igaza lett: A Nemzet mint a nyelvi kifosztás szimbóluma, a Pártegyház intézménye és attitűdje valóban megfoszt minden más társadalmi csoportot a maga bármilyen más identitásától. Ez azonban már nem pusztán „támadó” elmélet, hanem akut és totális nemzeti védprogram a politikai diskurzusmezőben...

Lecsengetés...

„Nem az én dolgom ítélni. Én, szerény szolga az igazság házában csupán egybehordom, elrendezem és csoportosítom a tényeket, kutatom rejtett értelmüket, s tőlem telhető hűséggel ábrázolom az események külső képét s menetét. Ám a szó éli a maga életét, nem tūri, hogy megfogjuk, féken tartjuk, megzabolázzuk; kettős arcú, el- és leleplez; ahány sor, annyi új veszedelem les ránk”.

Stefan Heym: Dávid király krónikája.
Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977:131. oldal

A migrációs mozgások ma aktuális trendjei, a mindenkori Gonosznélküli Föld keresése és helyette sokszor a súlyos rab-szolgamunkára kényszerítő „szűzföldek” megtalálása (mint Boglár Lajos guarani indián példája mutatja, 2001) talán épp ily misztikus és mitikus aspektusa a mozgásba lendült emberiség vágyképeinek.

A magyar „szűzföldek” ellen forduló gyarmatosítás-történet, melyet az állami tulajdonban lévő közföldek magántulajdonba adása, a primer gazdálkodás tereinek elkonzerválása és privatizálása, a társadalmi közvagyon haszonleső magánfelhalmozással alakítása jellemez napjainkban, épp oly oka és következménye is a „magyar

indián” migrációjának Nyugat felé, mint az arábiainak mifelénk. Akik ellen tehát meg kell védenünk magát a nemzeti szűzföldet, azok misztikus múlt felől közlekednek a Gonosznélküli Földek felé. S nálunk márcsak azért sem maradhatnak, mert az állami konteók ökológiai vagy pénzügyi indítékai és az újgyarmatosítás hazai jelenkortörténete lehetlenné teszi, hogy a képzet mélyebb értelme szerinti Gonosznélküli Földként lehessen mirőlünk beszélni, az elveszített szabadságot meg lehessen itt találni... – vagy legalább remény támadhasson azt megnevezni, „kik támadják Magyarországot”... Mert hát akik támadják, immár túlerőben és túlsúlyban vannak, szemben a konteók kritikusaival...

Absztrakt

Tanulmányomban arra összpontosítok, amit a mai kommunikációs piacon gyakorlati és teoretikus vélekedésekben számos törekvés úgy közvetít, mint annak megértési igényét, hogy a migrációs folyamatokhoz fűződő politikák, politikai teorémák, hivatalos és civil értelmezések miként körvonalazzák a magyar társadalom mentális-morális megosztottságát. A kormányzati oldal harsány „tematizálása”, kampányos lobogása, és híveinek szolgáló lihegése, a véleménynyomás hatása és a civil máskéntgondolkodásra gyakorolt hivatalos presszió egyazon terepen nyilvánul meg a menekültek befogadása és kizárása kérdéskörében, eltérő fegyvertárral érvelve a helyi akaratok, térbeli mozgásszabadság, mediatisáltság vagy további befolyásolási felületek terén, melyeket kétségtelen konspirációs hangzavar vesz körül. Napjaink megannyi jogi szabályozása kényszerít rá „vévészelyeti” működésmódot, a menekültek kérdését rendezni próbáló civil és helyi törekvésekre, nem utolsósorban a menedékkérőket, migránsokat és vándorlásra kényszerülőket „külföldi ügynökként”, megbízhatatlan idegenként és gyanús ellenségként beállítani próbáló kormány-konteókkal szemben, elszenvedve azt is, hogy alkalmanként vagy főképpen a gyengülő Európa ellen, vagy szélsőbalos érdekeket szolgáló „rend”bontóként kapnak ideológiai besorolást emiatt. Az államfeladatok ellátásának megnehezítésével vádolt civil szervezetek felelősségére és „aknamunkájára” utaló konteók (pl. a Soros György érdekeltségi körébe sorolt vagy a Norvég Alap támogatási rendszerére mutogatva ezek) növekvő elánal állítják szembe a „jó kormányzat” és a „gonosz ellenerők” érdekcsoportjait, nemcsak megkülönböztetve, de európai vagy azon túli beavatkozással, gyarmatosítással vádolva az államcentrikus főhatalmi rendszer (NER) „minden ellenségét”. A partnerségi, együttműködési, szolidaritási vagy emberi jogi érdekképviseleti törekvések „en bloc” elítélése államideológiává lett, nem utolsósorban kettészakítva a „támogatók vagy bárki mások” táborára a migrációs kérdésben véleményt nyilvánító társadalmi többséget. A társadalmi egyenlőtlenség ekként mintegy

fókuszált kérdéskörre lett, egyebek mellett szakpolitikai és társadalomtudományi elemzések példatára is, annak tesztjeként, miképp lehetséges összképet formálni az állampolgári jogok, választópolgári attitűdök, emberi jogok narratívái mellett vagy ellen. Ennek hátterében a belső társadalmi változásokat külső erővel fenyegető „támadás” és „jogos védekezés” ideológiája áll, melyek a nemzetközi migrációs kérdésekben a „fejlődés” perspektíváit a nemzetállami bezárkózás téziséhez láncolják, szemben a rendszerváltás folyamatában egyre gyengülni látszó polgári szolidaritás, felelősségvállalás vagy morális megnyilvánulások trendjeivel. A magyar kormányzati hangadó körök Európa-ellenes kinyilatkoztatásai, a magyar kilépés képzetének „belengetése” nemcsak a jobboldali társadalmi erők eszköztárához tartozik, hanem a migráns-ellenesség társadalmi közérzetének fokozásával kifejezetten az erősödő hitleri Németország kommunikatív intézményrendszeréhez közeledni próbálkozást jelzi előre, nem csupán a hivatalos kormányzati médiákban, hanem az Európa-ellenes és toleráns értékrendekkel szemben is.

Abstract

In this study I focused to the several initiatives (addresses empirical or conceptual opportunities and recent explorations) in understanding how migration flows, policies, and official/civil debates relate,

move, reveal or clash with other important discords in Hungarian Society. The Hungarian Government is using different methods aiming to suppress civil society activities in the questions of migrants movements in this period (arms organisations, local issues, institutional level, media-policy and other manipulations) by the level of conspiracy theory. Several legal acts were passed during recent years, intended to prosecute and forbid those local organizations that are stigmatised as „foreign agents” or „undesired” organisations, „Europeans”, „retro-communists”, „extremist-left protests”. Moreover, there are attempts to influence public opinion regarding the mission of certain NGOs (subvented by Found Soros or Norwegian Government), but in parallel with this phenomenon, the system of (party)state grant distribution has also become strictly selective, says-so organic differences between foreign colonialist, and state-centered national agents. Competitive, cooperative, transformative, or mutually constitutive relations of marked ruptures in society will be explored and explained. Further, the field of migration analyses has obvious cross-currents with interdisciplinary point of view on social inequalities, Human Rights narratives, regimes of citizenship, practices of social exclusion and inclusion, and other key concepts capturing pronounced or disguised social ruptures on the internal space of national society. International migrants efforts to limit the activities of lo-

cal non-governmental organizations independent from the state that in Hungary and to discredit them in the eyes of the society is not something new. Although there were times during the system-changing period when the third sector in Hungary did indeed develop, the perspective is now bleak, especially in the context of the 2015 protests. The event is bringing together prominent representatives of Hungarian Government to discuss against Europe: how aforementioned restrictions affected their manouver is right, and what strategies can be adopted in order to survive, in decrets anti-migrational questions or ideological borders of the new national co-operation programs, extremely forced by the official media, and finally against Europe of tolerancy.

Olvasmányok

A bevándorló nők élettörténeti perspektívái. *Korfa*, népesedési hírlevél, KSH Népeségtudományi Kutató Intézete, Budapest, 2007/3-4.

A bizonyítás bizonytalanságáról. (A Menedékjogi Törvény 1997). *Oltalomkeresők*, a Menedék Egyesület hírlevele a nemzetközi migrációról. 2000. augusztus. VI. évf. 8. szám.

„A multik köpni-nyelni nem tudtak” – kik támadják Magyarországot? Interjú, HVG, 2012. június 12. Forrás: http://hvg.hu/itthon/20120622_kik_tamadtak_magyarorszagot

A.Gergely András szerk. 2002 *A nemzet antropológiája*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. On-line: <http://mek.oszk.hu/06800/06812>

Árendás Zsuzsa – Szeljak György szerk. 2014 *Vándorló tárgyak. Bevándorlók tárgykultúrája Magyarországon*. Tabula könyvek 12. Néprajzi Múzeum, Budapest.

Bakk Miklós 2015 *Krisztus és a regisztráció*. Fő tér, Erdélyi Médiatár Egyesület, Kolozsvár. On-line: http://foter.ro/cikk/aregistracio?utm_source=foter_ro&utm_medium=link&utm_campaign=foter_ro_201509

Bene Márton 2014 Békemenet és médiadiskurzus. MTA TK Politikatudományi Intézet, *Studies in political science*, 60 oldal. ISSN 2062-3119 ; 2014/1; <http://real.mtak.hu/18880/>

Bernáth Gábor – Messing Vera 2015 Bedarálva. A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, XVI. évf. 3. szám, www.socio.mta.hu/bernath-gabor-messing-vera-2015-bedaralva

Bevándorlás Magyarországra. Szerk. Tóth Pál. Kisebbségkutatás könyvek, Lucidus Kiadó, Budapest.

Boglár Lajos 2001 Egy kultúra esti és nappali arca. A guarani eset. In *A kultúra arcai*. Napvilág Kiadó, Budapest. Elérhető: <http://dev.skool.hu/index.php/128-tarsadalmi-tanulmanyok-alapkepzes/25-a-kultura-arcai-ii-olvasmanyok>

- Brunner, Otto - Conze, Werner - Koselleck, Reinhart (szerk.) 1999 *A demokrácia*. Ford. Tegledi Csetri Áron és Balogh Brigitta. Józsefvárosi Műhely Kiadó, Budapest.
- Czakó Ágnes – Giczi Johanna – Sik Endre szerk. 2010 *Piachely, KGST-piac, emberpiac*. ELTE TáTK, Budapest.
- Csepeli György 2015 *A másokban próbáljuk önmagunk tükrét látni. /Parászka Boróka interjúja/. Erdélyi Riport, 2015. 10. 12. Elérhető: <http://erdelyirport.ro/interju/a-masikban-probaljuk-onmagunk-tukret-latni>*
- Dánél Móna szerk. 2010 *Idegenek a kertemben. Bevándorlás és integráció Európában*. Palántír Vizuális Antropológiai Alapítvány, Budapest.
- Edelman, Murray 2011 A politikai hírek kétértelműségei. In Angelusz et al. szerk. *Média – nyilvánosság – közvélemény*. Gondolat Kiadó, Budapest 452-453. old.; http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0050_Angelusz_es_masok_szerk_Media-nyilvanossag-kozvelemeny/adatok.html /
- Eisenstadt, Shmuel Noah 1968 *The Political Systems of Empires*. Reviewed by Eric R. Wolf. New York: The Free Press of University of Michigan. <https://www.questia.com/library/89142614/the-political-systems-of-empires>
- Eredményesebb migrációkezelés: az európai migrációs stratégia*. Brüsszel, 2015. május 13. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-4956_hu.htm
- Ferge Zsuzsa 1999 A civilizációs folyamat fenyegetettsége. /Akadémiai székfoglaló, 1998/. *Magyar Tudomány*, 10:1153-1169.
- Földessy Edina 2014 Az otthon látképe. Látás, belelátás és láttatás egyiptomi és közel-keleti bevándorlók tárgykultúrájában. In Árendás Zsuzsa – Szeljak György szerk. *Vándorló tárgyak. Bevándorlók tárgykultúrája Magyarországon*. Tabula könyvek 12. Néprajzi Múzeum, Budapest, 229-280.
- Gyulavári Tamás – Kállai Ernő szerk. 2010 *A jövevényektől az államalkotó tényezőkhöz. A nemzetiségi közösségek múltja és jelene Magyarországon*. Az Országgyűlési Biztos Hivatala, Budapest.
- Hankiss Elemér 1985 Nemzetvallás. In Kovács Ákos szerk. *Monumentumok az első háborúból*. Népművelési Intézet – Múcsarnok, Budapest, 36-48.
- Hárs Ágnes – Tóth Judit szerk. 2010 *Változó migráció – változó környezet*. MTA Nemzeti-etnikai Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Horváth Csaba 2004 A civil társadalom és a demokrácia. (A Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület látószögéből). *JURA*, 2:44-52.
- Horváth István – Anghel, Remus Gabriel 2009 Migration and Its Consequences for Romania. *Südosteuropa*, /Migration: Auswirkungen auf die Sendeländer – tematikus szám/, (57) 4:386-403.

- How immigrants experience integration in 15 European cities. Immigrant citizens survey.*
Thomas Huddleston – Jasper Dad Tjaden and Louise Callier support. King Baudouin Foundation – Migration Policy Group, Brussels, may 2012.
- Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc 2008 *Lokális és transznacionális csángó életvilágok.* Kriza János Társaság, Kolozsvár.
- Immigropoly.* Játék a vándorlásról. www.ittvagyunk.eu
- Iványi Gábor 2015 *Ez történik nálunk. Menekültek.* A Magyarországi Evangélikumi Testvérközösség heti beszámolója (elektronikus hírlevél, mail-közleménysorozat).
- „akirály”, www.444.hu 2015 Orbán Viktor szerint összeesküvők árulták el Európát. <http://444.hu/2015/10/30/orban-viktor-szerint-osszeeskuvok-arultak-el-europat>
- Jogosítvány külföldieknek.* Oltalomkeresők, a Menedék Egyesület hírlevele a nemzetközi migrációról. 2001. január. VII. évfolyam 1. szám.
- Juhász Antal szerk. 1999 *Migráció és anyagi kultúra a Duna-Tisza közén. Táj és Népi Kultúra 2. a JATE Néprajzi Tanszékének kiadvány-sorozata, Szeged – Szabadka, 177 oldal.*
- Kerék Eszter – Szuhay Péter szerk. 2014 *Az otthon tárgyai. Képeskönyv a magyarországi bevándorlók tárgykultúrájáról. MaDok füzetek 9. Néprajzi Múzeum, Budapest.*
- Kerék Eszter 2015 Röszei pillanatkép. (Fotóesszé). *Tabula*, (16) 1-2. On-line: http://tabula.neprajz.hu/neprajz.07.16a.php?bm=1&as=419&kr=A_10_%3D%222015%2016%281-2%29%22
- Kolozsi Ádám 2016 *Portyázó hordák vagy száműzöttek? Index.hu, március 9.* http://index.hu/belfold/2015/09/04/portyazo_hordak_menekultek_illegalis_bevandorlok/
- Koselleck, Reinhart 1992: Einleitung. Volk, Nation, Nationalismus, Masse. In Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland.* Klett-Cotta, Stuttgart, Band 7:141-151. (Magyarul: Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg. *Korall*, 37. /2009/ november), 5-15. On-line: www.epa.oszk.hu/00400/00414/00028/pdf/korall_37_005-015.pdf
- Koselleck, Reinhart 1998 [1994] Ellenségfogalmak. Fordította Szabó Márton. In Szabó Márton (szerk.) *Az ellenség neve.* József Műhely Kiadó, Budapest, 12-23.
- Koselleck, Reinhart 2003 [1975] Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. Fordította Szabó Márton. In Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Atlantisz Kiadó, Budapest, 241-298.
- Koudela Pál – Yoo, Jinil 2015 A magyar rokonság tudatának szerepe a dél-koreai kollektív identitásban. *Kultúra és Közösség*, 3:29-38.
- Kováts András – Rónai Gergely szerk. 2009 *Bevándorló Budapest.* Menedék Egyesület, Budapest.

- Kováts András szerk. 2013 *Bevándorlás és integráció. Magyarországi adatok, európai indikátorok*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Kováts András et al. 2015 *Az Európába irányuló és 2015-től felgyorsult migráció tényezői, irányai és kilátásai*. A Magyar Tudományos Akadémia Migrációs Munkacsoportjának elemzése, illetve a hozzá tartozó további konkrét térségi háttér tanulmányok. Letölthetők: http://mta.hu/mta_hirei/az-europaba-iranyulo-es-2015-tol-felgyorsult-migracio-tenyezoi-iranyai-es-kilatasai-137008/
- Lányi András 2015 *Tíz pont a bevándorlókról – Vagy mi megyünk oda (segíteni), vagy ők jönnek ide (lakni)*. *Mandiner*, 2015. szept. 10. On-line: http://mandiner.hu/cikk/20150831_lanyi_andras_a_zurzavar_fele_migracio_es_mi_vii
- Lányi András 2015 *Még egyszer a migrációról. Válasz Szántó Dianának*. *Mandiner*, 2015. szept. 29. http://mandiner.hu/cikk/20150929_lanyi_andras_meg_egyszer_a_migracirol_valasz_szanto_diananak
- Lentner Csaba – Tóth Gy. László – Zárug Péter Farkas 2012 *Kik támadják Magyarországot és miért?* Kairosz, Budapest.
- Losoncz Miklós 2015 Németország és a menekültkérdés. *Élet ÉS Irodalom*, 40. szám, (2015. okt. 2.), 5.
- Marsovszky Magdolna 2015 *Nemzetisten és ariozófia. Az árja népiségtudat újpogány istensége és annak messianisztikus antiuniverzalizmusa, a nemzet szakralizálása*. (30) 1. On-line: <http://www.egyhaziforum.hu/index.php/folyoirat/9-folyoirat/cikkek/sulypont/348-nemzetisten-es-ariozofia>.
- Marsovszky Magdolna 2011 Magyar identitás kontra nem magyar identitás I. és II. rész. *Galamus*, 2011. 06. 12 és 13., elérhető itt: http://oswt.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=74093:magyar-identitas-kontra-nem-magyar-identitas-i-resz-73314&catid=9&Itemid=134 ; http://oswt.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=74156:magyar-identitas-kontra-nem-magyar-identitas-ii-resz-73377&catid=9&Itemid=134
- Marsovszky Magdolna 2013 Antiszemitizmus és nemzeti áldozati mítosz. *Beszélő*, 05. 20. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/antiszemizmus-es-nemzeti-aldozati-mitosz>.
- Mautner Zsófia – Nagy Balázs 2012 *Így főzünk mi. Messziről jött budapestiek*. Menedék – Migránsokat Segítő Egyesület, Budapest.
- Meliá, Bartolomeu S. J. 1981 El modo de ser guarani en la primera documentación jesuita (1594–1639). *Revista de Antropología*, XXIV: 1-28. São Paulo, USP.

- Montoya, Antonio Ruiz de /1639/ 1892 *Conquista espiritual hecha por los religiosos de la Compañía de Jesús en las provincias del Paraguay, Paraná, Uruguay*. Publisher Imprenta del Corazón de Jesús. Bilbao. Első és további kiadása is megtekinthető itt: <https://www.google.hu/search?tmb=bks&hl=hu&q=Conquista+espiritual+hecha+por+los+religiosos+de+la+>
- Nagy Terézia 2010 *Kötődések és kudarcok. A kapcsolatok és kapcsolati kudarcok szerepe az integrációban. Egy menekültek körében végzett terepmunka eredményei*. Doktori (PhD) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola. <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/437/>
- Olson, Mancur 1993 *The Logic of Collective Action*. In Richardson, Jeremy J. ed. *Pressure Groups*. Oxford University Press, Oxford – New York – Toronto, 23-37.
- Orbán morális érvei meg a valóság. *Magyar Narancs*, 2014. aug. 27. <http://magyarnarancs.hu/belpol/orban-moralis-ervei-meg-a-valosag-91512>
- Popper, Karl R. 2001 *A nyitott társadalom és ellenségei*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Radtke, Frank-Olaf 1997 *Az idegenség konstrukciója a multikulturalizmus diskurzusában*. In Feischmidt Margit szerk. *Multikulturalizmus*. Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium, Budapest. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/multikulturalizmus/pages/003_az_idegenség_konstrukcioja.htm
- Rich, Paul – Merchant, David 2003 *Policy Studies and Civil Society: A Centennial Debate*. *Policy Studies Journal*, Vol. 31. Nr. 3:VII-XII.
- Sik Domonkos 2008 *Szocializáció és állampolgári szocializáció a habermasi társadalomelmélet tükrében*. In *Kötő-Jelek 2007*. Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve, Budapest, 47-67.
- Sik Endre 2011 *A transznacionális migráció jellemzői*. In *A migráció szociológiája 2*. Online forrás 36-46.
- Sik Endre /válogatta és szerkesztette/ 2011 *A migráció szociológiája 2*. ELTE TÁTK, Budapest, Támop. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_15_Sik_Endre_Migracio_szociologiaja_2_Valogatta_es_szerk_Sik_Endre/index.html
- Sik Endre 2000 *KGST-piacok és feketemunka – Magyarország 1999*. Tárki, Budapest. www.mtakti.hu/doc/HiddenEcon/Sik.pdf
- Szabó Márton 1998. *Politikai tudáselméletek: szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szántó Diana 2015 *Öt pont a menekültekről*. Vita Lányi Andrással. http://mandiner.hu/cikk/20150928_szanto_diana_ot_pont_a_menekultekrol_vita_lanyi_andrassal

- Szarka László 2015 Államépítő nacionalizmus. Interjú, november 2. *Klubrádió*, Szunyogh Szabolcs műsora, 21:00 – 22:00. On-line: <http://www.klubradio.hu/klubmp3/klub20151102-205851.mp3> ; <http://www.klubradio.hu/klubmp3/klub20151102-212850.mp3>
- Szirmai Éva – Újvári Edit szerk. 2009 *Nemzetiségi – nemzeti – európai identitás*. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Felnőttképzési Intézete, Szeged.
- Szószátyár* – Vásárhelyi Máriával a Fidesz-nyelvről. *Klubrádió*, 2015. nov. 06. 14:00-15:00. Szerk. Nauman Gábor – Kálmán László. <http://www.klubradio.hu/klubmp3/archiv/20151106/klub20151106-135855.mp3>
- Tarrósy István – Glied Viktor – Vörös Zoltán szerk. 2014 *Migrációs tendenciák napjainkban. A 21. század migrációs folyamatainak tanulmányozásához*. IDResearch – Publikon Kiadó, Pécs.
- Tokaji Dóra 2012 Ismertető *Reinhart Koselleck 2003 Elmúlt jövő*. A történeti idők szemantikája c. kötetéről. Ösvények, 1:1-6. www.epa.oszk.hu/02200/.../pdf/EPA02284_Osvenyek_2012_01_Tokai.pdf
- Tuka Ágnes – Tarrósy István szerk. 2010 *Borderless Europe. Challenges – Opportunities*. IDResearch – Publikon, Pécs.
- Udvarhelyi Éva Tessa 2007 *Vándorok kultúrák között. Az interkulturális tanulásról külföldre készülő fiataloknak*. Artemisszió Alapítvány, Budapest.
- Vásárhelyi Mária 2015 A nyelv azé, aki megműveli. Finkelstein = Goebbels 2.0. *Élet ÉS Irodalom*, LIX. évfolyam, 40. szám, 2015. október 2. http://www.es.hu/vasarhelyi_maria;a_nyelv_aze_aki_megmuveli;2015-10-01.html
- Végh Endre 2015 Elvisznek a migránsok. *Egyházfórum*, október. <http://www.egyhazi-forum.hu/index.php/vilag-nezet/356-elvisznek-a-migransok>
- Wetzel Tamás 2011 *A bevándorlás kérdése Magyarországon*. Publikon Kiadó, Pécs – Budapest.
- White, Hayden 2001 A történelem poétikája. *Aetas*, 1:134-164; valamint A történelem elbeszélése. Történeti szövegek narrativista értelmezése a „nyelvi fordulat” után. In Thomka Beáta szerk. *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2000. On-line ismertetés: <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00022/2002-2-3-25.html>
- Winkler Lajos 2015 Veszélyes idegenek. *Egyházfórum*, szeptember. <http://www.egyhazi-forum.hu/index.php/vilag-nezet/343-veszelyes-idegenek>
- Ziegler Dezső Tamás 2015 *Menekültkérdés: verseny a szavazók megnyeréséért vagy valóban tömegek akarnak Magyarországra jönni?* <http://jog.tk.mta.hu/blog/2015/07/menekultugyverseny>

http://hvg.hu/itthon/20150716_Ime_az_első_sikeruzenet_a_kormány_új_plak

ARC plakátkiállítás, 2015.

1. díj – Kelemen Orsolya: Magyar feeling. ARC plakátkiállítás, 2015.

http://hvg.hu/kultura/20150911_Olimpiai_karikak_szogesdrotbol_ARC_plakat

A. GERGELY ANDRÁS

2010: kolbász

2015: szögesdrót

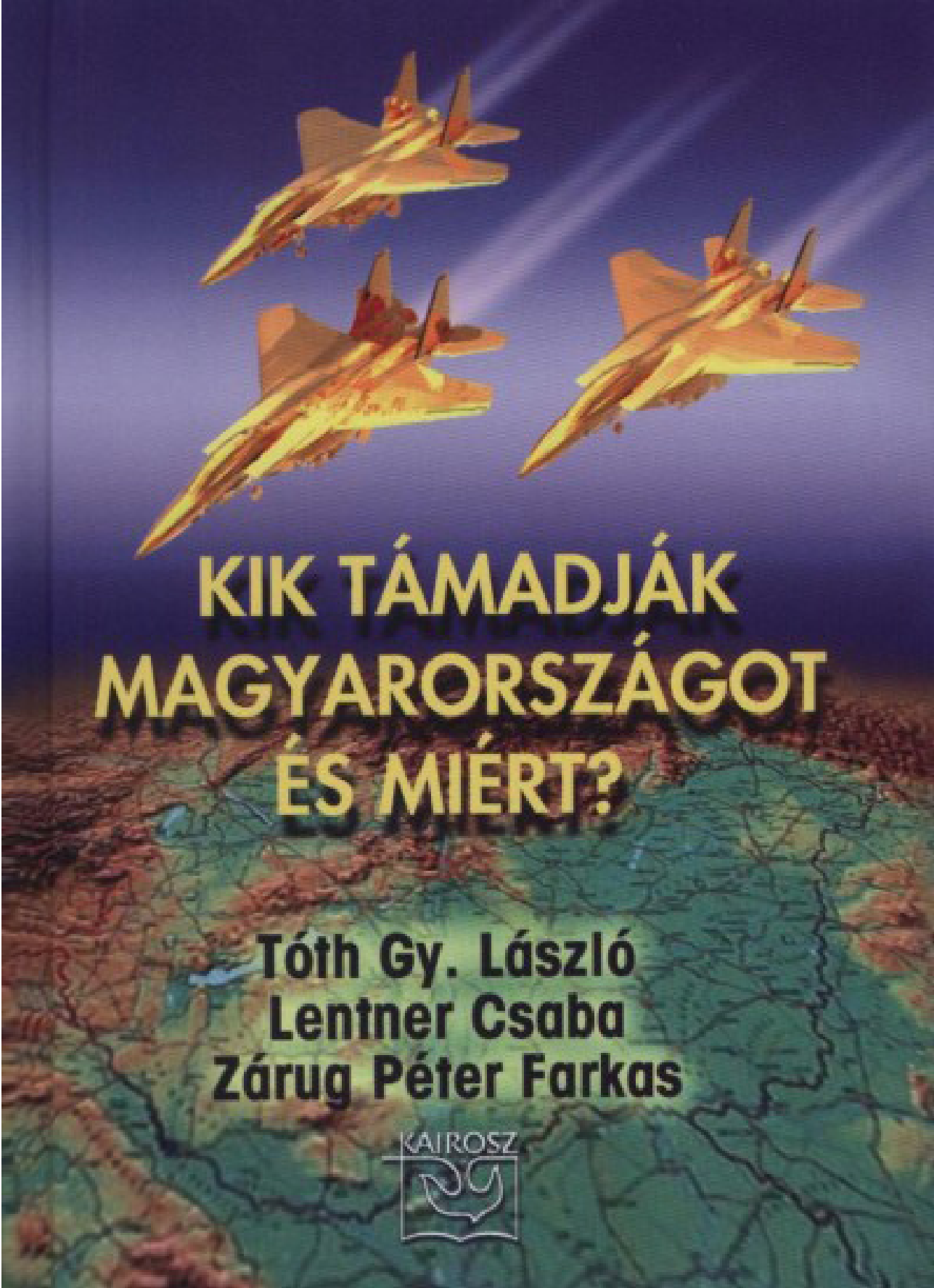
Orbán által ígért kerítések

MKKP & VASTAGBŐRBLOG INFORMÁCIÓ

**HA MAGYARORSZÁG MINISZTERELNÖKE VAGY,
BE KELL TARTANOD A TÖRVÉNYEINKET!**

A. GERGELY ANDRÁS

**KIK TÁMADJÁK
MAGYARORSZÁGOT
ÉS MIÉRT?**

**Tóth Gy. László
Lentner Csaba
Zárug Péter Farkas**

TANULMÁNYOK ÉS GONDOLATOK

KOMMUNIKÁCIÓS TABUK KUTATÁSA — MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK ÉS KIHÍVÁSOK

Tanulmányom témája egy olyan társadalmi jelenség, kommunikatív állapot vizsgálata, amelynek definiálása, értelmezése, működése ambivalens és nehezen érhető tetten a mindennapi kommunikációban, ugyanakkor társadalmi kódrendszerünknek szinte axiomatikus módon része: a modern kori tabuk jelenléte, kialakulásuk, működésük okai és mechanizmusai, különösen a 19 és 25 év közötti egyetemisták körében tapasztalható reflexiók terében. Tabuknak minősülnek mindazon cselekvések, fogalmak, tárgyak, testek, szavak, amiket tilos megtenni, kimondani, érezni, tudni és érinteni, miközben minden megtehető, kimondható, érezhető, felismerhető és megérinthető volna: vagyis a bennünk és körülöttünk élő tabukról készítettem rövid áttekintést. Mit is lehet ebből tanulni? Például megismerjük, hogy előítéleteink egy része hogyan formálódik, milyen mechanizmusok alakítják és hogyan alakíthatóak. Megtanuljuk, hogy hogyan kell és lehet kérdéseket és válaszokat megfogalmazni olyan társadalmi vagy személyes események kapcsán, amelyektől sokan félnek vagy tartanak. Megtanuljuk, hogyan vállaljuk, képviseljük saját magunkat, és hogyan érvényesüljünk jobban a világban.

A tematikai háttérhez

A korai tabukutatások és -elméletek irodalmának megismerése elengedhetetlen és sok szempontból szükséges ugyan a tabu általános fogalmának megragadásához, a nyelvi tabuk kutatása pedig számtalan hasznos fogalmi eszközzel szolgált a mai modern tabuk jobb megértéséhez, de úgy vélem, a jelenkori tabuk az élet annyira szerteágazó területein „érvényesülnek”, hogy egyetlen kiválasztott megközelítési alternatívával vagy elmélettel megmagyarázhatatlanok. Nagyon nehezen összevethető ugyanis például a korrupció és a szexualitás, a halálfélelem és a xenofóbia, a betegségek vizuális ábrázolása és az étkezési tabuk, a szegénység és a pornográfia – holott a jelenkori ember ennyire sokféle tabu között él, érez, gondolkodik és cselekszik napról napra. Ez a számtalanféle tabu különböző szinteken hat: van, amelyik csak enyhe kis kényelmetlenségérzetet okoz – viszont van, amelyik annyira erős, hogy szó szerint elgondolhatatlan, még gondolkozni sem vagyunk hajlandók róla, beszélni pedig még kevésbé. A rengeteg

tabu sokszor szorongást okoz, gúzsba köti a mindennapi interakciókat, gyakran megfoghatatlan módon, hiszen még csak nem is tudatos.

Ismeretesek a kulturális antropológia, a pszichológia vagy a nyelvészet eredményei¹ – Freud például különbséget lát a félelem és a szorongás között abban az értelemben, hogy a félelmet inkább az „objektív szorongás” komponenseként meghatározott szorongás felől közelíti meg. A freudi tabu-fogalomban szocializálódotok ezért már a tabu jelenségét is (viselkedési, szexuális, nemi szerephez köthető, pszichésen sem értékfüggetlen) tiltásokkal körülvett, definíciókban sem feltétlenül megragadható tüneménynek tekintik. Olyasfajta tradicionális tabu-típusok, mint az incesztus, az érintés-tabu, a nyelvi közlésmódokban szabályozott névtabu, vagy a vizuális ábrázolásokra vonatkozó tiltások konvenciója végtelen sort eredményezne a felsorolásban, de még tipológiában is, ezért ezeknek itteni ismertetését most mellőzöm. Ennek oka nemcsak terjedelmi, hanem maguk a tabuizálási folyamatok változékonysága, továbbá a kommunikációs közlésmódokat jellemző tabusítási játszmák is oly mértékű szétterjedtséget mutatnak, melyet példatárral illusztrálni akkor érdemes, ha a tabukezelés is árulkodóvá lesz, azaz épp a felhasználók által meghatározott változatok teszik lehetővé a másodelemzést.

¹ Ezek szélesebb körű ismertetését máshol közlöm, jelen írás a kutatás módszertani aspektusaira fókuszál.

Emiatt arra a következtetésre jutottam, hogy érdemes volna olyan megközelítésből vizsgálni a tabu jelenségét, amely nem valami átfogó elméletre, nem egy-egy tabutípus teljes magyarázatára, dinamikájára (születésére, működési mechanizmusaira, megdőlésére, esetleg érvénytelenné válására) koncentrál, hanem olyan közös jellemzőket keres, amelyek a már létező tabuk működését a lehető legpontosabban írják le. Olyan törvényszerűségeket próbáltam feltárni, amelyek egyformán működhetnek az élet egymástól nagyon távol álló területein – tehát ugyanúgy alkalmazhatók a politikai és a szexuális, a vallási és a családi tabukra, mint a testi működés tabuira vagy a szegénységgel kapcsolatos tabukra.

Vizsgálatom tárgya – a legáltalánosabban fogalmazva – az lett, hogy milyen behatások eredményeképpen dőlhetnek vagy gyengülhetnek meg, alakulhatnak át vagy legalább tudatosulhatnak az egymástól akár nagyon különböző tabuhalmazok is, akár társadalmi, akár egyéni szinten.

Feltételezhető, hogy a tabu létezését csupán megszegése teszi láthatóvá és észlelhetővé, hiszen a válaszul érkező szélsőséges, elutasító vagy indulatos magatartás formája és tartalma egyértelművé teheti, hogy mire utal a reakció. A vélt vagy valós következményektől, szankcióktól való félelem meghatározó eleme a tabu kialakulásának, a tabuszegés jelentőségét pedig az adja meg leginkább, hogy mennyire és hogyan alakítja az ember vagy közösség

életét. Különbséget kell tenni azonban a narratív struktúrákban képződő, tilalommal megtámogatott, szóban átörökített, megtűrtként „elfogadott”, szakrális kinyilatkoztatásokkal vagy szokásjoggal „védett” és más, például írott, legalizált, mitikus tabuk kezelése között.

Véleményem szerint külön kell választani a „primitív társadalmak” tabuit a jelenkor tabuitól, és összevetésük alapján keresni kell olyan hasonlóságokat és/vagy különbségeket, amelyek elvezetnek a jelenkor tabudefiníciójához. A legtöbbet hivatkozott definíciók a következők:

„Tárgy, élőlény vagy fogalom megemlítésére vagy érintésére vonatkozó tilalom, sérthetlenség, szentség” (<https://idegen-szavak.hu/tabu>).

„Amit nem szabad érinteni, amihez tilos hozzányúlni, amiről nem szabad beszélni, amit nem szabad említeni” (Bakos 2002:652).

Ezek a definíciók leszűkítik a fogalmat a verbalitás és a taktilitás szintjére, kihagyják a vizualitást, a gondolatiságot, a viselkedés és az érzelmi szabályozások gazdag jelentésrétegeit. Ráadásul a fogalom percepciója sokszor zavaros, és számos határjelenség vagy határfogalom bekerül a definiálás folyamatába, például a titok, tiltás, szabály, közügy-magánügy, nyilvánosság, udvariasság, hallgatás, elhallgatás és nem megszólalás, eufemizmus, rítus, előítélet.

A tabu fogalma azonban nem tévesztendő össze például a tiltással. A tiltás pontos és nyílt meghatározást igényel, tudhatjuk, hogy megszegése milyen következményeket vonhat maga után. A tabuval kapcsolatban legtöbbször csak feltételezéssel élünk, mivel nem minden esetben tudjuk pontosan meghatározni, hogy adott szituációban, kontextusban mi számít tabunak. Ez azt is jelenti, hogy ha valaki megszeg egy tabut, a tabusértésről nem lesz semmiféle tárgyalás/vita, így arra sem lesz módja, hogy megvédje magát, vagy kommunikatív értelmezés tárgyává tegye magát a verbalizációt, a használat módját, a kifejezés mikéntjét.

A tabu határokat jelöl ki a cselekvés, a beszéd és a gondolkodás számára. Egyrészt olyan kihagyási, elkerülési és elrejtési stratégiák kapcsolódnak hozzá, amelyek célja, hogy bizonyos tettek és interakciók tökéletesen mellőzhetőek legyenek. Másrészt a tabu lehetségessé és szükségessé tesz olyan stratégiákat, mint az elrejtés, leplezés, álcázás, szépítés, megtévesztés. A tabuformálás lényege az, hogy a priori, azaz tapasztalati ellenőrzés nélkül nyilvánít bizonyos dolgokat veszélyesnek. A tabu egyfajta interface, amely a látható és a leplezett között közvetít.

A tabu fogalma ebben a diszkusszióban a társadalom kódrendszerének azon részét jelöli, amelyet explicit vagy implicit módon, térben és időben, egy individuális vagy kollektív ágens meghatároz, vagy valamilyen kommunikációs stratégián keresztül érzékelteti a nemkívánatos viselkedésmódokat, cselekedeteket, verbális és vizuális tartalmakat és formákat. Jellemzője a 'felhasználói' adaptivitás, vagyis tartalma a társadalmi/kulturális feltételek változásainak következtében módosul.²

A tabuk, titkok, elhallgatások létében van valamilyen rendszer, amely egy jól rögzített – bár íratlan – szabályok szerint működött, társadalmi, közösségi csoportmechanizmus mozgatója. Az általam olvasott és hallott vélemények és a hallgatókkal folytatott beszélgetéseim során azt tapasztaltam, hogy többen gondolják úgy: ma már nincsenek tabuk, illetve csak kor-

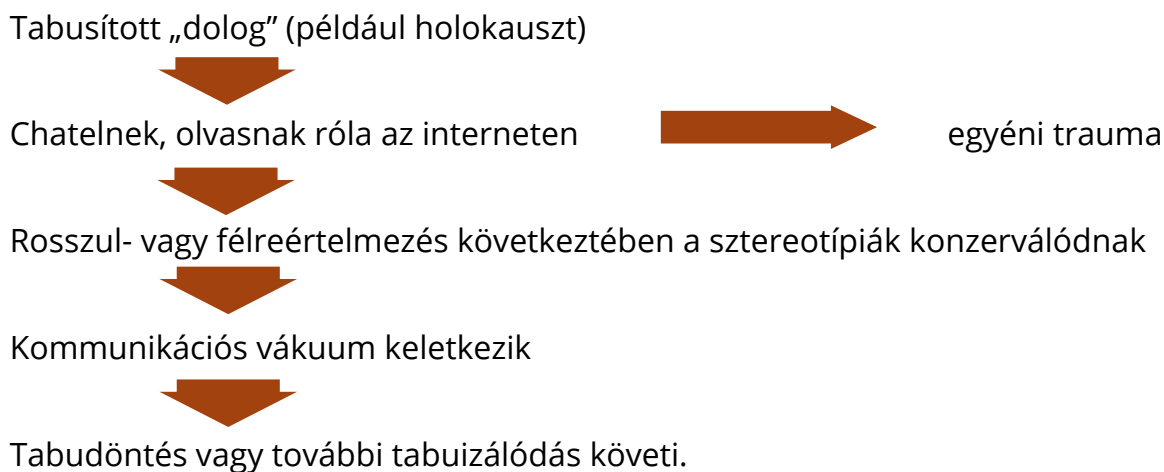
látozott értelemben léteznek. Legtöbbször ezt a kijelentést a vizsgált korosztály képviselői az internet szerepével és elterjedésével, a benne rejlő lehetőségekkel támasztják alá. Ezzel ellentétben azt állítom, hogy a tabutémák kialakulásában, a „letiltottság” elmélyítésében – azaz sok társadalmi jelenség tabuizálási folyamatában – épp az internet játssza az egyik legnagyobb szerepet, mivel sokkal szélesebb spektrumban ismerhetjük meg mások véleményét, láthatunk vizuális reflexiókat, olvashatunk reakciókról. A vélemények sokfélesége, elmentmondásossága, adott esetben a saját véleménytől, értékítélettől eltérő mivolta megváltoztathatja a tabu/nem tabu dichotómiához való viszonyt. Mindez lehet a tabudöntés következményének egyfajta kodifikálása: egy internetes közegben egy korábban elhallgatott jelenséggel, témával, szokással, magatartásformával, értékítélettel kapcsolatos vélemények szabadabban artikulálódhatnak. Szélsőséges megnyilvánulások is teret kaphatnak, hiszen nincs face to face kontroll, amely egy másik ember, csoport (család, barátok, társak) körében ebben a kontextusban aktiválódhat, ahol a lehetséges szankciók (például a közösség negatív reakciói, kirekesztés, megvetés) azonnal explicitté válhatnak, amelyek megtapasztalása óvatosabbá, megfontoltabbá, zártabbá teheti a tabutémát „hordozó” egyént. Ugyanez az internetes fórumokon személytelenül zajlik, a konfrontálódás vagy a visszahúzódnak lehetőségével. Természetesen ez a színtér

² A témakörben elkészült doktori disszertációban (meghatározott tabudefiníció szándéka szerint) elsősorban egyfajta fogalmi bázis került képbe, jelesül tényleges vizuális narratívák köre, amelyhez a disszertáció viszonyul, de ugyanakkor nem célja egy mindent átfogó és lefedő fogalomismertetés. A disszertáció bemutatja, hogyan viszonyul a 19–25 éves egyetemi hallgatók csoportja a tabu jelenségéhez a mindennapokban, a saját környezetében, az éppen általuk megnevezett társadalmi tabuk körében. Az elemzett szemináriumi munka tíz féléven keresztül folyt, összesen 164 fő vett részt, mindannyian a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszékének kommunikáció szakos BA-s és MA-s hallgatói, akik ezt a kurzust kötelezően választható tárgyként vehették fel. A kurzus címe: Kommunikációs elemzések: a titok és tabu működésének társadalmi mechanizmusai. A hallgatók 90%-a azzal a tapasztalattal és véleménnyel kezdte el a kurzust, hogy ma már jellemzően nem léteznek tabuk sem az ő életükben, sem a szűken értelmezett társadalmi közegükben.

sem teljesen steril, hiszen a blogozás, a trollkodás, a „személyes” támadások biztosítanak egyfajta kontrollt: kizárást, megvetést, kiigazítást.

Egy-egy tabu hosszabb vagy rövidebb ideig lefojtja, olykor korlátozza az adott társadalom viselkedési-cselekvési megnyilvánulásait, vagyis mindenképp mozgásban lévő dologról beszélünk. A tabu időleges felfüggesztése speciális szituációkban áll elő: pl. tudományos diskurzusban, orvos–beteg kommunikáció során, bírósági tárgyaláson, általános veszélyhelyzetek és a társadalmi változás szituációiban. Ezekben a helyzetekben ugyanis az eufemizálás, tabuizálás rossz következtetésekhez, hamis ok-okozati összefüggések kreálásához vezethet, ami negatív hatással lehet a szereplők életkörülményeire, ezért nemegyszer hallgatólagosan vagy tudatosan is dekonstruálják a tabut, időlegesen ledöntik a rá vonatkozó „tilalom” jellegét – ami nem jelenti az attól kezdve semmiképp nem érvényes mivoltát.

A tabuk létezésének megkérdőjelezése és elvetése a modern társadalomban leginkább azzal az érveléssel találkozunk, hogy az internet megjelenésével megszűnnek ezek a mesterséges határok, nincs szükség a tabu védelmi szerepére, minden vizualizálható, verbalizálható. Ez formálisan védhető prekonceptió, azonban az elkészült kutatásból is kiderül, hogy ez téves és nagyvonalú megállapítás, hiszen átlépi azt a folyamatot, amely ezzel párhuzamosan épp nem föltétlenül formálódik a felhasználókban, és a valódi nyitás, elfogadás vagy tabudöntés nem történik meg sem érzelmi, sem erkölcsi értelemben. Vagyis a virtuális térbeli tabumentesség nem vagy nagyon halványan jelenik meg egy erőteljesen tabuizált dologgal kapcsolatban magában az egyénben vagy közösségekben. A két térben – vagyis a valóságban és a virtuális világban – nincs párhuzamos váltás/változás. Nézzük meg egy folyamatábrán és egy konkrét példán keresztül, hogy az internet „személytelen” közege hogyan formálja/nem formálja a tabu működését:

Azt gondoljuk sokszor, hogy lehet ezekről a tabu-körbe tartozó dolgokról nyíltan és nyilvánosan beszélni, véleményt formálni, blogolni, az interneten rendkívül sokféle ismeretet összegyűjteni. Példaképpen a különböző közösségi oldalakon képet kaphatunk mások véleményéről (homoszexualitás, cigányság, szingliség, holokauszttagadás). Ennek következtében, ha épp azt a véleményt vagy kisebbséget képviseljük, amelyet mások épp támadnak, vagy a masszívan kialakult sztereotípiákat döngetik, akkor visszahúzódunk, újra tabusítjuk a témát magunk és a környezetünkben élők számára (vagy épp tabut döntünk a fölidézésével, vállalásával!).

Tabudiskurzus mint kommunikáció

A kommunikáció során nem csupán az a két lehetőség áll előttünk, hogy beszélünk vagy hallgatunk (s ezáltal teljes mértékben tartózkodunk attól, hogy hangot adjunk egy témának). Bizonyos nyelvi eszközök révén éppen képesek vagyunk kezelni a kényes témákat anélkül, hogy elszólnánk magunkat. A nyelv számtalan lehetőséget kínál az efféle helyzetekben. Célozhatunk rá, megkerülhetjük, szépíthetjük, és ily módon kommunikálhatunk tabuval érintett témákról a konvenciók megsértése nélkül. Ebben az összefüggésben a tabudiskurzus kifejezést használjuk.

A tabudiskurzus lehetővé teszi a kommunikációt olyan dolgokról, amelyekről az ember nemigen kíván beszélni, vagy amiről nem kellene beszélnie. Az álcázás

különböző formái tartoznak ide, amelyek léteznek ugyan nyelvünkben és kultúránkban, de amelyeknek nem mindig vagyunk tudatában. Tabudiskurzuson azt értjük, hogy bizonyos helyzetekben az ember kommunikálhat tabuval érintett cselekedetéről, tárgyról, intézményekről és személyekről. Ez azonban csakis nagyon jól meghatározott módon történhet, ami így önmagában nem eredményez (verbális) tabusértést.

Fontos megemlíteni az ún. megfelelési kényszert, amely természetesen mindig hordoz magában valamekkora bizonytalanságot. Ennek köszönhető az, hogy az emberi diskurzusok jelentős része „tapogatózás” az elfogadott és a nem elfogadott témák és tartalmak irányában. A kinyilvánított vélemény akár önmeghazudtoláshoz is vezethet, ezért a kommunikációs tartalmakat sokszor patikamérlegen szükséges kimérni. Az emberi diskurzusban magától értetődőnek vesszük, hogy kerüljük a másik megsértését és minden olyan kényelmetlenséget, amely kognitív disszonanciát okoz. Az is természetes, hogy ezt a konfliktuskerülő magatartást tanuljuk, és a társadalom a szocializáció segítségével „hozzájárul” ahhoz, hogy a tabuk a következő generációkban is biztosítsák az emberi együttélés konfliktusmentességét. Ráadásul azt is megtanuljuk, hogy melyik kontextusban milyen tabuk létezhetnek.

Az eufemizmus nem az egyetlen mód arra, hogy tabuval érintett tárgyról, cselekedetéről vagy tényekről beszéljünk: amellet, hogy lehetőségünk van tartózkod-

kodni a tabukról való diskurzustól (beszélgetés félbeszakítása, térbeli távolságtartás), a nyíltság számos szintje áll még a beszélők rendelkezésére. Ez az „ilyesmiről nem beszélünk” kijelentéstől a téma alapos megtárgyalásáig terjedhet. A lehetőségek e széles skáláján a beszélőknek különféle mechanizmusokat és stratégiákat kell kialakítaniuk, ami lehetővé teszi számukra, hogy „negyed-”, „fél-” vagy „háromnegyed-nyíltsággal” beszéljenek (Günther 1992:48-49).

A tabu eszközként is használható. A nyíltság/közvetlenség fokának igen fontos szerepe van: a tabutémák lehetnek nyíltan megvitathatók (*explicit taboo*), sugalmazottak (*implicit taboo*) vagy tökéletesen kerülendőek (*absolute taboo*). Ez utóbbi esetben egyáltalán nem hozzák elő, teljes verbális és vizuális csend övezi a témát (Krajewski 2002:604). Ezek a fokozatok látványosan megmutatkoztak a feltárt tabutudatosítási folyamatok során: amikor egy téma „gyanússá” vált valaki számára, és felmerült benne az ellenőrzés igénye, a rákérdezés különböző lehetséges eredményei, vagy éppen lehetetlensége (*absolute taboo*) nagyon jól jelezte számára az adott tabu erősségét.

A kutatás eredményeit előzetesen összegezve elmondható, hogy az elemzett „pilot-kutatási” kérdőívek – a bennük felvetett témák és a jellegzetesen módosuló fogalmazás-módok révén – kiválóan szemléltetik a verbalizáció döntő szerepét a tabuk erodálódásában, sőt akár teljes megszűnésében. Mivel az elemzett esetben markáns közügyekről volt szó, a diskurzusnak is a közbeszéd szintjére kellett emelkednie (s ez meg is történt vele). Mindez azonban nem zárja ki, hogy más, esetleg jóval személyesebb, intimebb jellegű tabuk esetében ne működhetne ugyanilyen hatásosan a verbalizáció, a diskurzus, még ha az csak szűkebb körben zajlik is.

Mindez az áttekintés részint vagy főképp arra szolgált, hogy egyfelől jelezze az elhallgatási spirál mozgásformáit, origóit, ezek változásait, részint pedig arra, hogy a (köztudottan vagy legálisan, sejdítetten vagy illegitim módon) mégiscsak létező politikai, szexuális, halállal vagy öregséggel kapcsolatos tabuk hogyan válnak a nyelv által is hordozott tabukká, hogyan jelzik vagy rejtik a tabusított fogalmak közbeszédbeli, közgondolkodási jelenlétét, a róluk alkotott percepciók „közvéleménybeli” állapotát. E tesztek és felmérő szándékok ugyanakkor sem céljuk, sem megrendelői elvárások mögött („alatt”) nem fejezhették – s így ma sem föltétlenül, nem igazolhatóan – fejezik – ki a tabuk megannyi körét magába ölelő csendet, a hallgatás (had)műveletét, ennek operacionalizálható vagy kvantifikálható minőségeit és hatásirányait.

A csend és a tabu dualitása

A tabu dinamikájának egyik kulcseleme a csend időbeli megjelenése. A kultúrafüggő csend szorosan összefügg a tabukkal, és félreértésekhez, konfliktusokhoz vezethet a

kultúraközi kapcsolatokban. Tabu és csend összefüggnek, de nem azonosak. A tabu negatív konvenció, mely cselekedetekre és verbális kommunikációra vonatkozik. Azt jelzi, hogy valamit nem szabad érinteni – és az érintés itt szimbolikus értelmű is lehet. Az interperszonális kommunikáció területén ennek számos ismert, s még több kevésbé figyelembe vett elmélete, elméleti konvenciója van.

A csend jelentése sokféle lehet – például kínos és kényelmetlen, de kellemes és meghitt is. Jensen J. Vernon kommunikációkutató (Jensen 1973:249-257) funkciótipológiáját ma is sokan használják a csend működésének értelmezése kapcsán:

1. kapcsolatfunkció: összeköthet vagy elválaszthat embereket;
2. (érzelmi) hatásfunkció: gyógyíthat (idővel) vagy megsebezhet;
3. kinyilatkoztatásfunkció: tudathat valamit, vagy elrejtheti mások elől az információt;
4. megítélésfunkció: jelezhet helyeslést és jóindulatot vagy nézeteltérést és rosszallást;
5. aktivitásfunkció: jelezhet elmélyült figyelmet vagy mentális inaktivitást.

A többi kommunikációs eszközhöz hasonlóan a csend is alkalmazható eszközként, és működhet ellentétes módokon: lehet bátorító vagy elnyomó, jelezhet személyes közelséget, vagy haragot és gyűlöletet, de lehet a

megértés intimitásának tónusa, a metakommunikációs eszközök egyike is. Használható vagy értelmezhető úgy is, mint a félrevezetés eszköze, amennyiben elfedni akarnak vele. A csend jelentését az adott szituáción túlmenően a kulturális kontextus is meghatározhatja, például ugyanez a csend a nyugati kultúrában motivációhiányra és érdektelenségre utalhat, míg az ázsiai kultúrákban gyakran a tisztelet jele. Konvencióink és társas játsszmaink kontextusában a „hallgatás egyetértés, beleegyezés”.

Krajewski és Schröder (2008) a tabu és csönd kapcsolatáról szóló tanulmányukban a tabu fogalomkörén belül megkülönböztetnek tárgyi tabukat (dolgokra, intézményekre és személyekre vonatkozó tabuk) és cselekvési tabukat, melyeket kommunikációs tabuk (tabutémák), tabuszavak (szókincsre-szóhasználatra vonatkozó tabuk) és képi tabuk kísérnek és igazolnak, melyeket viszont gondolati tabuk és érzelmi tabuk támogatnak.

Karlfried Knapp német nyelvész szintén a kulturális kontextus fontosságát hangsúlyozza a csennel kapcsolatos vizsgálatai során, és különbséget tesz konvencionális és szignifikáns csend között (Knapp 2000). Előbbi összhangban van a társadalmi konvenciókkal, utóbbi épp az olyan helyzetekre vonatkozik, amelyekben a konvenciók valamilyen verbális megnyilvánulást várnának el, ami azonban nem történik meg. Mivel percepciója nagyon kultúrafüggő, a csend az interkulturális kapcsolatokban és

kommunikációkban sok félreértéshez vezet, és sok sztereotípiának is gyökere. Az interkulturális szituációkban gyakran utal arra, hogy a kommunikáció valamiképp tabut érintett.

A csend és a tabu közötti kapcsolat szemléltetéséhez vessünk egy pillantást arra, ahogyan ezt a két stratégiát bizonyos termékek reklámozásában alkalmazzák. A reklámokban a csend és a tabu viszonyának nagyon jól kiszámítottnak kell lennie. Számos termék, amely az egészség vagy a személyi higiéne területére tartozik, olyan tabukat érinthet, mint a testi funkciók vagy a szexualitás, ezáltal tabutermékekké válnak. Ide tartoznak a női intim termékek, az inkontinencia elleni, az aranyér vagy a láb gombásodás kezelésére szolgáló termékek. Reklámjaiknak számításba kell venniük a tabukat, és megfelelő tabudiskurzust kell alkalmazniuk.

A tabuk számításba vétele olyan stratégiákhoz vezet, mint a hedging (szó szerint: „kerülés”) vagy a verbális és vizuális csend. A hedging ebben az összefüggésben arra utal, hogy az ember felvértezi magát valami kellemetlenséggel szemben azáltal, hogy tesz valamit, ami megvédi tőle. Elhatárolódni egy problémától vagy kérdéstől jelentheti azt is, hogy elkerüljük a határozott választ egy kérdésre, vagy olyan választ adunk, amely nem kötelez semmire, és elodázzuk a döntést. A hedging tekinthető a határozatlanság verbális megnyilvánulásának is, amely mindig kontextus- és helyzetfüggő. A célja lehet konfliktuskerülés vagy a kommunikáció megszakadásának elkerülése (Markkanen – Schröder 1997:43-46). A hedging a nonverbális kommunikációban is alkalmazható. Az online hirdetésekben gyakran képeket használnak annak bemutatására, hogyan kell alkalmazni vagy milyen hatásos egy termék. Ahogyan a tabuk is kultúraspecifikusak, úgy a termékinformációkat hordozó ikonok és szimbólumok is csak bizonyos kulturális határokon belül működnek. Attól függően, hogy egy testi funkció milyen mértékben tabu, vizuális hedging alkalmazására lehet szükség például „lassú közelítés/soft-focusing”, vizuális csend, metalingvisztikai eszközök a „különleges helyzetben lévő” célcsoport (menstruáló nők, aranyerések) megjelölésében. Vagyis nem elég, hogy az önmagukban vizuális tabura ítélt dolgok sora valóban rejtve marad a reklámokban, mint például a testnyílások, nemi szervek, hanem egy duplikált tabusítási mechanizmuson keresztül jutunk el a megoldásról szóló információig. A duplikáció ebben az esetben azt jelenti, hogy a potenciazavarral foglalkozó reklámokban nem látjuk sem az egészséges, sem a problémás nemi szervet, ráadásul a nemi szervek látványán túl belép még egy tabuizált állapot, a problémás erektilációs képesség. A menstruáló nő esetében hasonló konstrukcióval találkozhatunk, amikor a reklámban kék folyadékkal utalnak magára a vérzésre, az átvérzés kellemetlen állapotára. Ezek mindegyike a vizuális eufemizmus kitűnő és csaknem nevetséges példája.

Tabusértés – tabudöntés. Következmények

Különbséget kell tennünk az egyéni és a kollektív, illetve a tartós és az időleges/átmeneti tabusértések között. Feltételezhető, hogy egyes területeken, ahol időlegesen működött, végül ritualizálódhat vagy intézményesülhet is a tabusértés. Az ilyen tabuszegések nem önkényesek, megvan a maguk funkciója az adott társadalomban, közösségekben. Az időleges tabusértések nem vonják maguk után a tabu eltörlését/megszüntetését, ám ideiglenesen felfüggesztik a szankciók működését. A tabu ilyen időleges felfüggesztése egészében véve még akár erősítheti is a tabumechanizmust. A ritualizált és intézményesült tabusértések funkciója az, hogy a szabályrendszer részeként ténylegesen jelzik a sértés tényét, de egyfajta feszültségvezetésként szolgálnak, ezáltal erősítik magát a tabut. A tabuk megsértése elképzelhetetlen volna maguknak a tabuknak a létezése nélkül – vagy megfordítva: a tabukra nem volna szükség, ha nem állna fenn a lehetséges megszegésük veszélye. A tabusértés általában az identitás elleni támadás: „A tabusértések az identitás változásainak indikátorai” (Kraft 2004:177). Ez azt jelenti, hogy a tabusértések nagyon fontosak és számos funkciót egyszerre töltenek be: felfedik, mi számít tabunak egy adott társadalomban, tudatosítják a határokat, és jelzik a hibákat, hiányosságokat. A tabusértés büntetése nagyrészt olyan érzéseken alapul, mint a bűntudat, a megvetés, a

szégyen és a félelem: aki a tabut megsérti, elszigetelődik, a közösség elkerüli, „tabuvá válik”. A tabut sértő személy tárgyalás/vita nélkül stigmatizálódhat.

A taburól való tudás együtt fejlődik a gyermekkel. A tabukat nem szükséges elmagyarázni vagy indokolni, mert a szociokulturális tanulásban szokás és szankció, értékrend és normaelfogadási folyamat részeként interiorizálódnak. Társadalmi identitásunknak is fontos részét alkotják – ám ugyanakkor kulturálisan meghatározottak. Ha egy tabu sérül, a tabut sértő személy osztályrésze a szégyen, az elutasítás vagy a kirekesztés lesz.

A tabuk tehát az emberi társadalomban a társadalmi normarendszer szerves részét képezik, és kifejezik a nemkívánatos cselekedeteket, viselkedésmódokat. Ebben az értelemben a tabuk a társadalmi rend őrzői, létezésük az emberi együttélést segíti.

Freud például különbséget lát a félelem és a szorongás között abban az értelemben, hogy a félelmet inkább az „objektív szorongás” komponenseként meghatározott szorongás felől közelíti meg. A freudi tabu-fogalomban szocializálódtak ezért már a tabu jelenségét is (viselkedési, szexuális, nemi szerephez köthető, pszichésen sem értékfüggetlen) tiltásokkal körülvett, definíciókban sem feltétlenül megragadható tüneteknek tekintik. Saját alábbi kutatási példáim és eredményeim komplexebb bemutatásához azonban mindekelőtt szükség van a fogalom minél precízebb definiálására, általam alkalmazott fogalmi határainak pontos megvonására.

A tabu fogalmát komplexitása, jelentésének dinamikussága alkalmassá teszi arra, hogy a mindennapi diskurzusunk állandó szereplője legyen, de – mivel senki nem említi nyíltan vagy fekteti le írásban a kommunikációs, nyelvi, vizuális vagy cselekedetekre vonatkozó tabukat – gyakran olyan dolgokkal kapcsolatban alkalmazzuk, amelyekre vonatkozó valós tiltást társadalmi- vagy csoportkonszenzus nem támaszt alá (például szexualitás, politika, testi betegség). A tabunak nincs látható, csak érzékelhető jele, hiszen leginkább elkerülés, elhallgatás, némaság veszi körül. Így a csend, az elfordulás, a hirtelen témaváltás mind arra utalhatnak, hogy az adott ábrázolás, téma, cselekmény egyértelműen kerülendő, mert kínos, kényelmetlen, felháborító, kellemetlen az egyén vagy közösség számára. Legtöbbször azonban nem tudjuk, mi e reakció oka, csak követjük azt a néma hagyományt, amelyet a szocializációs folyamatok során elsajátítottunk – anélkül hogy a valódi indokokat, magyarázatokat megtalálnánk, vagy a folyamat logikáját megértenénk. A haldoklóval nem beszélünk a halálról; elfordulunk a homoszexuális pároktól; politikai, vallási nézeteinket nem vállaljuk „idegen” környezetben; nyilvánosan nem bíráljuk a főnökeinket, tanárainkat; nem érünk hozzá az AIDS-es beteghez; felháborodunk az időskori szexualitás látványától, vagy már a gondolatát is elhessegetjük. Ugyanakkor a tabukat nem szükséges elmagyarázni vagy indokolni, természetes módon léteznek az egyén és a közösség számára. Azt a tudáskészletet, amely az épp aktuális vagy annak vélt tabunormára irányul, legtöbbször – bizonytalanságunk ellenére – rutinszerűen alkalmazzuk, kérdés, átgondolás, újraértelmezés nélkül.

A tabu fogalma különösen jól használható a modern társadalmak elemzésében, melyek tabui ma már inkább világi, semmint vallási indíttatásúak. Horst Reimann német szociológus, kulturális antropológus szerint a tabuk természetesen társadalmi ügyek, s mint ilyenek, fontos társadalmi funkcióval rendelkeznek a viselkedés, a határok megvonása, a vezetők pozíciója és bizonyos társadalmi előírások szabályozása során (Reimann 1989 Bd. 5:420).

A dolgok nem eredendően tabuk, hanem valamilyen folyamat, döntés vagy esemény során tabuizálódnak. Ez lehet vallási, (egyéni vagy közösségi) hiedelem- vagy hagyományalapú, átvett vagy kreált, esetleg újraértelmezett folyamat következménye. Lehet egyéni döntés, amely kihat a környezetre, és replikálódik mindenféle racionális döntés nélkül, vagy kollektív konszenzus, illetve történés alapján – vagyis a tabuizálás folyamata lehet mechanikus, tanult vagy öröklött.

A tabuizálás ebben a diszkusszióban azt a kommunikációs stratégiát és/vagy folyamatot jelöli, amikor egy individuális vagy kollektív ágens egy általa meghatározott dologgal vagy dolgokkal kapcsolatban, racionális vagy irracionális indokok alapján úgy dönt, hogy sem fizikailag, sem verbálisan, sem emocionálisan nem észleli, vagy ha mégis,

akkor szándékosan nem reflektál a számára mások vagy saját maga által le- vagy megtiltott eseményekre, cselekvésekre, látványra vagy verbális megnyilvánulásra. Esetleg kritikusan leszűkíti vagy formalizálja a reflektálhatósági keretet (eufemizmus, csönd, elfordulás, elterelés).

Amennyiben a tabut társadalmi egységként szemléljük, akkor szociálpszichológiai jelenséggé tettük; ha társadalmi intézményként – amellyel az egyén/szubsjektum akár minden egyes megnyilatkozásában konfrontálódhat –, akkor a tabu a retorikai megoldás elfojtása, hiszen nem mondódik ki. Amennyiben diszkurzívnak (nyelvi jelenségnek, amely beszédben/hallgatásban érhető tetten) tekintjük, akkor szemiotikai/kommunikatív kérdés lesz belőle.

A normák, tiltások, tabuk sok esetben akkor is stabilan tartják magukat, amikor már elveszítették eredeti társadalmi funkciójukat (gondoljunk például az egyedülálló szülő családmodelljére vagy az abortuszra). Amikor a tabuk funkciójáról beszélünk, akkor elsősorban mint pozitív értelemben tárgyalt segítő, támogató, védelmi funkciót értelmezzük, mindenképpen akként, ahogyan a magatartást, cselekvést, viselkedést segítő szabályrendszerként működik. A tabuk fontos társadalmi feladatokat töltenek be: hozzájárulnak a társadalmak és a társadalmi csoportok, valamint egyének stabilitásához, és védelmező funkciójuk is van. Biztosíthatják a társadalom működését pusztán azáltal, hogy mellőzik vagy elfedik azokat a dolgokat, amelyek fenyegetést jelenthetnének az egyén vagy cso-

port pozitív identitására vagy életkilátásaira: mintegy rejtik a saját élettörténet sötét oldalait, a halált, betegséget vagy az élet értelmének kérdéseit. Ennélfogva a tabu egyfajta coping mechanism (megbirkózási mechanizmus) is – az egyéni és kollektív identitás felépítésének sajátos stratégiája. A tabuk lefedhetik mindazt, ami egy társadalomban potenciálisan veszélyes vagy fájdalmas. A tabuk szenvedélytől átítatott jelenségek: nagyrészt az érzelmi befolyáson alapulnak, és mindenféle vitán felül állnak; ez a jelenség jól megfigyelhető például a táplálkozási tabuk és a kisgyermek szocializációja esetében (Krajewski – Schröder 2008). A tabuk kialakulásában nagy szerepet játszanak a szocializációs folyamatok során megfogalmazott konkrét tiltások (amelyek hangsúlyozottan nem azonos fogalmak). A gyermek már nagyon kicsi korában tudja, hogy bizonyos cselekedetek vagy kontaktusok tiltottak, mégpedig az olyan kijelentésekből, mint például: „Ilyet nem teszünk!”, vagy „Ezt nem szabad!”, „Ez nem helyes!” stb.; anélkül hogy megmagyaráznák a tiltás okát, általában ezek belénk égnek a szocializáció folyamán. A tabuk a gyermeknevelés folyamata során alkalmazott efféle homályos imperatívuszok révén formálódnak, internalizálódnak. Így aztán a jogi szabályozás és a hivatalos szankciók gyakran feleslegessé is válnak.

A verbális (kommunikációs) tabuk speciális funkciói a nonverbális (cselekvésekre vonatkozó) tabukéhoz képest többek között a következők lehetnek:

- Olyan tabuk megerősítése és támogatása, amelyek a cselekvésekre vonatkozó abszolút tabuk körébe tartoznak: „Nem beszélünk róla, és soha nem is teszünk ilyet”. Példa erre a vérfertőzéstabu, amely oly mértékű, hogy beszélni sem szoktunk róla; ily módon a verbális tabu megerősíti a cselekvést, így szankcionálva a vérfertőző aktust. Hartmut Kraft német pszichoanalitikus társadalmi-gazdasági megközelítésében kiemeli, hogy a vérfertőzéstabu esetében a cél egyben az egyén és társadalmi csoportjának túlélése is (Kraft 2004:114). Ugyanakkor például Kołakowski szerint néhány csoport már a vérfertőzés tabuját is próbálja megdönteni, amelyek nyíltan hirdetik a gyerekekkel és a családtagokkal létesített szexuális kapcsolat jogát (Kołakowski 2004:69-76).

- Bizonyos tabucselekvések engedélyezése – azzal, hogy „fátylat borít rá” –, persze az elfogadott „legitim keret” között. („Nem beszélünk róla nyíltan, de egy mindenki által ismert, meghatározott szabályhoz igazodva megteesszük”). Ide tartozó példa a szexualitás és más testi funkciók, cselekvések, melyeket az adott kultúra számtalan metakommunikációs „játszmán” keresztül legitimál, de nem verbalizál.

- A tabucselekvések leplezése ott, ahol az általános elfogadás nem valószínű. Az ilyen cselekedetek a tények módosítása által válnak lehetővé. (Igazából nem csinálunk ilyet, de ha mégis, csak titokzatosan beszélünk róla, vagy eufemisztikusan fogalmazunk). A politikai vagy a gazdasági élet tabui tartoznak ebbe a kategóriába, például amikor a politikusok (és mások) „ajándékról” beszélnek „megvesztegetés” helyett, vagy „műveletekről” „háború” helyett.

Az elkendőzés más eufemizmusokat is érint, amelyek tabutémákat jeleznek. Ha arról a tényről kell beszélnünk, hogy valaki meghalt, azt a kifejezést használjuk, hogy „eltávozott” vagy „elment”.

A tabu ugyanakkor minden társadalom számára „elérhető” segédeszköz. A kényes témáknak és a módnak, ahogyan kezeljük őket, magától értetődőknek kell lenniük, amelyeket nem szükséges igazolni, és nem szabad megkérdőjelezni. Ebből a szempontból a tabuk gyakran hatékonyabbak, mint a direkt tiltások, mivel az érintettek számára természetesnek tűnnek és internalizálódnak. A racionális indoklások nélkül internalizált tabuk nem tudatos, átgondolt módon befolyásolják a viselkedésünket/mindennapi kommunikációs helyzetünket, mert többnyire bele sem gondolunk, hogy az adott pillanatban miért óvatoskodunk, vagy hátrálunk ki egy interakcióból.

Ez nemcsak azt jelenti, hogy a tabu valamilyen meghatározott rendszert képes létrehozni, hanem azt is, hogy bizonyos biológiai korlátok között képes szociális rendszert is létrehozni. Ezeknek a rendszereknek tulajdonsága, hogy képesek /inter/akciókat,

szertartásközösségeket, élmény- és véleménycsoportosulásokat kialakítani: például közös éneklés vagy filmnézés nyomán, vagy amikor már vannak közös hiedelmink, szociális konstrukcióink. Mindemellett megjelenik a szociális hűség, amelynek lényege, hogy az tekinthető a közösségéhez hű tagnak, aki hajlandó a saját érdekeit, attitűdjeit a közösség érdekei mögé helyezni. A kulturális folytonosság fennmaradásának tehát az egyik oka lehet a többségi vélemény tisztelete – amely konform magatartást eredményezhet –, másrészt az utánczás, egyfajta torzítatlan mintakövetés. A tabunak vélt cselekvés- és viselkedésmódok e szabályok mentén alakulhatnak, sokszor öröklődhetnek, akár több generáción keresztül is.

Elmondható tehát, hogy jelen bizonytalan, normazavaros társadalmunkban a vizuálisan megmutathatatlan, verbálisan megvitathatatlan, implicit tabuk sokasága van jelen, melyek gyakran gúzsba kötik, visszahúzódnak a készletre az egyént – a vizsgált fiatal korosztály tagjait mindenképp, de valószínűleg a társadalom jóval szélesebb rétegeit is. Ezzel olyan problémák megoldását is gátolják, amelyek a lelki vagy a testi egészséget, a kommunikatív cselekvés számos dimenzióját veszélyeztetik – holott a megfelelő módon történő verbalizáció egy-egy tabu megdőléséhez is elvezethet, s a probléma megoldásának első lépése lehet.

A problémakezelés azonban a kutatásnak részint tárgya, részben eredménye is lehet. A téma specialitásából adódóan speciális módszerek váltak szükségessé. A „kényes” kérdések vizsgálatára általában jól használható anonim önkitöltős kérdőív módszere több okból is problematikusnak bizonyult (megfelelő elemszámú minta, technikai apparátus, eszközigény, költségek). A kérdőív-technika legnagyobb hiányossága azonban az óriási mértékű információvesztés: csak egy kiragadott időpillanat statisztikai eszközökkel mért aktuális állapotának többé-kevésbé valós pillanatfelvételt prezentálta volna. Semmit sem tudtunk volna meg belőle a tabudiskurzus dinamikájáról, a tabutémákról való kommunikáció (a verbalizáció) hatásairól, következményeiről, holott témám szempontjából ezek voltak a kérdés legizgalmasabb aspektusai.³

A tabuk jelenléte és működése a 19 és 25 év közötti egyetemisták körében

A Tárki Társadalomkutató Intézet „Értékek egy polarizálódó politikai térben” címmel 2009-ben és 2013-ban végzett kutatása a magyar társadalom értékszerkezetét vizsgálta.⁴ A kutatás legfontosabb megál-

³ Malinowski úgy tapasztalta, hogy az elejtett megjegyzések, az elhallgatott információk több támpontot nyújtanak a valóság feltárásához, mint a közvetlenül feltett kérdésekre adott válaszok. Ilyen esetekben ugyanis – mint ahogy mi is tennénk –, bármely kultúra képviselője a kulturális ideát fogja elének tárnai, nem pedig a tényleges valóságot annak szeplőivel, tökéletlenségével (Kisdi 2012:111).

⁴ http://www.tarki.hu/hu/research/gazd-kult/2013/2013_osszefoglalo_gazd_kultura.pdf (Letöltés: 2015. május 5.)

lapításai között szerepelt, hogy Magyarország zárt, magába forduló társadalom, amelyben jelenleg a bizalomhiány, a normazavarok, az igazságtalanságérzet és a pater-nalizmus a legdominánsabb hívószavak. A jelenkori magyar társadalmi – és politikai – diskurzusban érezhető morális bizonytalanság és pánik (Cohen 1972) melegágya a tabuk megdöntésének, de az újabb tabuk kialakulásának is.

A társadalomban zajló változások – például a menekültkérdés – hatására felerősödhet a kirekesztő, ítélkező hajlam, amely óvatosságra int, és beindíthatja a tabusítási mechanizmusokat – és/vagy megdönthetnek, feloldhatnak tabukat. Az objektív világ változásai a szubjektív struktúrákban, sorsokban, érzelmekben és értékekben csapódhatnak le.

Emiatt is alapállításom az a feltételezés, amely szerint a jelenkori tabukat illetően többnyire bizonytalanok vagyunk abban, hogy a környezetünkben élők számára melyek lehetnek a konszenzus által meghatározott tabu alatt álló dolgok, így legtöbbször óvatosan tapogatózunk, mivel nincs konkrét tudásunk arról, hogy a másik valójában mire gondol; csak egyfajta elképzelt, definiálatlanul közös tudás létezik, egy (általunk felépített) kép a körülöttünk lévő világról.

Továbbgondolva ezt a feltételezést, az a kérdés is felmerül, hogy miközben a környezetünkben élők tabujáról csak sejtéseink és prekonceptióink vannak, vajon a bennünk élő saját, internalizált tabuink pontos készletével és természetével tisztában vagyunk-e.

Az elmúlt öt évben 19–25 éves egyetemi hallgatók számára tartott szemináriumi csoportokban, a csoportonként 4-5 hónapon át tartó közös munka során elvégzett, e fejezetben ismertetett kutatás azt látszik bizonyítani, hogy mindkét fenti ismeret – a „többiek”, illetve a „saját” tabukészlet ismerete egyaránt – hiányos, bizonytalan, gyakran téves.

A csoportokban évről évre ugyanaz a folyamat játszódott le: a hallgatók a tabuk pusztá létezésének teljes tagadásától – ma már egyáltalán nincsenek tabuk, minden megtalálható a médiában, az interneten, bármi megmutatható és megvitatható – eljutottak a saját tabuik tárházának feltérképezéséig, tudatosításáig, esetenként egy-egy tabu feldolgozásáig, feloldásáig. Eközben meglepetten tapasztalták, mennyire homályos és esetleges tudásuk volt korábban erről a „közismert” és széles körben használt fogalomról.

A nyelvi tabukkal foglalkozó 20. századi – elsősorban német – szerzők a leginkább az eufemizmusokra, azok tabut jelző funkciójára, valamint általános elterjedtségére, működési logikájára hívták fel a figyelmet a tabu kapcsán, majd a század utolsó évtizedeiben a nyelvi tabu diskurzus- és társalgáselemzési keretbe helyezve vált vizsgálatok tárgyává. Az e témakörben végzett kutatások jelentős hányada kifejezetten arra koncentrál, hogyan próbálnak individuális vagy kollektív ágensek szándékolatlan nem reflektálni bizonyos, szubjektíve tabunak érzékelt eseményekre, cselekvésekre, vizuális vagy verbális megnyilvánulásokra, hogyan próbálják leszűkíteni vagy formalizálni a reflektálhatósági keretet, milyen kommunikációs – verbális és non-verbális – stratégiákat al-

kalmaznak a tabudiskurzus elkerülésére, a tabutémák verbalizációjának tompítására, „megszelídítésére”.

Mindebből a modern kori tabu kutatása számára – beleértve az általam elvégezni kívánt kutatást is – egy nagyon speciális módszertani probléma következik: hogyan vizsgáljunk valamit, aminek legfontosabb megnyilvánulási formája az, hogy nem kíván megnyilvánulni, amely dolog minden lehetséges módon kisiklik a megfigyelő kezéből, elkerüli a kommunikációt, vagy ravasz álcákkal leplezi annak valós tartalmát?

A szemináriumi munka első két szemeszterének feltűnően egybecsengő tapasztalatai vezettek rá végül a megoldásra. Az azonos tanulmányi feladatokkal megbízott két, teljesen különböző összetételű hallgatói csoportban szinte tökéletesen azonos folyamatok játszódtak le a témáról folytatott általános diszkusszió, illetve az általuk kiválasztott specifikus tabuk megvitatásának hatására. Többek között látványosan megváltozott a taburól mint fogalomról, valamint a kortárs csoportjuk, szűk vagy tágabb baráti körük, családjuk körében élő és ható tabuk készletéről való tudatosságuk mértéke, és ennek következtében számos tabu hatása meggyengült az életükben, sőt több tabu végleges lebontására-feloldására is képesek voltak.

Ez a spontán megfigyelés ösztönzött arra, hogy attól fogva – tudatosan, tervezett formában, megfelelően konceptualizálva, a folyamatokat, történéseket gondosan dokumentálva – valódi kutatássá alakítsam

a szemináriumokon végzett munkát. A továbbiakban is ugyanazokat a bevezető („pilot kutatás”) kérdéseket, ugyanazt az ajánlott szakirodalmat, ugyanazokat az egyéni feladatokat kapták az érintett hallgatók, a diskurzus alapjellemezői, szabályai sem változtak, viszont a korábbinál alaposabb dokumentáció született a közös munkáról. Az így összegyűlt anyag (részletes jegyzőkönyvek, beadott egyéni írásos beszámolók) kvalitatív tartalomelemzése vezetett az elkészült disszertáció legfontosabb megállapításaihoz.

Az ily módon kikristályosodott résztvevő megfigyelés kutatási módszer legfőbb jellemzői tehát a következők voltak:

- Részben kötött megfigyelés:
 - o a kurzus tematikája, keretei, (jelen esetben mellékesnek számító) oktatási jellegű céljai természetesen kötöttek, előre meghatározottak voltak;
 - o ugyanakkor az egyes témák a hallgatók szabadon választott, vita-indító prezentációin alapultak, a diskurzust a kurzus (és egyben a kutatás) vezetője csak a minimálisan szükséges mértékben moderálta, és kifejezetten bátorította a kötetlen, spontán kommunikációt a részt vevő hallgatók között;
- Részben nyílt megfigyelés:
 - o nyílt abból a szempontból, hogy a hallgatók természetesen tudtak a jegyzőkönyvek folyamatos vezetéséről, sőt ők maguk is segédkeztek benne,

- o leplezett abból a szempontból, hogy a dokumentáció tervezett (vagy eleinte nem is tervezett) későbbi tudományos elemzéséről nem tudtak;
- Kauzális megfigyelés:
 - o amennyiben oksági összefüggések, sőt teljes fejlődési folyamatok feltárása volt a cél.

A kutató mint résztvevő megfigyelő ennyiben az antropológusok kutatástechnikáját alkalmazta, maguk a résztvevők fogalmazták meg saját kultúrájuk tónusában a saját megfigyeléseiket és közléseiket, a kutatói aspektus és interpretáció erre csak épült, de mindvégig autentikus bázisként kezelte a diák résztvevők megnyilatkozásait.

A megfigyelési szituáció bizonyos szempontból természetes volt – más szempontból viszont mesterségesnek is tekinthető. Egyetemi hallgatókról lévén szó, a kutatási alanyok számára egy-egy szemináriumi óra természetes élethelyzetnek számít, mely nem követel meg a számukra e térben megszokottól gyökeresen eltérő viselkedési, viszonyulási mintákat, kommunikációs stratégiákat vagy stílusokat. Ugyanakkor a tabu szempontjából ez mégsem természetes helyzet, mert nincs mód a diskurzus elkerülésére, a hallgatásra vagy a szituáció elhagyására.⁵

A fenti körülményekből következik az itt alkalmazott kutatási-megfigyelési szituáció egy unikális jellemzője, melyet tudatosítási kényszernek nevezhetünk. Bár a kutatásvezető a kutatási témát tekintve pártatlan megfigyelőként volt jelen, ugyanakkor teljes mértékben nem vonatkoztathatott el attól az oktatási céltól, hogy a diákok megismerjék, tudományosan körbejárják, korrekt módon definiálják, példákkal megfelelően illusztrálják, aktívan megvitassák a tabu mint társadalmi-kommunikációs jelenség fogalmát. Ebből az alaphelyzetből a kutatási alanyok számára máris következik egy nagyon tudatos attitűd, reflexió-önreflexió, diskurzus és konklúziók levonása, melyet maga az alaphelyzet kényszerít ki: a diskurzus alapelvárás, tehát a verbalizáció (akár írásban, akár szóban) és az ebből fakadó magasabb szintű tudatosság elkerülhetetlen.

A 2010 óta minden szemeszterben meghirdetett kurzuson a csoportok összetétele igen vegyes volt (ezért is különösen jelzésértékű, hogy összességében mennyire hasonlóan reagáltak a kurzus során fellépő tudatosítási kényszerre):

- valamivel több lány, mint fiú;
- életkoruk 18 és 25 év közötti;
- származásukat és családi helyzetüket tekintve nagyon sokfélék;

⁵ Fontos még megjegyezni, hogy ugyancsak természetesnek tekinthető viszont az a számos szituáció, amelyben az érintett hallgatók tabudiskurzust kezdeményeztek barátokkal, partnerükkel, családtagjaikkal, mégpedig kifejezetten bizonyos témák tisztázása, tabuk feloldása céljából – viszont spontán módon, belső indíttatás hatására. Erről szóló tapasztalataikat vagy megírták, vagy a szóbeli beszámolóik alapján kerültek a jegyzőkönyvbe, így másodlagos megfigyelésként szintén a kutatási anyag részévé váltak.

- motiváció szempontjából szintén (egy részüket a téma iránti komoly érdeklődés, sőt gyakran személyes érintettség vezette, míg másokat felszínebb kíváncsiság, néhányukat pedig egészen biztosan a kreditszerzés kényszere).

A szemináriumi munka keretét egy aktuálisan feldolgozott szakirodalmi anyag adta,⁶ amelyet a csoport tagjai elolvastak, egy hallgató pedig prezentációt készített belőle. Emellett a félév során olyan, általuk felvetett témákat is tárgyaltunk, amelyeket személyes érintettség alapján választottak, azokról képzőművészeti alkotások bemutatásán keresztül problémafelvető előadásokat tartottak, majd erről összefoglaló beszámolót írtak.

Az értelmezés folyamatában a teljes csoport részt vett. A felmerült vagy vitát kavarázó megállapításokról, kérdésekről, hívószavakról, problémákról és a konszenzusra jutott tabuk listájáról minden órán jegyzőkönyv készült, melynek alapján folytatni tudtuk a csoportmunkát.

Az utólagos elemzés nyersanyagául a szemeszter során beadott anyagok (beszámolók, elemzések, esszék), valamint az órai beszélgetésekből készült jegyzőkönyvek szolgáltak, választott elemzési módszerem pedig a kvalitatív tartalomelemzés volt (némi kvantitatív kiegészítéssel, a gyakoriságok jelzésével ott, ahol ez lehetséges volt – mindenekelőtt a pilot kutatás kérdőívei esetében).

⁶ A teljes szakirodalom természetesen jóval meghaladja a javasolt forrásismereti kínálatot.

Az összegyűlt anyagokban arra kerestem a választ, milyen tabuk kerülnek felszínre a vizsgált minta körében, melyek emelhetők konszenzus alapján csoportszintre, esetleg társadalmi szintre; mi történik a kutatási alanyok személyes tabuival, ha olyan kontextusba helyezük őket, ahol valamilyen kommunikációnak el kell indulnia, és sem a csend, sem az elfordulás, sem az elmenekülés nem alternatíva.

A kommunikáció „beindítása” természetesen nem egyszerű, amikor tabutémákról kell (kellene) beszélgetni, és ez a módszertani probléma, illetve a megoldására közösen kialakított módszer végül ugyancsak fontos eredményekhez vezetett.

Dinamikusabban, folyamatként szemlélve tehát a megfigyelt eseményeket, a két legfőbb kérdéssé az válik, hogy mi előzi meg a verbalizációt – és mi történik utána? Azaz:

1. *Hogyan lehet rávenni valakit, hogy kezdjen el tudatosan gondolkodni és kommunikálni a tabu általános fogalmáról, illetve specifikus tabukról a saját személyes, valamint a kortárs csoport életvilágában?*
2. *Mi a következő lépés, miután ez megtörtént: ha tudatosított magában egy bizonyos tabut, azaz ráébredt, hogy ő ezt tabuként kezeli/éli meg, ekként kommunikál (vagy éppen nem kommunikál) róla, és mindezt egy tudatos szintre emeli?*

Az első kérdésre a választ a vizuális-kommunikációs stimulusok jelentették, melyek bemutatását, hatásmechanizmusuk

mélyebb elemzését az alábbiakban bemutatom. Fontosnak tartom jelezni, hogy a hallgatók nem egy előre szelektált képzőművészeti képkészletet használtak stimulusként. Feladatuk egész pontosan úgy hangzott, hogy hozzanak vizuális illusztrációkat a beszámolójuk témájául választott tabukhoz. Szabadon kutathattak, keresgélhettek (leginkább az interneten), és a talált anyagok közül szabadon választották ki a beszámolójuk során bemutatandó vizuális stimulusokat. Érdekes módon a hozott illusztrációk közül mindig a képzőművészeti alkotások (leginkább festmények) működtek a legjobban, azaz indították be a leghatékonyabban az adott tabutémáról folyó diskurzust – a nem képzőművészeti alkotások (fotók, videofelvételek, performanszok, filmek) konzekvensen szelektálódtak. Ez a jelenség természetes módon mintegy kiprovokálta a következő alfejezetben szereplő vizuális-kommunikációs elemzést az alkalmazott stimulusok kialakult készletéről, az általuk kiváltott spontán, majd verbalizált-tudatosított hatásokról.

A második kérdésre adható válaszokat a verbalitás által felszínre került tabuk elemzése adja az alábbi fejezetben. Elöljáróban elmondható, hogy a tudatosítási folyamatnak többféle lehetséges kimenetele volt, az érintett tabu erősségétől függően: ilyenkor akár a teljes lebontás is megtörténhet (és sok esetben épp erről számoltak be a hallgatók), de az is, hogy az alany személy szerint megszűnik ezt tabuként percepcionálni, viszont tiszteletben tartja a környezete érzékenységét, és nem firtatja tovább a problémát (ami azonban már nem a tabu, hanem inkább az illem-tapintat fogalomkörébe tartozó jelenség).

Az elemzések és csoportmunkák rámutattak arra, hogy jelenkori tabuk legnagyobb része nem épül stabil konszenzusra, nem világosak a következmények, az esetleges retorziók sem. Egy modern, individualizált világban, ahol az értékek pluralizálódtak, ahol a társadalmi funkciók elvesztették korábbi szerepüket, a tabuk-tiltások nem explicit formái is átértelmeződnek, összekuszálódnak. Csak sejtjük, hogy mi számít tabunak, de biztosak csak ritkán lehetünk benne, hiszen szinte mindannyiszor kontextusfüggőek és képzet-jellegűek. A tabuk számukra ugyanis nem egyszerű tiltások, hanem olyan összetett, társadalmi szabályozó mechanizmusok, amelyek nehezen szétválasztható elegei a külső tiltások és szabályok rendszerének, de még inkább az adott egyének szintjén belsővé tett, internalizált korlátozó mechanizmusoknak, amelyeknek legfontosabb működtető eleme a nyelv és a vizualitás.

A csoportok hallgatói által megfogalmazott tabuk (rendkívül meglepően) széles spektrumot öleltek fel, miközben az összes félév elején határozott volt az az állítás, hogy ma már nincsenek tabuk. Hamar kiderült, hogy ez az állítás téves, sőt ez a korosztály – minden networking ellenére vagy épp amiatt – rengeteg olyan tabun ül, amelyekről egyáltalán nem tud beszélgetni, bár a lehetőségek széles tárháza áll rendelkezésére (inter-

net, civil szervezetek, pszichológus stb.). A feltárt tabuk egy része átvett viselkedési minta, amelyet az egyén gondolkodás nélkül, ok-okozati összefüggések megértése, kérdések feltevése nélkül követ, úgy, hogy hamis vagy téves tartalommal tölti meg, egyfajta valóság-konstrukciós mechanizmussal. Más részük tapasztalatok útján szerzett, félelemre épült tabu, amelyet a környezetben tapasztaltak aztán tovább erősítettek vagy támogattak.

A vizuális kommunikációs „stimulusok” egyértelműen segítették a tabuk megfogalmazását, és átsegítették a hallgatókat a verbalizációs nehézségeken, a képi tabuk és verbális tabuk kommunikálásában rejlő különbségek érzékelésében. Ugyanakkor voltak olyan témák – haldoklás, fogyatékosság, betegség, erőszak –, amelyekről könnyedén, szabadon beszélgettek, egészen addig, amíg vizuálisan nem szembesültek a cselekménnyel vagy az általuk nem tabunak vélt dolgokkal.

A nyelvi tabu és vizuális tabu kapcsolata

Amikor azt állítjuk, hogy mindenről lehet beszélni, akkor elsősorban a célzott téma verbális „lenyomatára” esik a hangsúly. A szoptatásról például lehet beszélni, rengeteg honlap foglalkozik a témával, vagyis ilyen értelemben nem sorolható a tabuk közé. A nyilvános helyen végzett szoptatás gondolata, leginkább látványa azonban sok embert kínos érzéssel tölt el, elfordulnak, felháborodnak. A szoptatás iránt

megnyilvánuló jelenlegi kulturális magatartásformák a várandóssághoz való múltbeli viszonyra emlékeztetnek. Volt idő, amikor nem illett nyilvánosan beszélni a másállapotról, és azok az asszonyok, akik éppen a „családalapítás útján haladtak”, nem mutakozhattak nyilvánosan.

Lehet-e, szabad-e mindent ábrázolni, megmutatni? Legfőképp: hogyan nem lehet ábrázolni? Hol vannak a megengedhetőség határai? Mikor nem etikus már a valóság ábrázolása? Az ember miféle belső szükséglete vezet ahhoz a törekvéshez, hogy újra meg újra túllépjen a megengedhetőség határain, hogy mindent lásson és láttasson? Ehhez hasonló kérdéseket már nemcsak a professzionális véleményformálók vetnek fel, hanem az utca embere is, aki naponta az erőszak, a szenvedés, a halál és a perverzió képeivel szembesül még otthona szentélyében is. E kérdésekkel kapcsolatban a pszichoanalitikus tudás hasznos lehet, még ha nem nyújt is szilárd alapot annak megfogalmazásához, hogy mi a helyzet ma, vagy minek kellene lennie. Ez a specifikus tudás segíthet meghatározni, hogy milyen vágyak és fantáziák működnek olyan időkben, amikor lenyűgöznek bennünket vagy éppen undort keltenek bennünk az erőszak különféle ábrázolásai, legyenek akár fikciók, akár az állítólag itt és most történő dolgok leírásai. Ezek a nagyon személyes vágyak és fantáziák részei az emberiség történelme során különböző álruhában újra és újra felbukkanó univerzális álmainknak.

„Az agresszió képi megjelenítése, illetve kifejezése az esztétikai, a művészet által nyújtott öröm egyben valamilyen ventilt is lehetővé tesz. Miként Freud kifejtette, a viccnél a nevetés, itt a művészi-esztétikai öröm révén tiltott, elfojtott szexuális vagy agresszív impulzusok, ösztönök válnak – bizonyos fokban – tudatképesé, és jutnak levezetésre. A katartikus hatás teljesen egyéni, attól is függ, hogy kiben mit és mennyire mozgat meg. Sokat jelent a képhez fűződő viszony, annak az ismételt elmélyült nézése, az empátia, az alkotásba való beleélés. Tulajdonképpen a művész alkotásán, illetve a mű által előhívott fantázián keresztül kiélés zajlik. A kegyetlen képek láttán a művész és néző azonosulhat az áldozattal vagy a kízóval, ami az agresszió szublimálását teszi lehetővé (Lang 2001). A látvány meghökkenthet, szorongást is kelthet, s ezáltal ugyancsak feszültség levezetését szolgálhatja” (Hárdi 2006:12).

Ha valaki szándékosan tabutémákat választ, és nyíltan nevesíti őket, ahelyett hogy indirekt módon utalna rájuk a társadalmilag elfogadott tabudiskurzus révén, a figyelemfelkeltés máris garantált. A festők/művészek, képalkotók ezzel az eszközzel élnek egy-egy tabunak vélt, vagy azzá vált téma ábrázolásakor. Kérdés, hogy hol húzhatók meg egy tabu vizuális konstrukciós határai?

A Sapir-Whorf-hipotézisnek az etnográfiai tapasztalat számára meggyőző, bár kevésbé bizonyított, mindazonáltal termékeny kiterjesztése szerint: a nyelvnek (vagyis a nyelvileg elgondolt kultúrának) meghatározó jelentősége van a vizuális észlelés szerveződésében és a látás útján szerzett információk tudatos feldolgozásában. Vagyis – kissé kiélezve –, ami nincs meg kulturálisan rögzített fogalmi hálójában, az az egyén számára nem látható (vagy úgy, hogy nem is észleli, vagy úgy, hogy nem vesz róla tudomást) (Buda 1988).

A vizualitás esetében az az állításunk, hogy amennyiben a látottak nem dolgozódnak fel verbálisan, tovább erősítik a téma tabujellegét. A tabukat reprezentáló vizuális kommunikációs aspektusok bemutatása azért fontos, mert a képzőművészeti alkotások – performanszok, fotók, festmények – nemcsak meg/bemutatták azokat a tabukat, amelyeket a hallgatók megfogalmaztak, hanem térben és időben is legitimé tették számukra. Vagyis nemcsak az értelmezés kiindulópontját jelentették, hanem egyfajta „értelemteremtő” funkciója is volt azoknak az alkotásoknak, performanszoknak, amelyeket a féléves kurzus során a képek interpretációja jelentett.

A fókuszált kutatásnak nem célja, hogy részletesebben foglalkozzon a vizuális kommunikáció terminusával, hiszen interdiszciplinaritása révén rendkívül szerteágazó, több fogalmi elemből építkező és azokat felhasználó kommunikációs fajtáról beszélhetünk. (Például a kép ontológiája, kép és szöveg viszonya, a látás aktusa, a képek „hatalma”,

alkotói szándék, befogadási, vizuális nyelvi struktúrák dilemmái stb.). A vizuális kommunikáció itt olyan segédeszköz, amely elsősorban a tabuk felismerésében, tudatosításában, legitimitásában játszott funkcionális szerepet.

Horányi Özséb szerint „az egymással kommunikációban álló ágenseknek felkészültségeket (tudásokban, hiedelmekben, szokásokban és más ezekhez hasonlóknak) való kölcsönös részesedéséről érdemes gondolkodnunk, amelyek a sikeres (emberi) problémamegoldás szükséges feltételeként mutatkoznak meg” (Horányi 2007). Ebben az összefüggésben ez azt jelenti, hogy a kommunikáció „egyfelől problémamegoldásra törekvés, másfelől a kommunikáció szereplőinek felkészültségét mozgósítja, továbbá a résztvevők közös tudásalapján nyugszik, és valamilyen színtérben (kontextusban, szituációban, környezetben, helyzetben) zajlik” (Sándor 2009:214). A kutatásba bevont hallgatói reflexiókból azonban kiderült, hogy a közös tudásalap a tabuk esetében csupán feltételezés, amelynek alapján azt mondhatjuk, hogy a közös normák, erkölcsi kitételek konszenzusalapúak, elvárt értékspecifikumok, amelyekkel rendelkezünk kell/érdemes, és amelyeket vélhetően a szocializációs folyamatok során interiorizáltunk. Ám a tabu esetében a közös tudásalap kizárólag a tabu fogalmi keretéhez köthető, de tartalmában és struktúrájában, valamint működésében eltérések, sőt ellentétek voltak tapasztalhatók.

A felmerült tabutémák reprezentációi során többször ütköztünk bele a hallgatókkal abba az alapkérdésbe, hogy létezik-e, és amennyiben igen, milyen intenciók mentén realizálható valamilyen határ a vizuális tabu és a verbális tabu között, hiszen ezek működési mechanizmusai nem mindig estek egybe. Jó példa volt erre minden csoportban Egon Schiele szexualitással kapcsolatos alkotásainak megtekintése.⁷ Schiele kapcsán tapasztalható volt a Nelson Goodman-féle „realizmus paradigma”, amely többek között a reprezentációk értelmezésének viszonylagosságára hívja fel a figyelmet (Goodman 2003:64). „A realizmus nem azzal függ össze, hogy van-e a kép és tárgy között valamilyen állandó vagy abszolút összefüggés, hanem hogy mi a viszony a képen alkalmazott reprezentációs rendszer és a szokványos rendszer között. Legtöbbször persze a tradicionális rendszert tekintjük szokványosnak” (uo. 65.). Az elemzés szempontjából ez azt jelenti, hogy fontos hangsúlyozni azt a distinkciót, amely a különböző korszakok reprezentációs sajátágaiból vagy szokásaiból, netán hagyományaiból ered: például a skandináv őskori sziklalovasrajzokon egészen más szerepe és főként jelentéstartalma volt az erektált hímvesszőnek, mint egy román kori templom oszlopán egy hatalmas fallosznak. Vagyis fontos az a társadalmi, kulturális keret, amelyben az adott műalkotás értelmeződik. „A reprezentáció olyan jelölés, jel vagy szimbólumhalmaz,

⁷ Schiele kiállítását két csoporttal is meg tudtuk tekinteni 2013-ban a Szépművészeti Múzeumban.

mely valamit 'újra megjelenít' vagy 'képvisel' számunkra. Más szavakkal, egy dolog helyett áll, mert a dolog maga nincs jelen; a dolog rendszerint a külső világ vagy a képzeletünk (vagyis belső világunk) egy aspektusa" (Eysenck – Keane 1997:216). A reprezentációnak ez a megközelítése a tabu-témák viszonylatában számunkra elfogadható és alkalmazható.

Amint az a kutatás további elemzéséből is kiderül, a 19–25 éves egyetemi hallgatók – a szexualitással kapcsolatos mediális túlcsondultság és feltételezett telítettség ellenére – tabuként tekintenek például a szexualitást reprezentáló műalkotásokra és a velük kapcsolatos verbális megnyilvánulásra is. Ugyanakkor ismeretlen és újszerű volt sok esetben annak felismerése, hogy a kultúra történetének egyes szakaszaiban, korai társadalmakban jóval természetesebben viszonyultak a különböző irányultságú és intenzitású szexualitáshoz vagy a haldoklás/halál folyamataihoz.⁸

A hallgatókkal folytatott szemináriumi munka megfigyelései és tapasztalatai alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy egy-egy megfogalmazott és konszenzussal a csoporton belül elfogadott taburól akkor tudunk legintenzívebben, legnyitottabban és legszabadabban beszélgetni és/vagy kontextusba helyezni, ha az aktuális vagy általuk felvetett tabut vizuálisan – elsősorban festményeken keresztül – mutatjuk meg. Próbálkoztunk fotókkal, mozgóképpel, de mindkét műfajjal kudarcot vallottunk. A képzőművészeti alkotásokkal kapcsolatban mindig könnyebbséget jelentett az, hogy egyszerűen magából a látványból indultunk ki, nem kerültek elő komplett történések. A hallgatók valóságosabbnak érezték a fotón vagy filmen látottakat, így nehezebben tudtak „távolságot tartani” a műfaji sajátosságoktól (szereplők, környezet, kész történet). A festmények viszont nem „realizálódnak”, nem formálódnak valóságos elemekké, a festmények világa megfelelő távolságot kínált számukra, és nem érezték kényszert arra, hogy azonosuljanak azzal, ami a festményen megjelenik. Ugyanakkor jellemzően nem absztrakt ábrázolásokkal találkoztunk, hanem nagyon konkrét jelenséget vagy állapotot ábrázoló, leginkább figuratív alkotásokkal, amelyek tematikusan mindig egyértelműen ábrázoltak, nem lehetett mellégondolni vagy eltévedni a látványban. Egy szülő nő vagy egy haldokló ember percepciója ritkán fordulhat inverz látványértelmezési pozícióba, ugyanakkor annak személyes lecsapódása, értelmezési kerete, a tabu mozgósítása, kontextusba emelése erőteljesen egyéni és meghatározott. „»Akárki« beszél, de amit mond, azt nem akárhonnan mondja” (Foucault 2001:159).

A képzőművészeti alkotások lehetővé teszik annak vizsgálatát, hogyan élik át az emberek szerepeiket a társadalomban. A műalkotás olyan mintákat kínál a társadalomnak, amelyekben új értékek jutnak kifejezésre. A hatás azonban nem egyirányú, nemcsak

⁸ Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a vizuális anyagok elsősorban a tabuk realizálásának, tudatosításának eszközei voltak, nem került sor az alkotások műelemzésére.

a társadalom felől érkezik a művészethez, hanem fordítva is, a művekben fogalmazódhatnak meg új értékek, új normák, és ezek közvetítésével terjednek el a közösségekben, a társadalomban. Lotman szerint „...a műalkotás meghatároz egy bizonyos normát, megállapítja a normaszegés lehetőségeit, s legalább a képzelet szintjén felmutat egy újabb normalehetőséget” (Lotman 2001:211). Emiatt is tartom fontosnak, hogy részletesebben kitérjek azokra az alkotásokra, performanszokra, amelyek egyrészt a hallgatók által, másrészt általam kiválasztott „diskurzust, együttgondolkodást beindító” motivációs alkotások voltak, és amelyek kapcsán tudatosult, hogy mik azok a „dolgok”, amelyeket a vizsgálatba bevont korosztály tabuként kezel, vagy a többség tabuizál. A tabuk vizuális megjelenítésével a művészet történetében már a kezdetektől fogva találkozhatunk, csak hogy ábrázolásuk pillanatában leginkább nem a tabudöntés volt a cél, hanem a létezés, az esemény, a cselekvés realizálása vagy épp misztifikálása. Akár ha a természeti népek spirituális gondolkodásában, vallásos rítusain, akár ha a Bibliában szereplő, vagy általa tiltott jelenségek körében vizsgálódunk.

Ezek a témák még mindig izgatják a művészeket, ám az erre adott társadalmi reakcióban változás mutatkozik, méghozzá úgy, hogy a témák többsége vizuálisan tabuizálódott. Ennek mélyebb társadalmi okait itt nem vizsgálom. Az alább részletezett és be-

mutatott témákat azért választottam, mert mindegyik ábrázolástematika tabunak minősül az általam vizsgált korosztály körében. Az itt említett alkotások legtöbbször az öt év alatt bemutatottak, egyrészt a hallgatók prezentációikban, másrészt az általam összeállított vizuális „kényszerítő” anyagban. Ez a mód elsősorban a szexualitással, szoptatással, haldoklással, betegségekkel, erőszakkal és halállal kapcsolatos prezentációkban volt hatékonyabb módszer. A vizsgált korosztály – bár sok esetben ugyanez elmondható más korosztályokról is – zavart, elutasító attitűddel viszonyult ezekhez a témákhoz, de a művészi alkotások áthidalták az így kialakult kommunikációs vákuumot. Annak felismerése, hogy ezek a tabuk sok esetben már az őskortól kezdve elfogadott és kurrens témái voltak a művészetnek – illetve annak tudatosítása, hogy például a kereszténység előtti ókor nem bűnnek, hanem természetesnek tartotta a testiséget, s csupán a civilizációs folyamatok egyik „apró” következménye, hogy minderről szemérmesen hallgatnak a történelem- és művészettörténeti könyvek –, sok kialakult és rögzült gátlást vagy ellenérzést feloldott a hallgatókban, így hatékonyabban, egy elfogadott társadalmi és kulturális folyamat részeként tudtunk róluk beszélgetni.

Szexualitás

A vallás (hit, mitológia) mellett a képzőművészetnek a legszerteágazóbb és legrégebbi témája a szexualitás – a kezde-

tektől napjainkig. A kereszténység előtt nem bűnnek, hanem az emberi cselekvés domináns ösztönzójének, az élet természetes alkotóelemének tartották a testiséget, így rengeteg írott és képi forrással rendelkezünk, ám csak vázlat, utalás lehet ez a néhány oldal, amely érinti ezt a témakört.

A prehisztorikus, őskori, archaikus ókori kultúrákban barlangfestményeken, szobron, sziklarajzokon őrződtek meg szexuális jelenetek. Ölelkező párok, orális-anális szex és rengetegféle formájú női nemi szerv és fallosz. A Kr. e. 10–4 ezer évvel ezelőtti barlangok rajzainak többsége a nemiséget megjelenítő egyszerű falfirka (Guthrie 2005:25). 10 ezer éves ázsiai faragványokon láthatók ölelkező párok, Anatóliából 8 ezer éves ölelkező párt ismerünk. Skandináv őskori sziklalovasrajzokon is erektált hímvesszők láthatók. Találunk több ezer éves vágyképeket, fantáziákat, képzelődések tárgyiasult formáit – ahogyan ma is. Egyiptomban a piramisok falfreskóin, sírkamráiban rengeteg jelenet látható, mely érintést, ölelést, csókot, orális szexet, homoszexualitást ábrázol. Az egyiptomi erotikus forrásanyag visszafogottabb, mint a görög és római szexuális ábrázolások. Jóval kevesebb ábrázolás maradt meg Egyiptomban, mint a görögöknél és rómaiaknál. Istenek (Nut, Ozirisz, Hathor, Geb) közösülései maradtak fenn Hammamatban, Deir el-Bahariban, Deir el-Medinában. Min istent, a termékenység, férfiasság istenét csaknem mindig merev hímvesszővel ábrázolták a falfestményeken és domborműveken, az írásos szövegek a legnagyobb szeretőként említik.⁹ Min isten első ábrázolása Kr. e. 1980–1970-ből való. A homlokát körbefonó piros szalag az egyiptológusok szerint a szexualitását emeli ki. Csaknem 30 rajzon látható Min isten és az emberek közötti szexuális aktus, többségük anális közösülést ábrázol. Az egyiptomi papyrusztekercsek az ókori egyiptomiak szexuális szokásait ábrázolják: pedofília/zoofília is, fetisizmus, homoszexualitás, maszturbálás, vérfertőzés.

2009-ben Athénban kiállítást rendeztek *Szex és szerelem görög módra*¹⁰ címmel, amelyen a Kr. e. 6. és 4. század közötti időből 272 művet mutattak be. Erószt, a legszebb férfit, a szerelem és a szex istenét számos görög vázafestményen ábrázolták. A görög mitológiában Erósznak tulajdonítják az ember megjelenését a földön.

„Hatalmas falloszok, grafikák, erotikus figurák és agyagba karcolt szerelmes levelek tekinthetők meg a múzeumban, a múzsák alapján kilenc részre osztva. Bemutatják az istenek, hősök és haladók szerelmi életét, házasságait, illetve a híres szerelmi kalandokat, a homoerotikus szerelmet, a prostitúciót és az erotikus jelképeket is. Felidézik a szerelem istenének változó képét is, aki a római korra az i. e. 8. század ha-

⁹ http://mult-kor.hu/20130718_fallikus_szimbolum_volt_a_salata_egyiptomban (Letöltés: 2015. október 13.)

¹⁰ <http://eros.cycladic.gr/> (Letöltés: 2014. október 13.)

talmas és erős istenségéből vált Vénusz butuska Cupidójává”.¹¹

A kereszténység előtt élő népek nem bűnnek, hanem természetes örömforrásnak tekintették a szexet. Számos vallási eseményen bevett szokás volt az orgia és a nyilvános szeretkezés. A görög férfiak a feleségükön kívül művelt hetérákkal és fiatalabb fiúkkal is rendszeresen tartottak fenn testi kapcsolatot.

A görög és római kultúrában egyaránt elterjedt volt az a hiedelem, hogy a felajzott férfiasság ábrázolása távol tartja a rontást a házaktól, középületektől, sőt a gyerekektől is. Emiatt a magánházak sarkát vagy a bejárati ajtók küszöbmozaikjait gyakran díszítették „bajelhárító” falloszokkal (Németh 2010:20). Az egyik leghatalmasabb rontáselhárító fallosz a Nimes mellett álló hatalmas vízvezeték, a Pont du Gard közepén található. Az ókori művészetben feltűnően sokat ábrázolták asszonyok kezében is a baubót (erektált fallosz). Számos vázákép, dombormű, agyagedény, tárgy őrizte ezt a témát. A fennmaradt tárgyak sokaságán – bronztükrök, lámpások hátulján, csengőkön, edényeken különböző használati tárgyakon őrződtek meg a rendkívül kreatív szerelmi jelenetek. A leggyakrabban megformázott jelenet, amikor egy férfi könyökére támaszkodva fekszik, és a nő lovagolva rajta ül. Nyílt, tartózkodás nélküli ábrázolások, nemritkán súrolva a ma pornográfnek minősített jelenetek határait.

¹¹ http://mult-kor.hu/20091211_szex_es_szerelem_gorog_modra (Letöltés: 2015. október 13.)

A keresztény művészetben az ókorhoz képest megváltozik a sexualitáshoz való viszony. A sexualitásról azt gondolták, hogy minden rossz forrása. Aquinói Szent Tamás elméletei és írásai, alapvető nézetei a sexualitásról meghatározók voltak. Szerinte minden nemi tevékenység, amely nem az utódnemzést szolgálja, természet elleni bűn (Borus 2010:51). A katolikus papok nem nőülhetnek, nem szeretkezhetnek – elvileg –, ennek ellenére a középkori irodalom és könyvillusztrációk számos jelenetet őriztek meg a papi bujaságról.

Kódexek oldalain is láthatók házastársi ágyjelenetek, bár a meztelen testek ágyneművel fedettek. Hóráskönyvek, imakönyvek bizonyítják, hogy például a parasztok nem voltak szemérmesek (ld. például a Limbourg testvérek miniatúráit a Berry hercegnek illusztrált imakönyvben a 15. századból).

A román kori templomokban az oszlopok figurális fejezetén gyakran hatalmas falloszok, széttárt női nemi szervek láthatók, mintha az archaikus kultúrákat idéznék meg. Érdekes és nagy kontrasztban álló jelenetek egymásmellettsége volt természetes abban az időben: az apszisban – félkör alakú fülke az oltárnál – a főoltár szent jelenetekkel zsúfolt, efölött pedig nyíltan szexuális tartalmú szobrocskák láthatók. A román kori szobrászatban nagyon nagy számban található meztelen ábrázolások; a korszak egyáltalán nem volt prűd. Az illusztrációk szerint a köznép kedvelte a tergo (hátról) pózt.

A reneszánszban megváltozik a testhez való viszony, és újra felfedezik a testiséget, a test szépségét. Ennek egyik ékes bizonyítéka Michelangelo meztelen Dávid szobra Firenze főterén, a Palazzo Vecchio előtt. Egyre több pajzán írás, gondolat jelenik meg az irodalomban is (például Boccaccio, Chaucher, Petrarca, Balassi, Villon). A kis női mell kultusza a reneszánszban kezdődik, és hullámszó pályafutása a mai napig tart. Ebben a korban már Szűz Máriát is modellek után festik, akik gyakran azonosíthatók voltak, ezen festmények legtöbbször profán módon meztelen mellel szoptatja a gyermek Jézust (ld. például Jean Fouquet ismert képét: Madonna gyermekével). Népszerűvé válik a három grácia témája, akiknek meztelen ábrázolása ikonográfiailag elvárt volt (például Botticelli, Raffaello, Lorenzetti).

A 13. század óta a piacok mellett működő bordélyok a 15–16. századra igen népszerűvé váltak. Giuliano Romano, Raffaello tanítványa az 1520-as években X. Leó pápa (!) megrendelésére sorozatot készített a különböző szexuális pozitúrákról, amelyekről számos másolat és utánzat terjedt. 1524-ben Marcantonio Raimondi ezek alapján 16 metszetet készített Pozitúrák címmel, amelyek rendkívül népszerűvé váltak.

„Rekordméretű erekció, orgia és egy halom nimfa kergetőzik a vatikáni pápai rezidencia egyik volt fürdőszobájának falfestményein, amelyeket Bibbiena kardinális Raffaellótól rendelt meg”.¹²

Hieronimus Bosch a Gyönyörök kertjében a testi örömök valamennyi válfaját megfesti, művén meztelen testek és szexuális szimbólumok sokasága látható. Számos mitológiai jelenet szól az udvarlásról, melyet erotikus jelenetekkel ábrázolnak (például Correggio, Cranach, Tiziano).

A 16–17. században a protestantizmus terjedésével újra tabusodik a szex, és háttérbe szorul az ezzel kapcsolatos ábrázolás a művészetekben, de azért találunk erotikus rézkarcot például Rembrandtnál (A szerzetes a búzamezőben, Baldachinos ágy című metszetei). A 16. század első felében Hans Baldung Grien veszedelmes meztelen boszorkányokat mutatott festményein; ugyancsak ebben a században Lucas van Leyden készít egy festményt, melyen erőszakos szexet ábrázol: egy nő korbácsol egy férfit.

A barokkban – és legfőképp a rokokóban – viszont tobzódik a meztelenség és az erotikus jelenetek is. Ebben az időszakban rendkívüli mennyiségű erotikus metszet készül, például az 1790-es évek végén a szadomazochista szexjelenetek De Sade márki nyomán válnak népszerűvé; regényéhez számos illusztráció készül a szeretkezés legkülönbözőbb módzatairól. Claude Bornet erotikus metszetein a csoportos szexjelenetek, míg

¹² http://hvg.hu/kultura/20120529_szex_tura_vatikan_roma/ (Letöltés: 2015. október 13.)

François Boucher festményein a fantáziadús erotikus jelenetek rendkívül népszerűek.

„Bár néhány fajta szexuális aktust már korábban is tiltottak vagy szabályoztak törvényi úton, képek megtekintését 1857-ig egyetlen országban sem tiltotta törvény. Néhány esetben bizonyos könyvek, metszetek vagy képgyűjtemények birtoklása törvénybe ütközött, de az erotikus dolgok megtekintését szabályozó törvények alkotása a 19. század második felének találmánya volt, és a viktoriánus kori Angliában vette kezdetét”.¹³

A 19. századi klasszicizmus ismét visszafogottabban, szemérmesebben indít, leginkább fürdőzők, kispolgári szerelmi szokások, fedett szeméremdombok és keblek jellemzik a stílust. A modern realizmus azonban, az egészséges naturalizmust hirdetve Gustave Courbet-val, igazán erős folytatása a szexualitás ábrázolásának, sőt mint a tabu és ikonográfiai szabályok döntésének hírhedt példája, *A világ eredete* című alkotása máig hivatkozási alap, amelyen egy széttárt, szőrös női nemi szervet láthatunk nagyítva, fényképszerű pontossággal; a modell feje nem látható. „Courbet képe annyira forradalmian új volt, hogy amikor először kiállították (persze függöny mögé rejtve) a legtöbben nem is tudták, hogy mit ábrázol”.¹⁴

¹³ A pornográfia története napjainkig. http://www.erosyum.com/pornografia_tortenete.html (Letöltés: 2014. május 6.)

¹⁴ <http://nok-es-muveszet.blogspot.hu/2011/04/vilag-eredete.html> (Letöltés: 2014. június 4.)

Rendkívüli mennyiségben születnek pornográf rajzok, ezek inkább a művészet berkein kívül esnek; legtöbbjük igénytelen, céljuk a szex kukkolása. Készülnek azonban művészi szintű pornográf jellegű rajzsorozatok is, például Zichy Mihály erotikus tusrajzai, számos szexjelenete, melyek különféle változatokban, pozitúrákban igazi természetességgel és szépséggel, finoman közelítenek a témához.

A 20. századi erotikus művészet Gustave Klimttel indul. Az osztrák festő számos erotikus rajzot készített magas igényességgel, nem a szexualitás öncélú láttatásaként, hanem annak bizonyításaként, hogy a szex és a szerelem az emberi élet fontos tartozéka, a mindennapi élet természetes része. A *femme fatale* nőtípus is Klimthez kapcsolódik; a nő mint a végzet asszonya, aki tönkreteszi a férfiakat. A nőiség számos festményén erősen hangsúlyozott (például *Danae*, *Maszturbáló nő*, *A menyiny asszonya*). Klimt kutatta az erotikum természetét, a női érzékiséget, az ösztönletet. Ugyanakkor igazodott a századforduló Bécsének nemiségtől való félelméhez, távolságtartásához, ahol a nő, mint valamiféle szfinx, fenyegeti a férfit. Egész életművét a szembeszállás jellemzi a klasszikus polgári hagyományokkal, így a prűd, álságos szexualitástagadással is.

A századelő Bécsében születik meg Freud pszichoanalízise, melyben a szexualitás – és a tabu – jelentős szerepet kap, valamint az *Álomfejtés* című könyve, amelyben az elfojtott szexuális vágyak hatását vizsgálja az emberi viselkedésben. 1902-ben az Alf-

red Stieglitz által alapított Camera Work magazin először közöl fotókat meztelen nőről.

Talán nincs is a művészettörténetben még egy olyan festő, aki annyira természetesen, tabuk, önkorlátozás nélkül viszonyult volna a szexualitáshoz, mint Egon Schiele. Csaknem 100 önarcképe közül több aktkép van, amelyiken maszturbál (például Eros, önarckép, 1911). Számos szerelmi jelenetet festett meg, rajzolt – köztük lesbikus párokat is –, ahol az aktus előtt, után vagy közben láthatók az egymást testét élvező, vagy épp kiábrándult párok. Meghökkenítő nyíltsággal, szenvedéllyel, sokszor durván és nyersen mutatja meg a testeket és arcokat, amelyek örömszerzésre vágnak. Egészen fiatal, csaknem gyermeklányokról is készített aktot.

Oskar Kokoschka osztrák expresszionista festő szerelmespárjai is felfokozott érzelmi és testi állapotban ábrázolódnak, önarcképein, szerelemben hempergő szerelmes párjain érződik a kiszolgáltatottság a testi vágyakozásnak és a szenvedélynek, a bujaság és a nyitottság. „Tűnjön el a prűdség!” – hirdette Kokoschka.

Pablo Picasso spanyol képzőművész fiatalkorában számos szexuális témájú festményt és rajzot készített, főleg 1902 és 1903 között. A La Douleur című festményen maga Picasso látható; a művész két kezével a fejét tartja, de nem a nőre néz, hanem a tükörben saját magát szemléli.

Otto Dix német festő számos festményén prostituáltak mindennapjait mutatja be. Tabut feszeget és sért az időskori szexualitás ábrázolásával – például Az idős szerelmespár című festményén –, leginkább azzal, hogy megerősíti az időskori vágyakozás létjogosultságát, irónia nélkül mutatja meg a két öreg, aszott testet, az érintéseket, a szemekben felcsillanó szenvedélyt. Azt sugallja: nem elfojtani kell, hanem elfogadni és kiélni az öregkori szexuális készletet. A testnek ezt az állapotát el kell fogadni olyannak, amilyen, és nem szabad szégyellni. A szexualitás örömforrás, kortól független.

Az 1945 utáni művészetben a testábrázolásban és a szexualitás ábrázolásában is kiemelkedő Lucien Freud és Francis Bacon. Julian Barnes esszéista, műfordító azt írta a London Review of Books-ban, hogy Freud képein a meztelen nők a legkevésbé sem pornografikusak és nem is erotikusak. Meztelen nő- és férfialakjaiban, alvó párokban is rendkívüli energia feszül. Klasszikus, realista képei arról tanúskodnak, hogy számára a szexualitás a mindennapi létezés természetes velejárója.

Francis Bacon brit festő alkotásain elsősorban a homoerotikus vonzalmat, a homoszexuális szeretkezést örökítette meg, olykor szadomazochista jeleneteket festett. Modelljei rendszerint saját partnerei voltak, ilyen például a Study of George Dyer (1971). Sokan a mai napig provokatívnak tartják ezeket a képeit.

A kortárs művészetben is jelentős és erőteljes téma a szexualitás. Leggyakrabban Andres Serrano A szex története (1997) című sorozatára hivatkoznak. Serrano a val-

lás, a testnedvek, a halottak témája után kezdett el foglalkozni a szex történetével, majd a szex és az erőszak viszonyával. A fiatal nő és az öreg férfi aktusát ábrázoló képe (mely utal az orális aktusra) nagy vihart kavart. Képein mindenféle szexuális tabukat is megjelenített az emberek között létező örömforrásokként. Az idős emberek szexualitását természetesnek tekinti, és másokkal is célja elfogadtatni. Serrano fő témája maga az emberi test, még pontosabban a tabuként kezelt – valamilyen szempontból felhasznált – emberi test. Botrányt, betiltást kiváltó kiállításainak plakátjairól írta: „Az emberek ezeket a képeket nem onanizálásra használják” (Kenyeres 2002).

Carol Rama olasz autodidakta művész festményein a női nemi identitást, a női érzékiséget kutatja. Vonalas rajzaiban humorral, iróniával ábrázolja a női testrészeket például Fenekek, mellek című képein. Kiállításait 1945-ben még betiltották közszemérem elleni vétségért, de a 95 éves művésznőnek 2014-ben Nottinghamban rendeztek retrospektív kiállítást, ahol bemutatva, mit jelent számára a modern szexualitás. Sajátos vizuális nyelven keresztül jeleníti meg a „bűnös” testet és annak „sötét oldalát” – bár ugyanakkor látható a test szépsége, vonzó megközelítése; több péniszű férfiakat, nők vaginájából előkúszó kígyót, különböző szexuális látomásokat ábrázol (Melis 2014).

2014-ben Bécsben rendeztek egy tabudöntő kiállítást a Fogadalmi templomban,

a Votivkirchében, Leiblichkeit und Sexualität címmel. A hely kiválasztása e téma számára önmagában kihívás és szokatlan, de a katolikus egyház támogatásával történt. David Rastas művészettörténész 2006-ban Melbourne-ben rendezett hasonló tárlatot ugyancsak egyházi környezetben. A mai kortárs művészek fontos képviselői mind bemutathatták egy-egy alkotásukat, így például Damien Hirst, Erwin Wurm, Takashi Murakami, Doug Aitken, Joseph Beuys (Bazsa 2014).

A meleg szex, a leszbikus szerelem ábrázolása szintén sokakat foglalkoztatót: Courbet, Toulouse-Lautrec, Albert Marquet, Egon Schiele. Jenny Saville angol művész a nők közötti szexualitást gyakran erőszakosan ábrázolja; nagyméretű képein még érzékibb hatást kelt a bőr felszíne és az érintések intenzitása. A kortárs képzőművészetben a homoszexualitás ábrázolásának jellegzetes képviselői Gilbert Prousch és George Passmore – ismertebb megnevezésük szerint Gilbert&George –, akik szinte mindig párban dolgoznak. Ők vezetik be a művésztársadalmat a body art új világába. Spank Money című alkotásuk – mely felnagyított spermacseppeket, valamint az alkotók végbélnyílását ábrázolja – látható volt nálunk is a Ludwig Múzeumban a 2013-as A meztelen férfi című kiállításon. Ez a kiállítás bizonyította, hogy Magyarországon továbbra is a heteronormatív gondolkodás a meghatározó. Ezt támasztják alá az idevágó kutatások is, akár az évente elvégzett Eurobarométer-felmé-

rések eredményeit olvassuk, akár a homofóbia megnyilvánulásait a magyar társadalomban – mint például Takács Judit (2011) kutatása –, a homoszexualitás ábrázolása még mindig normaszegőnek, formabontónak, elfordulásra okot adónak számít. A nemváltás folyamatos jelenléte, az egyre differenciáltabb szexuális szokások és identitások felvállalása ellenére, a magyarországi képzőművészeti alkotásokban még mindig nem indult el az érdeklődés a téma megjelenítése iránt. A test fontosságának elismerése vélhetően elindult, de az identitások elfogadása és az arról való közös gondolkodás, konszenzusos gondolatiság folyamata kevésbé, miközben Európa más országaiban egyre gyakoribb a szexuális különbségekkel kapcsolatos kiállítás. 2013-ban például a British Museumban Little Gay History címmel kiállítást rendeztek az ókori egyiptomi papirusztekercseken megjelenő homoszexualitástól a homoerotikus szerelmet ábrázoló római ezüst ivóserlegen át David Hockney művéig (Muskovics 2014).

A denotatív – a megfeleltető, a lefordító és tárgyakat lajstromozó – gondolkodás számára, bármely képen az van, ami rajta van, és ebben a pillanatban mást nem is jelent. Számunkra ez a megközelítés – ha nem tudatosan is – alkalmas volt arra, hogy a vizuális anyagok kapcsán ne a képről beszéljünk, hanem az azzal kapcsolatos tapasztalatok, gondolatok artikulálódjanak. A kép ún. kommunikációs használata gyorsabban és tömörebben világítja meg azt, amit nehezebben verbalizálunk. A szexualitás és test/testiség képi reprezentációi akkor váltak „kínossá” a hallgatók körében, amikor olyan alkotások, illusztrációk kerültek terítékre, amelyek eltértek az ún. konvencionálisan elfogadott „megmutathatósági normától”. Ez azt jelenti, hogy nem kerülhet fókuszba egy aktus vagy nemi szerv kiemelt státuszban, valamint a szélsőséges nemi identitás, így például az idősek, azonos neműek, transzneműek, betegek szexuális kapcsolatának ábrázolása sem. Ez ugyanis elsősorban továbbra is a vizuális intimszféra része, amely abban a pillanatban válik tabuvá, amikor a tartalomelemzés nem esztétikai dimenziókat érint, hanem az érintett csoportok szexualitására vonatkozó egyéb, például a velük kapcsolatos előítéletes viszonyulások diskurzusát várja el. A hallgatók nem rendelkeznek nyilvánosan konszenzus alá eső kifejezésekkel, szavakkal. A gondolkodásukat általában az elutasító-elfogadó dichotómia jellemezte, nem az elemző, differenciáltabb megközelítés. Ebben áthidaló funkcióként kiválóan működtek az általam bemutatott (50-60 ilyen alkotás keveredett a félévek során) szofisztikáltabb, neves művészek eltérő kultúratörténeti időszakokban készült, képzőművészeti alkotásai. A hallgatók számára ugyanis ezek a képzőművészek (Courbet, Schiele, Klimt, Otto Dix) vizuálisan legalizálják azt, ami verbális tabunak számít.

Betegség

A képzőművészet történetében a kezdetektől fogva megtalálható különféle betegségek ábrázolása. A keresztény művészetben számos templomi falfreskón örökítették meg a középkor tömegeket pusztító járványait (például lepra, kolera, tuberkulózis). Mindez abból is következik, hogy a képzőművészet dokumentatív funkciója a 20. századig, a fotózás feltalálásáig nagyon jelentős. A képek, a szobrok az emberek életformáját, körülményeit is dokumentálták, nem csak a hitvilágukat, vallásukat.

Testi elváltozásokat, nyomorékokat, törpéket kisméretű görög, római szobrokról és az ókori Egyiptomból is ismerünk. Kr. e. 20 ezer – 5 ezer éves barlangfestmények és sziklarajzok alkati anomáliák, csonkolásos betegségek ábrázolását őrizték meg, valamint Down-kóros betegeket is azonosítottak (Diamandopoulos–Rakatsanis–Diamantopoulos 1997). Az ókori államokból – Mezopotámia, Egyiptom, India, Kína, Görögország – számos műalkotáson felismerhetők betegségek, például Józsa László írásaiban [2006] részletesen olvashatunk a kóros mozgásszervi elváltozások ábrázolásáról a bizánci művészetben. Közismert a vallásújító Ehnaton fáraó szobra, domborművein látható fej- és arctorzulás, vagy az, hogy a XVIII. dinasztia korából, az amarnai hercegnő mészkő fejszobrán koponyadeformitás ismerhető fel.

„A műalkotások arra engednek következtetni, hogy Egyiptomban kötéssel történt a koponya alakítása. A körkörös leszorítással érték el, hogy a homlok lapos, a nyakszirttájék hosszabb lett, a hátsó koponyagödör volumene növekedett, együttesen »makrokefáliát« [nagyfejűséget – R. A.] hoztak létre. A homlokcsont hátsó pereménél gyakran megfigyelhető a kötés okozta besüppedés, s ezt híven ábrázolta a Tutanhamon fejszobrát készítő művész” (Józsa 2011).¹⁵

Bész, a családi boldogságot és a szülő nőket védelmező egyiptomi isten torzszülött, rövid végtagú törpe. Az Óbirodalomból, az V. és VI. dinasztia korából is ismerünk hasonló testalkatú személyeket, akik vélhetően csontgümőkórtól, gerincferdüléstől, tyúkmelltől szenvedtek (Józsa 2012a) – például Aesopus márványszobra a Kr. e. 6. századból.

A hellenisztikus korból származó groteszk, torz kispasztikák (terrakotta) a Szépművészeti Múzeumban is láthatók: rabszolgák, öregemberek, parasztok, utcai árusok. A régészek sokáig úgy vélték, hogy ezek az alkotások idegen etnikumú – például afroamerikai – népcsoportokat jelenítenek meg. Ma már azt gondolják, hogy a torz, grimaszoló arcokon a különféle betegségek okozta elváltozások látszanak. Preinka, inka kerámiaszobrocskákon kiütéses bőrbetegségek, gümőkóros csigolya-összeroppanások azonosíthatók (Józsa 2012a).

¹⁵ <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=108> (Letöltés: 2014. október 28.)

A különböző kultúrákban eltérő módon viszonyultak a fejlődési rendellenességgel születettekhez, a súlyos testi fogyatékosokhoz, a betegségekkel küszködőkhöz. Mezopotámiában és Spártában megölték a fogyatékos újszülötteket, Kínában sorsukra hagyták, a prekolumbián (Kolumbusz előtti) dél-amerikai kultúrában külön rétegbe sorolták őket, és állapotuknak megfelelő munkát végeztek velük.

2004-ben hazánkban készítettek egy felmérést, amelyben 5000 asszonyt kérdeztek meg arról, elvetetné-e a gyermekét, ha kiderülne, hogy a magzata valamilyen rendellenességtől szenved. „A várhatóan koponyahiánnyal, nyitott gerinccel vagy Down-kórral világra jövő magzatoknak a 97-99%-át nem fogadták volna el” – mondta dr. Czeizel Endre.¹⁶

A művészeti alkotások alapján azonosítható betegségekről a 19. század végén G. Polakowsky művészettörténész és Rudolf Virchow patológus kezdett publikálni (Polakowsky – Virchow 1897). Az elmúlt évtizedekben már számos orvosi könyv, tudományos publikáció foglalkozik a témával. Magyar orvosok is kutatják a képzőművészeti alkotásokban megőrzött különféle betegségeket (például Cseusz Regina, Józsa László).

Dr. Józsa László, az Országos Baleseti és Sürgősségi Intézet főorvosa több írásában is (ld. a bibliográfiában) foglalkozott a csontízületi elváltozásokkal, kóros és torz testi módosulások ábrázolásával a különböző kultúrákban; ikonokon felfedezhető ízületi gyulladásokkal, torzulásokkal. Szerinte Leonardo da Vinci Hölgy hermelinnel (1489–1490) című műve az első nem szakrális témájú festmény, amelyen ízületi duzzanat látható a hölgy mutatóujján (Józsa 2007). Ezt a gyakori, fájdalmas betegséget (reuma, köszvény) számos festő megörökítette (például Dürer rézmetszete 1513-ból, amelyen Szent Péter és Szent János nyomorékokat gyógyít, továbbá Rembrandt, Frans Hals, Rubens önarcképei, Raffaello, El Greco).

Józsa a csontízületekkel foglalkozó publikációja elején összegzi:¹⁷ a bizánci művészetből 670 műalkotást (táblaképet, freskót, kódexet, mozaikot) vizsgált meg, ezek 5,2%-án talált mozgásszervi betegségeket, 4,8%-án egyéb betegségek megjelenítését. Miniaturákon állkapocs, vállízület helyretételét, ficamos csigolyatörést is ábrázoltak. 68 alkotáson 91 kóros elváltozást észlelt (kézi nagyítóval nézte meg a reprodukciókat). A csonttritkulás (osteoporosis) a 20. század elejéig ritka kórkép volt, ám a bizánci műalkotásokon hét személyen fedezte fel az elváltozást. Egy miniaturán például gerincficam helyretételét látjuk: fejjel lefelé lógatják; egy másikon a púposságot próbálják enyhíteni nyújtással. Egy 15. századi miniaturán járóbeteg-rendelést mutat be egy ismeretlen festő: egy lábszáramputált férfi csonkját kötés fedi, egy másik beteg a könyökmankójára támaszkodik (ma is hasonlókat használnak). A gyógyászati segédeszközök közül a bizánci – majd később a reneszánsz művészetben is – számosat megörökítettek képeken: hónalj- és

¹⁶ http://www.szimpatika.hu/cikkek/5816/voltak_szelmalomharcaim/ (Letöltés: 2014. október 29.)

¹⁷ Ua.

könyökmankó, botok, felfüggesztéshez, az alsó- és felsőtest széthúzásához alkalmazott eszközök. Az egyház tiltotta ugyan, hogy az alkotók élő modell után dolgozzanak, Józsa szerint azonban a művészek a tiltás ellenére is élő modellek alapján festettek. Bizonyos eljárások ma is hasonlóak, mint a 9. században (például az állkapocs finom helyretétele, a vállízület repozíciója).

2012-ben a Kaleidoscope című folyóiratban megjelent Józsa hasonló témájú cikke az egyiptomi műalkotásokkal kapcsolatban (Józsa 2012b). 14 ábrán mutatja be a különböző betegségeket. Ő is hivatkozik arra, hogy az óegyiptomi szobrokon, domborműveken feltűnően gyakran látszanak nőies mellű férfiak. Ezt számos múmia vizsgálata segített értelmezni: hormonzavar és idült májgyulladás okozta a mellék megnagyobbodását. Bemutatja a XVIII. dinasztia idején szokásos fejtorzítások módszerét is. Számos falképen ábrázoltak vak embereket és trachomásokat (szembetegség).

A fogyatékoság ábrázolása a középkori, román kori és gótikus művészetben is természetes volt. Rendkívül népszerű kiadvány volt Sebastian Brandt A bolondok hajója című verses műve (1494-ben jelent meg az első kiadás), a bolondirodalom első jelentős alkotása. Ebben számos illusztráció örökítette meg a különböző elmebetegségeket, vagy amit akkor annak véltek.

A szentek élettörténetét ábrázoló oltárképeken, freskókon, domborműveken is jól azonosítható betegségtünetek láthatók. Gyakran ábrázolták, amint Szent Péter

és Szent János nyomorékokat gyógyít (Sugár 2006) – (például Dürer rézmetszetén, 1513, Masaccio képein) –, vagy más szentek Jézus nevének erejével gyógyítanak meg betegeket: például Szent Rókus a pestisesek védőszentje, Szent Ottília a szembetegségeké, Árpád-házi Szent Erzsébet a leprásoké, Szent Peregrin a rákosoké, Aveloniai Szent András az agyvérzések védőszentje. A gyógyító szentek igen nagy tiszteletben álltak, Európa-szerte templomokat építettek imádásukra, és freskókon, majd táblaképeken örökítették meg gyógyításaikat a csodákban hívők.

A reneszánsztól kezdve a nem világi témájú műveken is sokasodnak a betegségábrázolások – magától értetődő természetességgel, mint az emberi élet, emberi test velejárói. Néhány példa: Dürer: Férfi a szifilisz börtünetivel című fametszete (1484); Parmigianino: Hosszú nyakú Madonna (1534–40) – akin az orvosok a Marfan-szindróma tüneteit vélik felfedezni (extrém hosszú végtagok); id. Bruegel: Vak vezet világtalant (1589), Jan van der Straet szifiliszes férfit ábrázoló metszete (1580 körül); Hogarth A szajha útja c. metszetei (1732); Velázquez: Don Sebastián de Morra (1645, törpe udvari bolond), Rembrandt: Gerard de Lairese portréja (1665, szifilisz portré), Théodore Géricault: Elmebeteg nő arcképe (1822).

Az elmebetegség 19. századi felfogásáról Goya Az örültek háza (1812–14) című festménye és kísérteties karcolatsorozata tanúskodik. 80 nyomatból álló Caprichos

(1799) sorozatán az emberi nyomorúság számos változatát örökítette meg – sötét, satirikus látomásokban. Az 1810-es években a napóleoni háborúról készült nyomaton a háború okozta baleseteket, sebesüléseket is dokumentálja.

A háborús sérüléseket, betegségeket, fogyatékoságokat az első világháború alatt és után számos képzőművész megörökítette (például Otto Dix, Georg Grosz, Mednyánszky László, Farkas István).

Évszázadokig természetes módon jelentek meg a képzőművészeti alkotásokon a legkülönbözőbb betegségek – még a görögöknél és a reneszánszban is, ahonnan a mai szépségideánkat eredeztetjük, s akiknél valóban kiemelt érték volt a harmónia, az esztétikus megjelenésmód. A romantikában, a 19. században kezd megváltozni ez a természetes viszony. Nem találtam szakirodalmi választ arra a kérdésre, hogy miért vált fokozatosan problémává, ellentmondásossá a betegségek képi ábrázolása ebben az időszakban, s mitől alakult át a befogadók viszonya hozzá.

Frida Kahlo mexikói művésznak 6 éves korában gyermekbénulás következtében deformálódott a jobb lába, majd a 18 évesen, villamosbalesetben elszenvedett súlyos gerincsérülés miatt hónapokon keresztül gerincfűzőbe kényszerült. 1953-ban amputálták a lábát. Számos önarcképén nyíltan mutatta meg testi deformációit, beteg, fájdalomtól elgyötört testét (például A törött gerinc, 1944).

A kortárs művészek közül érdemes említést tenni Marc Quinn nagyméretű Alison Lapper-szobráról, amelyen a végtaghiányos terhes nőt örökítette meg (2005), meglehetősen nagy vihart kavarva munkájával.

Chris Rush, amerikai festő klasszikus beállítottságú portrét fest egy down-szindrómás fiatal nőről – karján tetovált szív, fején élénkvrös és narancsszínű törölköző turbánként (Girl in a Party Hat Skirt).

Rosemarie Garland-Thomsonnak, az Emory Egyetem professzorának egyik kutatási területe a fogyatékos és annak ábrázolása a kortárs képzőművészetben, szerinte „ha megértjük, hogyan működik a fogyatékos, akkor azt is megértjük, mit jelent teljes embernek lenni”. Vagyis a legnagyobb probléma ebben a kérdésben még mindig az ismeretek és az elfogadás hiánya. A legújabb nézetek antidiszkriminációs megítélése szerint az egyetlen akadály, amelyet „egy sérült személynek le kell küzdenie, nem saját fogyatékosága, hanem a többség gondolkodásmódja, a társadalom előítéletei” (Garland-Thomson 1997:54).

2003-ban a budapesti Ludwig Múzeumban a mellrákról rendeztek konferenciát – melyhez kiállítás is kapcsolódott, Testünk titkai – Betegség a képzőművészetben címmel. A Magyar Narancsban (Decker 2003) azért tartották fontosnak erről írni, mert a szerző szerint ma „a társadalmi érvényesülés alapvető feltétele az egészséges test, nők ese-

tében a feszes mell-fenék kombináció...” A kiállításon látható fényképek, festmények, videók alkotóinak többsége átesett már valamilyen rendkívül súlyos betegségen; Gémes Péter (1951–1996) és Érmezei Zoltán (1955–1991) művei figyelemre méltók, mindketten évekig küzdöttek gyógyíthatatlan betegségükkel, és fiatalon haltak meg. Mindketten test és lélek, élet és halál összefüggéseit kutatták.

Bartek Péter Pál festőművész 2009-ben védte meg doktori értekezését a PTE művészeti doktori iskolájában Betegség és képzőművészet címmel: „A betegséggel élők számára különösen nagy problémát jelentenek az előítéletek (előzetes ítéletek), melyek feloldását akár a művészet is jelentheti. A társadalmi tolerancia hiányát nemegyszer megtapasztaltam, s egy ideig befolyásolt is...” (Bartek 2009:96). Három „pokoljáró” művész bemutatására vállalkozott: Bosch, Goya és Schiele – mert saját festészetére ők voltak meghatározó hatással. Szerinte e három művész művészete meg sem születhetett volna betegségük nélkül.

Vannak betegségek, amelyeket részvét, együttérzés kísér, vannak azonban olyanok, amelyekhez félelem, viszolygás, a titokzatosság légköre társul. A betegségekhez sztereotípiák kapcsolódnak, s ezek a mélytudatban gyökerező érzelmi ítéletek dacolnak a tudományos eredményekkel. A betegségek negatív társadalmi megítélésének mélyek a gyökerei.¹⁸ Tapasztalataink

¹⁸ http://www.art.pte.hu/files/tiny_mce/File/dla/2009-doktori%20ertekezések/BartekDisszertacio.pdf

szerint a betegségekkel kapcsolatos különbség a vizuális és verbális kommunikációban az, hogy a hallgatók által bemutatott illusztrációk mindegyike extrém külső elváltozásokat, a test teljes vagy részleges torzulását, nyomorát, „hibáit” reprezentálta. Sokkal dominánsabb szerepe volt annak, hogy a test valamilyen szempontból szélsőségesen eltér a „normálistól”: csonka, égett, torzult, kelésekkel teli. A verbális kommunikációs kutatásban elsősorban a hosszan tartó betegségekkel kapcsolatos folyamatok, a betegség jelenlétének teljes tagadása, tudomásul nem vétele volt jellemző. Magam a bemutatott illusztrációkkal elsősorban arra törekedtem, hogy a betegségek olyan állapotok reprezentációi legyenek, amelyek a mindennapi életünkben körülvethetnek, és nem feltétlenül társítók, rémisztők, ugyanakkor a betegség vagy állapot letapogatható a környezet által.

Ebben a korosztályban a betegséggel kapcsolatos tabuk a vizuális megjelenés kontextusában elsősorban a „mindennapi borzongást” jelentik: a látványhoz olyan fajta – a korosztály vizuális ingerküszöbét meghaladó – testi deformáltság társul, amely a „tökéletes test”-képhez viszonyítva szélsőséges amplitúdóval kileng. Minden csoportban előkerült a „normális kinézet – normális test – normális ember” fogalma, amely ugyanolyan nehezen definiálható, mint például a tabu fogalma, holott a mindennapi kommunikáció aktív szereplője. Az MTA Pszichológiai Kutató Intézetének

munkatársai *Testbe ágyazott ideálok* címmel készítettek tanulmányt, amely az ideális, mesterséges és elutasított testek diskurzusát ismertette (Borgos et al. 2002). Ebben hasonló olvasta van a normalitás kritériumainak, mint amelyeket a hallgatói csoportok „termeltek ki” a beszélgetések során: a normális test nem extrém, nem hivalkodó, nem beteg, nem túl vékony és nem túl kövér, nincs erőteljes színekbe öltöztetve, és nem hangsúlyozott a nemi jelleg, sem a női, sem a férfi, sem egyéb. Ha egy test bármilyen irányú „túlzással” jelenik meg, a hallgatók túlnyomó többsége betegségként kezeli, amely jellemzően elfordulásra, elutasításra kész, s olykor stigmatizáláshoz, kirekesztéshez vezet.

A pszichés betegségekkel kapcsolatos attitűdök – amelyek az általam bemutatott vizuális anyagokban feltűnnek – érdekes generációs tabukat hoztak felszínre. Azok a fiatalok, akik valamilyen lelki eredetű problémával szakemberhez fordultak, kivétel nélkül valamilyen összeütközésbe kerültek a szüleikkel. Ez a korosztály a nyolcvanas években született, amikor Magyarországon még mindig stigmatizálták a pszichológushoz, pszichiáterhez fordulókat. E miatt a bevésődés miatt félelem és elutasítás kíséri a „szennyes kitergetésére” alkalmas külső segítségkérést. A hallgatók közül többen jelezték, hogy a családjukban tabu mindenféle lelki problémáról beszélgetni, utalni rá és rendelkezni vele, emiatt titokban járnak kezelésekre.

A betegség, a betegséggel küzdő test látványa, torzultsága – reprezentációk kapcsán általánosan elmondható – olyan tehetetlenségi faktort jelent, amely felerősíti a látvány tabusítási mechanizmusait, és gyakran magával rántja a verbalizálás lehetőségét.

Erőszak

A kultúrantropológusok szerint az erőszak minden emberi kultúrában jelen van, jelen volt. Pszichológusok szerint az emberi természet része. Léptéke, elfogadottságának mértéke, jellege kultúránként változik. René Girard szerint „minden vallás eredete valamilyen erőszakos kollektív eseményre nyúlik vissza, rendszerint egy közösen elkövetett gyilkosságra” (Girard 1977:28). Freud a vallásalapító Mózesről szóló könyvében bizonyítja, hogy a zsidó vallás az apagyilkossággal kezdődik. A görög mitológia szerint is Zeusz az apa, Kronosz erőszakos legyőzése által válik főistenné. A keresztény vallás megszületésében is jelentős e téma szempontjából Krisztus keresztre feszítése. A szentek élettörténete tele van erőszakos cselekményekkel (például Keresztelő Szent János, Szent Sebestyén, Szent Pál, Szent Bertalan, Szent Katalin): keresztre feszítéssel, keréketöréssel, megnyúzással, sebekkel, csontok összezúzásával, lefejezéssel.

Az emberiség története a kezdetektől máig az erőszak megnyilvánulásainak változatos tárháza: állatok elleni, nemi (szexuális), családon belüli, nők/férfiak/gyermekek elleni, háborús, politikai, vallási, verbális; természeti katasztrófák és emberi katasztrófák (terror) következményeként tomboló erőszakos cselekedetek. Szinte felsorolhatatlan, ahogyan az is, hogy milyen eszközök, műfajok, módszerek léteznek, amelyekben keresztül mindezt vizualizálják, közvetítik, megjelenítik: mese, regény, színház, film, képregény, fénykép, festmény, reklám, számítógép. A populáris kultúra és a magasművészeti ágazatok egyaránt. A közvetítésben különösen domináns és jelentős a „képek hatalma” (Freedberg 1994:218).

A legkorábbi vizuális ábrázolásokon már megjelenik az erőszak számos formája. Az ősi, archaikus kultúrákban megörökítik az állatok leölését és a rituális gyilkosságokat (például az altamirai barlangfestményen a halott bika; leölt antilop egy szaharai domborművön; vérző, sebzett állatok a paleolitikum művészetében). Az emberi test 20–30 ezer éve rituálék tárgya: a mozgatója, aktív vagy passzív szereplője, áldozata vagy motivációs alapja egy gondolat, érzés megtestesítésének.

Az ókori Egyiptomban a sírkamrákban falfestményeken mutatták be például a legyőzött idegeneknek mint rabszolgáknak elhurcolását. A palettákon háborús eseményeket ábrázoltak; például a Kr. e.

14. századból Hóremheb sírjában láthatók fabilincsben foglyul ejtett, összeszorított kezű, fizikai gyötrelemtől eltorzult arcú egyiptomi katonák.

„A dinasztikák során át ezrével készültek olyan tipikus ábrázolások, amelyeken a fáraó épp agyonveri ellenségeit, legtöbbször egy istenség jelenlétében. Az ókori folyami birodalmak királyairól – főként az asszírokról (Kr. e. 10–7. sz.) – közkeletűen él az a vélekedés, hogy valóságosan is különösen kegyetlenek, vérszomjasak, »tömeggyilkosok« voltak. Kétségtelen, hogy a fennmaradt ábrázolások és leírások szerint a brutális kínzási és kivégzési eljárások (karóba húzás, megnyúzás és kibevezés, elevenen elrothasztás, hamuba fullasztás) mai szemmel szadizmusról tanúskodnak, ám a cél az uralkodói szándék szerint egyértelműen hatalompolitikai és rendfenntartó volt: félelmet kelteni a potenciális külső és belső ellenségben, a behódolási készséget fokozni és az alattvalókat fegyelmezni” (Dömötörfi 2010:33-34).

A leghátborzongatóbb domborművek egyikén az uralkodó épp udvartartásával együtt étkezik, és a látszólag békés esemény szemlélése közben fedezhető fel, hogy a fákon nem gyümölcsök, hanem levágott emberfejek lógnak.

A Kr. e. 6–4. századi vázafestészetben a mitológiai motívumok mellett az alsó sztéleken csatajelenetek is láthatók, sokszor kegyetlen, brutális történések (például a térdeplő ellenség lemészárlása karddal; a sebből kiömlő vér; egy védtelen férfi leszúrása). A görög mitológiában a háborúk, a küzdelmek, a kegyetlen öldöklés, az értelmetlen vérontás istene a féktelen Arész. A görög domborműveken számos harci jelenetet örökítettek meg, például egy Kr. e. 2. századból származó attikai szarkofágon: Harc a hajóknál Trója előtt. Számos hőst, uralkodót ábrázoltak különböző harcaikban (például Poszeidon harca Polübosszal, egy fekete alakos görög vázán, Kr. e. 6. század). A fél világot meghódító rómaiak harcainak, hadjáratainak ábrázolását még ma is láthatjuk Rómában és más városokban a győzelmi emlékoszlopokon, például a 38 méter magas Traianus oszlopán a római Fórum közepén; a spirálisan felfutó domborműszalagon a császár két daciai hadjárata látható. A különböző kultúrákban képeken (freskók, vázák, domborművek) bemutatott erőszak az adott civilizáció érték- és normarendszeréről is tanúskodik.

A keresztény művészet tobzódik az erőszak különböző formáinak képi ábrázolásában. Nézzünk néhány példát:

- az ószövetségi testvérgyilkosság, Káin és Ábel története: Jan van Eyck, Dürer, Tiziano, Hegedűs László, Egry József, Borsos Miklós;
- Dávid és Góliát harca: Donatello, Tiziano, Caravaggio, Michelangelo;
- Judit és Holofernész: Donatello, Caravaggio, Botticelli;
- betlehemi gyermekgyilkosság: Giotto, Pietro Lorenzetti, Fra Angelico, Hans Memling, Raffaello, Rubens;
- keresztrefeszítés: Rogier van der Weyden, Grünewald, El Greco, Velázquez;
- az utolsó ítélet: Rogier van der Weyden, Hieronymus Bosch, Hans Memling, Michelangelo.

Ezek a témák ma már nem keltenek riadalmat, bár művészettörténet-órákon a pokolábrázolásokon megjelenő érzelmek, fájdalmak, brutalitás és erőszak a hallgatókból erőteljes ellenállást, sőt viszolygást vált ki. Természetesen nem tudjuk, hogy a korabeli nézőkre egy-egy időszakban milyen hatást gyakoroltak: a közös ideológia, közös norma- és értékrend meglétéről tanúskodtak, és a román kori, gótikus templomok szörnyecskéi vagy az oltárképek pokoljelenetei a helyes erkölcsi magatartás követésére sarkalltak. Kifejezőeszközként, morális figyelmeztetésként használták az agresszív, erőszakos megnyilvánulásokat a vizuális kultúrában.

A 20. századi képzőművészetben a sokféle erőszak (egymás elleni agresszió) és a keresztény ikonográfia átvételén, továbbvitelén vagy parafrázisain túl leginkább

az első és második világháború alatt és után készültek a háború borzalmaival (sebesültek, halottak) megörökítő képzőművészeti alkotások. A hadköteles művészek a háború után a háborúk elleni tiltakozásként készítettek erőszakkal teli, az erőszaknak áldozatul esett embereket ábrázoló festményeket, rajzokat. Elég megidéznünk a húszas évekből a német Neue Sachlichkeit művészeit: ironikusan, gunyorosan, expresszíven, de riasztóan, kendőzetlenül ábrázolták a kiszolgáltatottságot, a kegyetlenkedéseket, a szörnyű testi állapotokat, például a nyomorék katonákat, prostituáltakat. Otto Dix, Georg Grosz, Max Beckmann háborúellenes alkotásai, festményei, rajzai olykor szinte horrorisztikusak. Az 1945 előtti klasszikus avantgárd erőszakhoz kapcsolódó festményeinek, szobrainak emblematikus műve René Magritte Az erőszak című szimbolikus festménye.

1962-ben Niki de Saint Phalle francia művész, New Yorkban rendezett performanszán kerekesszékre tolták be a színpadra a Milói Vénusz festékes zacskókkal megtömött szobrát. A művész puskával lőtt a műalkotásra, amitől az eszményített nőiség szobrából egy festékkal összefröcskölt, meggyilkolt tetem lett. Ezzel a lövéssel Niki de Saint Phalle megelőzte a hetvenes évek feminista művészeinek képalkotását, tematikáját, a sztereotip nőképek ellen tiltakozva.

A kortárs képzőművészetben a nyílt erőszak egyik első nyilvános bemutatása Hermann Nitsch osztrák művészhez

kapcsolódik. 1966-ban a Destruction Art (pusztításművészet) szimpóziumon megcsonkított állati tetemeket állított ki zenező és tánc kíséretében. Nitschet azóta is gyakran vádolják azzal, hogy munkásságában az erőszakot nem elítéli, inkább vonzódnak hozzá. Többször állították bíróság elé drasztikusan vallás- és emberellenesnek ítélt művei, például a sok vér, a belek látványa miatt. Többször ült börtönben, állatvédő aktivisták folyamatosan tiltakoznak ellene, és többször halálosan megfenyegették – a művész pedig agresszióra agresszióval válaszol. Nitsch vezeti az Orgia Misztérium Színházat, amelyben a hatvanas évek óta közel száz rituális előadást, performanszt mutattak be: keresztrefeszítést, meztelen testeket, fehér ruhákon csorgó vért és beleket. A régi rituális vallási szertartások ellenében újakat hoz létre, melyekben a meztelen férfitesteké, a véré, a húsa, a leölt állatoké a főszerep (Mestyán 2004). A látvány rengeteg embert taszít, sokkol, de sokakat vonz is.

A Bécsi Akcionisták nevű művészcsoport hatvanas-hetvenes évekbeli akcióihoz, performanszaihoz a mai napig erőszak és szexuális perversziók kapcsolódnak, annak ellenére, hogy tevékenységüket és jelentőségüket mára már elismerik. Hermann Nitsch, Otto Muehl, Günter Brus és Rudolf Schwarzkogler munkáiban más-más módon, de jelen van az erőszak. Gyakran a művész önmaga testén, önmaga ellen követ el erőszakot. A bécsi akcionistákkal rokonítható a magyar Hajas Tibor, akit sokan az „öndestrukció nagymesterének ne-

veznek”. A hetvenes évekbeli konceptuális művei és performanszai a hatalom és az identitás manipulálása ellen tiltakoznak. Utcai akcióit betiltották.

A New York-i Kathleen Gilje számos munkájában a nők elleni erőszak ellen tiltakozik. Régi mesterek híres nőportréit gunyorosan átalakítva mutatja ugyanazt a női testet vagy arcot másként – például tetovált és meztelen portrék Leonardótól, Rogier van der Weydentől.

2006-ban rendezték meg a budapesti acb Kortárs Művészeti Galériában, *Violentes Femmes* címen öt külföldi művész provokatív kiállítását a nőket érintő erőszakról.¹⁹ Fiatal lányok féltett titkaiba, hermafroditák eltorzult és erőszakos világába pillanthattunk be, verekedő és disznókat szoptató nőkkel találkozhattunk. Sokféle tévképzettel mennek szembe, például azzal az általános tévedéssel, hogy a női festészet finom, lírai, szelíd, jóllehet ez már a reneszánsz, barokk női festőkre sem volt igaz.

2008-ban a Műcsarnokban kilenc külföldi és két kortárs magyar festő mutatta be a mai magyar nyugati világ mindennapjaiban és médiájában létező és megjelenő erőszak formáit és halálfélelmeit, a félelemkeltésben a média felelősségét is felvetve. 2011-ben a Trafó Galériában rendeztek kiállítást a testi erőszakról és különféle félelmekről, *Az erőszak és a félelem teste* címmel.²⁰ Montázsokat, videókat, fotókat és filmeket mutattak be. Stenczer Sára *500 Newton* című alkotásában emberek ütik, verik és rúgják egymást, érezhető a test roncsolódása, a fájdalom és az agresszió.

Kiss Róka Csaba fiatal festő munkái 2003-tól rendszeresen láthatók hazai kiállításokon, legutóbb 2014-ben a Trafóban, *Weltschmerz*, vagyis *Világfájdalom* címmel.²¹ Szerinte az emberek állandó és rendíthetetlen tulajdonsága az agresszió, miközben, ha vizuálisan találkoznak vele, undorodnak tőle, taszítónak vélik és elfordulnak.

Az erőszak ábrázolása egyidős a körülöttünk, illetve bennünk zajló dolgok leírásának emberi képességével, kezdve a barlangrajzoktól, a görög mítoszoktól a homéroszi eposzokon és a Biblián át egészen napjainkban a hírműsorokig és az erőszakos vagy pornográf filmekig. Minden valószínűség szerint a bizonyos tények ábrázolására vonatkozó tiltás egyidős az ugyanezen ábrázolásra való képességgel. E tabu prototípusa a zsidó vallásnak Isten megnevezésére és ábrázolására vonatkozó tilalma volt. Mint minden tiltásnak, ennek gyökere is a kép-, illetve bálványimádással való szembehelyezkedés.

Azt gondolom, hogy az erőszak, csakúgy, mint a szexualitás képei kultúránkban ősi tabu hatálya alá esnek. Az ábrázolásnak az emberre gyakorolt demoralizáló hatását sokan tárgyalták már az ókortól kezdve, és Platón ideális államában is tiltandó volt az

¹⁹ <http://artportal.hu/magazin/nemzetkozi/agata-siecinska--estela-torres--maria-buil--sandrine-enjalbert--anne-van-der-linden-kiallitasa> (Letöltés: 2015. március 2.)

²⁰ http://tranzit.blog.hu/2011/01/27/az_eroszak_es_a_felelem_teste (Letöltés: 2015. március 2.)

²¹ <http://m.origo.hu/kultura/20150130-az-emberi-faj-baromira-nem-cuki.html?visitWarning=true> (Letöltés: 2015. március 2.)

utánzó/ábrázoló (mimetikus) művészetek összes formája (bár Platónnál nem morális hanem episztemológiai indokok okán, s Arisztotelész már ismét pozitívnak tartotta a festett képeket). Tekintet nélkül a közvetítőeszközre vagy a megcélzott közönségre, a művészet mindig is tett arra kísérletet, hogy megragadja az ember viszonyát saját tabuihoz, azokhoz a határokhoz/korlátokhoz, amelyeket a saját maga számára kijelölt. A művészet ugyanakkor arra is alkalmas, hogy létrehozzon, megkérdőjelezzen és áttörjön egy másik határt, mégpedig a valóság és a fantázia, az ábrázolás és az ábrázolt dolog közötti határvonalat.

A napjainkban a média erőszakról szóló tudósításairól zajló vita újból felveti az ember viszonyulásának kérdését azokhoz a tabukhoz, amelyeket történelme során felállított. A technika fejlődése lehetőséget nyújt az üzenetek azonnali, globális áramlására. A médium átvette az uralmat az üzenet fölött (McLuhan 2001), azt az illúziót keltve, hogy nincs már semmiféle közvetítő közeg, mintha a képet többé már nem szűrné meg mások pszichéje, hanem közvetlenül érné el belső énjünket: a képek a közvetlen érzékelés leváltására törnek. Az ily módon terjedő képek tagadják, hogy az emberiség erőszakos tetteinek ábrázolására vonatkozó ősi tabuk egyáltalán léteznek.

Az emberi történelem folyamán soha nem volt még ennyire mindennapos az a lehetőség, hogy a világ bármely pontján jelen lehessünk szemtanúként, a legször-

nyűbb katasztrófák, a legkegyetlenebb gyilkosságok, a legrémisztőbb háborús események helyszínén. Ez azonban úgy is megélhető, hogy nemcsak otthonainkba, hanem magába az egónkba törnek be, s ez beindítja ősi védekező mechanizmusainkat, pszichikai védelmünket. Ha a valóság ábrázolása elviselhetetlen, „fiktív” tehetjük azáltal, hogy úgy gondolunk rá, mint ami „valahol máshol és mással történik” vagy „csupán kép”.

Azok a vágyak és fantáziák, amelyek a média által bemutatott erőszakos képekben jelen vannak, a mindenkiben élő perverz/romlott elemek közé tartoznak, ugyanakkor társadalmi életünk perverz aspektusainak ábrázolásai is. A perverz univerzumban nincs különbség a „mint-ha”, a „színlelés” és az „igazából” között, elképzelés és tett között, belső pszichikai valóságunk és a külvilág között.

A legvégső határ számunkra az élő és halott, emberi és nem emberi között húzódik. Valószínűleg minden erőszak előfeltételezi a másik személy dehumanizálását, emberi méltóságtól való megfosztását, azt, hogy nem élő és érző lényként tekintünk rá, hanem csupán a kéjvágy vagy a gyűlölet tárgyaként. A zsidók szisztematikus kiirtása előfeltételezte, hogy előzőleg nem emberre nyilvánították és akként is kezelték őket, élősködőként vagy kórokozóként, melyet ki kell pusztítani – ha erről beszélünk, ma is a zsidók „megsemmisítése” kifejezést használjuk (például a meggyilkolás helyett). Ez a háromféle határvonal (fikció/re-

alítás, jó/rossz, élő/halott) szorosan összefonódik. Az egyik áttörését hamarosan követi a többié is. Az ego határainak átlépése iránti vágy összefügg a mindent látni és mindent megmutatni vágyával. Ezek az adottságok és/vagy körülmények még erőteljesebben érintik a vizsgálatba bevont korosztályt. A tapasztalható prekonceptió velük kapcsolatban az, hogy a vizuális erőszakkal átítatott ingerküszöbük olyan magas, hogy azt az erőszak borzalmas reprezentációi nem vagy kevésbé érik el. Valójában ez a szimplifikálás elmosza a határt a fikciós és valóságos erőszakkal kapcsolatos kommunikáció között. A hallgatók mindennapi vizuális észlelésének színtere átrendeződött, amelyben nagyobb hangsúllyal van jelen a virtuális tér, ahol számos lehetőség van az erre irányuló kívánalmak, vizuális és egyéb kommunikációs igények kielégítésére. A vizuális tabu mindennek ellenére létezik ebben a korosztályban is, csak erőteljesen áthelyeződött a mesterségesen átalakított, kihasznált, felhasznált vagy meggyötört test látványára, például a családi vagy bármilyen más erőszakra utaló vérző sebek, testrészek. A valamilyen megerősített test kommunikatív sajátossága az, hogy immanensen egyszerre több tabu színterét is érinti:

- *a vér látványa, amely további tabukat implementál*

A testnedvek közül a vér az archaikus kultúrák óta a legősibb tabuk egyike. Számos ősi teremtésmítoszban szerepel (például a skandináv Edda-dalokban Ymir ősóriás véréből keletkeztek a tengerek és a folyók). A vér gyógyító és tisztító erejébe vetett hit a paraszti kultúrákban a 20. századig megőrződött (Réz-Nagy 2011). Az élet princípiuma (vércsepkekből sarjadó növények, virágok), látványa évezredek óta félelmet kelt, erős érzelmi hatásokat vált ki. A vér maga az élet, az életerő, szoros kapcsolatban a halállal, a nemléttel. A vér kulcsinger az állatvilágban, észrevehetővé válik általa a könnyen elpusztítható állat, ugyanígy a saját vér felismerhetővé teszi sebezhetőségünket. „Szemben a testtel és a test egyes részeivel, a vér sosem válik a szimbolizáló tevékenység kiindulási pontjává. A vér mindig vér...” (Chasseguet-Smirgel 1996:23). A valóságos vér a tabuk ledöntésének egyik nagyon erős eszközévé válik. Hermann Nitsch 1962 és 1998 közötti performanszaiban, egyéb műveiben is használ testnedveket: vért, vizeletet, székletet. Külön kiemelem a menstruációs vérrrel kapcsolatos akciókat, látványos vizuális megjelenéseket. A vérző nő érintése szinte minden kultúrában tabu volt, a „rituális tisztátalanság” hordozója. Az ószövetségi mózesi könyvek nemcsak a vér megivását tiltják, hanem előírják a „tisztátalan nő” elkülönítését, aki csak szertartás által tisztulhat meg (Leviták könyve 19,30). Számos menstruációs tabu vallásokhoz kötődik, ennek következtében veszi körül misztérium még ma is ezt a témát. A pszichológiai, pszichoanalitikus szakirodalomból ismert, hogy még a második világháború utáni generációk számára is problémás a menstruáció kezelése; a kislányok felvilágosítása még mindig sok családban elmarad – mert a havivérzésről nem illik beszélni –, s ez trauma forrása lehet. A fiúk

nagy része – még az egyetemi hallgatók is – zavarba jöttek a témától, de előfordult, hogy a lányok is kerülték, még egymás között is: azaz nem tekintik természetes állapotnak, a gyermekfogantatás biológiai feltételének. A menstruációs zavarokról beszélni – mint ahogyan komolyabb betegségekről és mentális problémákról is – szintén tabu. Még a tamponreklámokban is elkerülik a vér színét, inkább – álságos módon, nehogy tabut sértsen – a kék színt használják.

Tiltakozásként női művészek menstruáló nőket ábrázoló műveket alkottak, és elnevezték a mozgalmat „menstruációs aktivizmusnak”. A nyolcvanas években az aktivisták véres tamponnak öltöztek. Ingrid Berthon-Moine a Velencei Biennálén egy videón a *Slave to the Rhythm* című dal ritmusára „pengeti” a lábai közül kilógó tamponszálat.²² Ezenkívül fotósorozatot készített olyan nőkről, akik saját menstruációs vérüket használják rúzsaként.²³ Judy Chicago feminista művész 1971-es *Red Flag* című alkotásán egy nő húzza ki véres tamponját a lábai között.²⁴ 2005-ben Chella Quint elhatározta, hogy ír és szerkeszt egy menstruálásról szóló magazint (azóta öt szám jelent meg, és folyamatosan előadásokat tart).²⁵

Figyelemfelkeltés mindenáron, akár az

²² <http://www.ingridberthonmoine.com/Ingrid-berthonmoine/Videos.html> (Letöltés: 2014. szeptember 8.)

²³ <http://tidningenrepublic.se/mensmakt> (Letöltés: 2014. szeptember 8.)

²⁴ <http://www.mum.org/armenjc.htm> (Letöltés: 2014. szeptember 8.)

²⁵ <http://tedxtalks.ted.com/video/TEDxSheffield-2012-Chella-Quint> (Letöltés: 2014. szeptember 8.)

undorkeltés, viszolygás árán is? Frustrált exhibicionizmus? Megfogalmazott céljuk, hogy megszüntessék a menstruáció és a menstruációs vér körüli elhallgatásokat, zavart viselkedést; feloldják a tabutémát.

- *a holokaust, amely további tabukat implementál*

A magyar és a közép-európai társadalmakban 1948-tól a Szovjetunió összeomlásáig tabu-téma volt a holokaust, az, hogy mi történt 1938 és 1945 között a második világháború idején az európai zsidósággal. A fájdalmak, félelmek, veszteségek megjelenítése, ábrázolása már nem számít tabunak, de ezeknek az alkotásoknak a látványa, elfogadása bizonyos értelemben még mindig ellenállásra, sokszor elfordulásra, elutasításra készíti a nézőt. Családokon belül is az elhallgatás és a hazugságok szövevénye fedte el a valódi történéseket, veszteségeket. 600 ezer magyar zsidó elpusztításával nem nézett – és ma sem néz igazán – szembe a társadalom. A németek három-négy évtized alatt politikai, állami irányítással próbálták meg tisztázni saját felelősségüket – ez a közép- és kelet-európai országokban nem történt meg. Magyarországon először a holokaust hatvanadik évfordulójára szerveztek emlékkiállításokat (például Múcsarnok, Zsidó Múzeum, 2B Galéria). 2000 után kezdtek megjelenni képzőművész áldozatokról szakmai írások, elemzések (például 2006-ban S. Nagy Katalin: *Emlékkavicsok. Holokaust a magyar képzőművészetben 1938–1945* címmel).

Sem az érintett családokban, sem baráti, ismeretségi köreikben évtizedekig nem volt téma, hogy ki a zsidó, ki volt áldozat, láger- és munkaszolgálat-túlélő. Ennek következménye, hogy ma is egyike a társadalmi tabuknak a zsidósághoz való viszony. Az antiszemitizmus újbóli erősödése még inkább erősíti a téma tabuizálását. Nehezen formálódik valódi diskurzus a zsidó identitásról és a holokausztról.

A mesterségesen és/vagy radikálisan átalakított test – amely az érintett személy szabad döntésének következményéből fakad – vizuális megjelenése nagyon gyakran tabuizálja a személyt. A hallgatók prezentációiban szereplő illusztrációk legnagyobb része műtéti beavatkozásokat, távoli népek beavatási rítusait, totális testi megsemmisülést vagy átalakulást jelenítenek meg. A tabusítási mechanizmus a vizuálisan és – generációs, életkori sajtoságként is értelmezhető – kulturálisan elvárt külsőségekre vonatkozó normalitás és az adottságok, ízlés, szocializációs, szokásbeli stb. különbségekből fakad. „Látjuk, de nem beszélünk róla”. „Elfogadom, csak ne lássam”.

Halál

A halál, ténye és aktusa, folyamata és állapotszerűsége, túlélése vagy túlvilági életben folytatódása egyike a verbális és szakrális kommunikációk klasszikus historikumának. Szinte mindenütt a biológiai és a spirituális, a valóságos és a képzelt, a profán és a szakrális határain kap helyet, kifejezőeszközökben roppant gazdag, szimbolikával és a metakommunikatív közléstartalmakkal számos esetben gazdagon megrakott jelenség.

László András filozófus/teológus szerint:

„a vallástalanság fokozódása, a túlvilágról szóló hagyományok eltűnésével felerősítette az emberek halálfélelmét, amit próbálnak a tudattalanba szorítani. Ezt a tabusított halált, mintegy megpróbálják eltüntetni a szemük elől, ezért a legtöbb ember abban a hiszemben él, »mintha a maga testi létében örök életű lenne«” (Rigó 2011).

A 20–21. században a halál, a meghalás, a halálhoz való viszony egyike a társadalmi tabuknak – nem beszélünk róla, nem tudjuk, hogyan viszonyuljunk hozzá, elhallgatjuk, eltoljuk, témát váltunk – miközben évezredek keresztül a különféle vallásoknak volt szakrális magyarázatuk a halálra, előkészítették, felkészítették rá az embereket, mint az élet természetes velejárójára. Pedig a halállal ma is sokat foglalkozik a tömegkommunikáció, rengeteg könyv jelenik meg a témában (például Polcz 1989; Polcz – Bitó 2007; Nádás 2014), de a mindennapi kommunikációnak mégsem része, sőt kényes, legtöbb-

szőr tabuizált téma. Mircea Eliade szerint a természeti népeknél a beavatási szertartásoknak fontos szimbolikus tartalma a halál és a feltámadás (Eliade 1999:32-33.).

„A halált mint eseményt a nyugati civilizáció néhány évtized leforgása alatt egyszerűen eltüntette szem elől, többnyire kórházak, öregeket ápoló intézmények elkülönített helyiségeibe számúzva azt. Mintha a mások halálának »kiretusálásával« a tudatból, sőt a tudatalattiból is ki lehetne törölni a tényt, hogy saját halálunk is elkerülhetetlen” (Fónagy 2014).

A 20. század elején a nyugati ipari társadalmakban még az emberek négyötöde az otthonában, családjá körében fejezte be az életét. Ma ez az arány éppen fordított: ötből négyen kórházban vagy öregotthonban halnak meg, miközben a felmérések szerint legalább nyolcvan százalékunk azt tartaná emberhez méltó végnek, ha otthonunkban nézhetnénk szembe az elkerülhetetlennel. A keresztény hitvilág hasonlóan fontos eleme a halál és a feltámadás: Krisztus, a Megváltó halála és feltámadása.

Természetesen e keretek között nincs arra lehetőségünk, hogy áttekintsük azt a hatalmas anyagot, amely a rendelkezésünkre áll a művészettörténetben a halál témájához kapcsolódóan, és nem is célunk, attól függetlenül, hogy a halálélmény már a prehisztorikus, őskori művészetekben is jelen volt, akár csak a születés és az eredet problémája (totem és tabu, rituá-

lék, varázslás, mágia, fetisizmus). A korai halottkultuszok szerint a halottak emberfeletti erők hordozói, ezért a halottat nagy tisztelet övezte. A megalitikus építményekben végezték a halotti kultuszhoz kapcsolódó szertartásokat, s valószínű, hogy emberi koponyákat is használtak (például Kr. e. VIII. évezred eleje, Jerikó, kagylókkal díszített koponya).

Az óegyiptomiak vallásában kiemelkedő szerepe volt a halálnak: az életet tekintették átmenetinek, és az élet utáni állapotot örökkévalónak. A papíruszra írt Halottak Könyve tartalmazza a halállal és a halálon túli világgal kapcsolatos ókori egyiptomi szövegeket – az egyiptomiak számára a lélek a tökéletes túlvilági útikalauz, melynek célja, hogy megkönnyítse a lélek utazását. Számos könyvillusztrációból, sírkamrák freskóiról ismerjük a jelenetet: a holtak kamrájában az istenek Ozirisz jelenlétében mérlegre teszik a halott lelkét, a másik serpenyőbe a Maatot reprezentáló tollat. Anubisz, az alvilág és a holtak oltalmazója, a holttestek bebalzsamozásának istene (sakál- vagy kutyafejű) részt vesz az ítélelhozatalban. Anubisz tartja kezében a halott szívét. Amennyiben az ítélet elmarasztaló, a démoni – a szívek felfalója – krokodil-oroszlán-víziló testű Ammit elpusztítja a szívet, és tulajdonosa örökre a Duatban (alvilág) marad. Pozitív döntés esetén a lélek hallhatatlanná válik, elhagyhatja a testet, és akár utazhat is.

Hérodotosz szerint az egyiptomiak voltak az elsők, akik írásban és képeikben is

elsőként fogalmazták meg a lélek halhatatlanságát (Herodotos 1892/II. kötet, 17). Az egyiptomi szobrok között magánemberek sírszobrai is találhatóak, nem csak a fáraók emberfeletti méretű szobrai vagy egyéb kultuszszobrok. A szobornak pontosan utánoznia kellett a halottat, hogy Ka-lélek felismerhesse és megtestesülhessen – így például a testi fogyatékosokat is élethűen kellett ábrázolni. A sírszobrok az elhunytat különféle életkorokban mintázták meg. A halotti szobrok kőből vagy fából készültek, és mindig befestették őket.

A görög mitológiában a kegyes halál az istenek ajándéka. A halál megtestesítője Thanatosz (jelentése: halál), Nüx, az Éj istennőjének fia, Hüpnosz, az alvás, álom ikertestvére. Közös tartaroszi palotájuk Hadész, az alvilág istenének, a holtak urának birodalma alatt terül el – ez a pokolnak felel meg, az örökös kín, bűnhődés helye (például Fra Angelico Utolsó ítéletén a Tartarosz a pokol legmélyebb, legsötétebb része). A görög szobrászatban ritkán, de ábrázolták Thanatoszt, szárnyas ifjúként. A görög vázafestészetben ikertestvérevel, Hüpnosszal együtt ábrázolták, mindkettejüket szárnyakkal. (Freud a halálösztönt, a destruktív ösztönt Thanatoszról nevezte el). A római mitológiában Morsszal azonosítható, ő a halál, álom, elalvás római istene. Szívesen ábrázolták Odüsszeuszt, Aineiászt és Thészeuszt, akik megjárták a holtak birodalmát, és Orpheuszt, aki megpróbálta visszahozni Hadész birodalmából kedvesét, Euridikét (például Federico Cervelli: Orpheusz és Euridike). A görögök tisztelték a halottakat, és fontosnak tartották a gyászszertartásokat, de általában nem hittek a lélek halál utáni életében.

A római művészetben sírtáblák, sírszobrok és szarkofágok tömege készült. A sírkőművészet rendkívül népszerű volt. Sokat átvettek az etruszkoktól, akiktől számos festett síremlék maradt fenn. Leghíresebbek a Kr. e. 7–6. századból származó szarkofágokon a fekvő halott házaspárok (Róma, Villa Iulia; Párizs, Louvre). A virágzó sírfestészet emlékeinek lelőhelyei: Tarquinia, Cerveteri, Vulci, Orvieto. A szarkofágok fedelén félkönyékre támaszkodva látható a halott egész alakos, realiztikus portréja. A halál szárnyas nő szelleme, Vanth jelenik meg a szarkofágok oldalának domborművein. A megmaradt sírok (például Bikák sírja, Campona sír) közül a Madárjósok sírjában olyan falfestmények őrződtek meg, amelyek nagy pompával megrendezett halotti játékokat ábrázolnak. Fennmaradtak ravatalon fekvő halottat és az őt siratókat megörökítő freskók is. Vároसा-ik mellett az etruszkok nekropoliszokat, valóságos városokat emeltek a halottaiknak. A sírokat gazdagon felszerelték, a férfiaknak fegyvereket, a nőknek ékszereket halmoztak fel. A férfisírokat phallosszal, az asszonyokét ház alakú emlékkövel díszítették (Villányi 2014; Istvánfi 2008).

A kelták, germánok és trákok körében igen népszerűek voltak a koponyák, a „levágott fejeket” szívesen ábrázolták – ez valószínűleg az őskorra nyúlik vissza; az íreknél egé-

szen a 19. századig fennmaradt (egyéb-
ként több ázsiai kultúrában is).

A keresztény művészetben a központi mítosz Krisztus szenvedéstörténete, amely a keresztre feszítéssel éri el csúcspontját. Krisztus halála, sírba tétele után azonban jön a feltámadás, a megváltás lehetőségének üzenete. A szentek élettörténete is rendszerint szenvedéstörténet, mely kínzó, fájdalmas halállal végződik. Kivétel talán csak Mária halála.

Az ókeresztény művészet óta máig megszámlálhatatlan festmény, dombormű, szobor, freskó készült, amelyek témája Krisztus a kereszten. Az első nagyméretű feszület – a halott Krisztus teste a kereszten – a kölni dómban maradt fenn, a 970 körül készült Gero-kereszt. A 11. század végén jelenik meg az oltárra helyezett bronzfeszület, amelyet körmenetkor is használtak. A 13. században a motívum üvegablakokon is megjelenik a gótikus templomokban. A gótikában elterjedt a „halott Krisztus levétele a keresztről” ábrázolása, s a reneszánszban és a barokkban is folytatódik minden képzőművészeti műfajban (például Michelangelo, Leonardo, Raffaello, Fra Angelico, Dürer, Grünewald, Velázquez, El Greco, Rubens, Altdorfer, Dirk Bouts, Rembrandt és így tovább).

Krisztust a jeruzsálemi Golgotán, azaz a Koponyák hegyén feszítették keresztre. Jézus sírjától lépcső vezet fel a Golgotára, vagy más néven a Kálvária-hegyre. Krisztus keresztje alatt a képzőművészeti ábrázolásokon gyakran látható egy domb, a Gol-

gota hegye, melyen legtöbbször koponya/koponyák láthatók. Nemcsak a keresztre feszítésen, hanem számos keresztény szentábrázoláson is ott a koponya (például Mária Magdolna, Assissi Szent Ferenc, Jeromos; Grünewald, Dürer, Caravaggio, El Greco képein).

A koponya megőrződik a nem szakrális művészetekben is. A németalföldi csendéleteken a jelentése: Memento mori – azaz emlékezz a halálra, illetve Vanitatum vanitas – hiúságok hiúsága. Németalföldi portrékon is ott látható a megfestett személy kezében (például Frans Hals, Michael Sitow, Rembrandt).

A 14. századot jellemző kozmikus csapások (napfogyatkozás, üstökös, árvizek) és az 1347-től pusztító pestisjárványok, a „fekete halál” következtében a halál uralja az egész korszakot, a népi mozgalmakat, a bűneikért vezeklőket. A művészi alkotások – síremlékek, szobrok, de leginkább a festészet – sokkoló pontossággal ábrázolják a meghalást és a test felbomlásának szakaszait (ld. T. S. R. Boase *Death in the Middle Ages* című könyvének illusztrációit). A haláltáncban a Halál mindenféle korú és társadalmi osztályba tartozó élőlényel – király, koldus, püspök – táncol, azaz ráncigálja őket. Ebben a században kezdett elterjedni a haláltánc műfaja a képzőművészetben. Később már fametszeteken, rézkarcokban népszerűsítik (például Michael Wolgemut: *Haláltánc*, 1490–1493, metszet).²⁶

²⁶ <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dan->

A középkorban maga a halál szó is félelmet keltett. A képzőművészetben a halál alakja – rendszerint csontváz – szürreális, fantasztikus, ijesztő. A haláltánc templomfali, fametszet-ábrázolásain a halál csontváz formájában táncra kényszeríti a halandót, akit aztán a sírba visz (Holbein, Dürer, Buffalmacco pisai freskója: A halál diadala). Allegorikusan arra utalnak, hogy a halál előtt minden ember egyenlő. A 15–16. században Európában pusztít a kolera és a pestis, háborúk és a szegénység szedi tömegesen áldozatait. (Egy kis osztrák faluban, Metnitzben 1970-ben haláltáncmúzeumot nyitottak: saját templomuk mellé a 15. században épült egy csontház, amelynek külső falára freskót festettek a Heidelbergben készült kódexillusztrációk alapján).²⁷ A 16. században az Amsterdami Kabinet Mestere (Speier 1483) fametszetekből álló sorozatot készített A halál jön hozzánk címmel, s a korszak számos fadúca vagy nyomata maradt fenn a halállal való kapcsolat témakörében.²⁸

János a Jelenések könyvében írt az Apokalipszis négy lovasáról, a végítélet előjelzőiről. A négy lovas: a Háború, a Halál, az Éhínség és a Pestis; a középkortól máig kedvelt téma a művészetekben.

Az utolsóítélet-, a pokolábrázolások mutatják meg, hogy a keresztény művészet mit gondolt a halálról, hogyan akarta láttatni a földi életben elkövetett bűnöket, a halál utáni büntetést, bűnhődést. Felsorolhatatlan a pokol bemutatása domborműveken, freskókon, oltárképeken (például Lorenzo Maitani 1270 körüli domborműve az orvietói katedrális falán, Bosch triptichonja, Giovanni da Fiesole Ördög és pokol című festménye).²⁹

Az utolsóítélet-ábrázolások közül valószínűleg Michelangelo monumentális freskója a legismertebb a Sixtus-kápolnában, Rómában (1535–1541), a világ legnagyobb oltárképe. E témában is számtalan alkotás készült (Giotto, Hugo van der Goes, Fra Angelico, Memling, Rogier van der Weyden, Bosch). Sokféleképpen mutatják a poklot, a halál utáni életet, az utolsó ítéletet. Közös bennük az a hit, hogy van túlvilág, és főként van bűnhődés, szenvedés a földi életben elkövetett bűnök következményeként. Az Újszövetség szerint „A bűn zsoldja a halál” (Róm. 6,23), vagyis a halál nem a természet rendje, hanem az eredendő bűnnel jött a Földre (az Ádám és Éva-ábrázolásokon közöttük gyakran látható egy csontváz, azaz a halál). A halál a keresztény ember számára az, amikor a test és a lélek elválik egymástól, a test elporlad, de a lélek halhatatlan marad.

se_macabre_by_Michael_Wolgemut.png

²⁷ L. Juhász Ilona 2006 Haláltánc-ábrázolások és haláltáncjáték. Új Szó, okt. 27. <http://vasarnap.ujso.com/vasarnap/200643/a-vasarnap-temaja/halaltanc-abrazolasok-es-halaltancjatek> (Letöltés: 2014. november 12.)

²⁸ Lásd például Meller Simon 1914 XV. századi fametszetek a Szépművészeti Múzeumban. Művészet (szerk. Lyka Károly), Tizenharmadik évfolyam, nyolcadik szám, 435-450. A Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtára, on-line: <http://www.mke.hu/lyka/13/435-450-metszet.htm>

²⁹ http://index.hu/nagykep/2012/12/21/az-apokalipszis_ezer_arca/ (Letöltés: 2014. november 12.)

A 19. század végén, a 20. század elején megváltozott a művészek halálhoz való viszonya: már nem a keresztény hitvilág, értékrend határozza meg, hanem individuális élményeik, szorongásaik, egyéni elképzeléseik; „Isten halott” – írja Nietzsche a nagy hatású mondatot 1882-ben. A mulandóság, az élet rövidege, a halál, az azt követő bizonytalanság és üresség – a 19. század végi művészek (Arnold Böcklin, James Ensor, Edvard Munch, Émile Nolde, Klimt, Kokoschka, Schiele) számos alkotását a mindezekre való tépelődés jellemzi. Megnyugtató válasz nincs!

A szimbolizmus és a szecesszió festőinél gyakran jelenik meg a halál mint csontváz, vagy koponyák, vagy a halál maszkban, szürreális álarcban (például Ensor *Melegedni vágyó csontvázak* című festménye).

A 19. századig a halál a mindennapi élet része volt, az emberek többnyire otthonukban, a család körében hunytak el, hozzátartozói mosdatták, öltöztették fel a halott testét. Ez az állapot változott meg a 20. században: miközben a születéskor várható élettartam jelentősen megnőtt, a késő öregkori és súlyosabb betegségek a fejlett orvostudományi eszközök kizárólagos alkalmazási lehetőségei miatt intézményi keretek közé kerültek, így az emberek jelentős többsége kórházban, rehabilitációs központban, nem otthoni körülmények között hal meg, sokszor a családtagjai távollétében.

Philippe Ariés szerint a halál Európában elvadult, megnevezhetetlenné vált, elme-

dikalizálódott (Ariés 1987:411). Így alakult lassan ki az az érthetetlen állapot, amelynek során a halál az egyre inkább tabusított témák közé szorul, a legtöbb ember számára elviselhetetlenné, elfogadhatatlanná, kibírhatatlanná válik, noha a 20. században kialakult a halál, a haldoklás és a gyász kérdéseivel foglalkozó új tudományterület, a tanatológia.

1992-ben Andres Serrano (fentebb már foglalkoztunk a munkáival) nagy hatású fotósorozatot készített egy hullaházban. Más sorozataiban is az emberi testtel foglalkozik, például *A szex története* című sorozata 1997-ből. Művei Budapesten a MEO Kortárs Művészeti Gyűjteményben voltak láthatók 1985 és 2001 között. A *Hullaház* (1992) sorozatában az elmúlás különböző fázisait mutatja be, a test pusztulásának stádiumait.

James Hopkins angol szobrász a 7. századi németalföldi csendéletekre, vanitas-képekre utal vissza. *Vanitas* sorozata (2008) – *Memento mori* (emlékezz a halálra, készülj a halálra!) – sajátosan hívja fel a figyelmet arra, hogy a halál természetes része az életünknek. Oskar Dawicki lengyel performanszművész gyászjelentéseket írt és olvasott fel, Berlinde De Bruyckere belga szobrásznő fej nélküli, megcsonkított halott testeket formázott. Kris Kuksi amerikai művész, apokaliptikus domborművei is tele vannak mitológiai utalásokkal, csontvázakkal, koponyákkal, a különböző kultúrákat és vallásokat „megidézve”.

Az olasz Angelo Filomeno is előszeretettel ábrázol csontvázakat és koponyákat, amelyek ugyanúgy tevékenykednek, mint az élők: szeretkeznek, ölelnek, táncolnak, üritenek. Thomas Hirschhorn Párizsban élő, dolgozó svájci művész leginkább a túlméretezett környezetszennyezéssel, a mindent ellepő szeméttel foglalkozik, hétköznapi anyagokat használ (műanyag zacskók, cellux, karton), és ezen a „Földön ejtett univerzális seben” keresztül vizionál a halálról. Joel-Peter Witkin New York-i művész klasszikus festményeket, vallásos témákat dolgoz át, értelmez újra, műveiben a test- és a halálmotívum a meghatározó: holttestek, emberi testrészek, deformált alakok szerepelnek művein. Konrad Smoleński lengyel médiaművész is sokat foglalkozik a halál témájával, ugyanúgy, mint a hetvenes években, hazánkban Hajas Tibor a performanszaiban.

2012-ben Londonban, a Wellcome Collectionben mutatták be Richard Harris chicagói üzletember gyűjteményének 300 darabját; a 16. századi metszetektől a 18. századi anatómiai rajzokon át a kortárs művészekig a témája mindnek a halál (Death: A Self Portrait. The Richard Harris Collection).³⁰ Így például a korábban is említett Damien Hirst angol művész egyik műve, Az isten szerelmére, egy 8601 gyémántból kirakott, nagy vitát és visszhangot kiváltó emberi koponya. Az elmúlt években is számos kiállítást rendeztek a halál tematikájával (például Maurizio Cattelan Varsóban – sok művében öngyilkosok, akasztott emberek halálát örökíti meg). 2011-ben a mexikói Museo de Arte Modernóban Martha Pacheco sokkoló kiállítása volt látható: alkotásain gyilkosságok áldozatait és öngyilkosok testét festette meg.

A halál és a haldoklás változatos módon jelenik meg a kortárs képzőművészetben. A művészek leginkább a távolságtartó attitűdöt kritizálják, azt, hogy úgy teszünk, mintha nem lenne közünk a halálhoz, kívülállóként tekintünk rá, empátia nélkül – mely nem is lehetséges talán –, felismerés vagy ráismerés nélkül.

A halállal kapcsolatos attitűdök változásának kultúratörténeti aspektusairól több értekezést is olvashatunk (Arés 1987; Pilling 2010). Pilling szerint 1600-tól regisztrálható változás a halállal kapcsolatos viszonyulásban, méghozzá először a művészetben reflektáltak másként az addig természetesnek, nyilvánosnak és várt folyamatnak tartott eseményre. A „megszelídített halál” gyönyörként, az élet végéhez közelítő csúcspontként kezdett megjelenni. Ez a nyilvánosság-felfogás – egy nagy időugrással – a 20. században megtört, és a mai napig tart. Ennek okait Geoffrey Gorer azzal magyarázta, a halál lépett a szexualitás helyébe a tabuk világában (Gorer 1955).

„Szerinte a halál tilalma Amerikából ered, és a gyakran emlegetett amerikai civilizáció boldogságeszméjére vezethető vissza. A közvetlen ok, hogy boldognak kell len-

³⁰ <http://www.wellcomecollection.org/press/death-richard-harris-collection> (Letöltés: 2014. november 12.)

ni, erkölcsi és társadalmi kötelezettség hozzájárulni a közboldogsághoz, tehát az elmúlás, ami a visszafordíthatatlanul, a hozzátartozók állandó hiányérzetével boldogtalanná tesz, nem lehet része a »boldog« amerikai kultúrának. A »tiltott halál« attitűd, a 20. század második felében azonban érdekes módon éppen az Egyesült Államokban olyan társadalmi fékekkel találkozott, hogy nem tudta igazán kifejtetni tovább a hatását. A mai amerikai attitűd nem megszüntetni, elhallgatni akarja a halált, hanem szublimálni, átalakítani szeretné” (Szépe 2015:23).

Minden egyetemi csoportomra jellemző volt, hogy a halállal kapcsolatos primer reagálások dominánsan generációs tabuként jelentek meg, azaz őket közvetlenül nem érintő, tipikusan öregkorban aktuális általános jelenségként, eseményként, amely elsősorban a szülőket érinti.

Fontos tapasztalat volt minden csoportban, hogy ezt a generációt nem elsősorban a halál, hanem a gyászolás folyamataival kapcsolatos eltérő környezeti reflexiók, illetve azok teljes elhagyása, gyakran tabuizálása foglalkoztatja. Az ún. virtuális gyászolás előtt értetlenül, olykor megbotránkozva állnak, nem értik a gyászmunkának ilyen irányú kitérését, kiteljesedését. A hozott vizuális anyagok is elsősorban a gyásszal és nem feltétlenül a halállal voltak kapcsolatban. A halott testtől való félelem, iszony, idegenkedés, a szeretett személy

holttestének látványa továbbra is kultúraidegen vagy generációidegen. A festmények, fotók, performanszok bemutatását általában a tabu felismerésének egyik járulékos eleme, leggyakrabban a csönd követte. Ez minden csoportban előfordult minimum két-három, olykor több esetben is, ahogy kiderült, realizálódott, tudatosult a halál, gyásszal kapcsolatos verbális, érzelmi, gondolati vagy akár vizuális tabu. Ezeket nagyon fontos tapasztalatoknak, felismeréseknek tartom, mindezt a hallgatói visszajelzések is megerősítették.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a mai társadalomban vizuális tabuként aposztrófált témák jelentős része nagyon régóta foglalkoztatja az alkotókat. A legtöbb tabu ábrázolása, mint láthattuk, hosszú időn keresztül nem számított tiltottnak, elítélendőnek, ám a kereszténység sok tekintetben kettétörte ezt a szabadságot, és – bár úgy gondoljuk, hogy a megjelenített tartalmaknak ma már nincsenek explicit szabályozásai, korlátai, mégis – mindegyik említett tabunál van egy pont, amikor módosul a társadalmi reakció, és elindul egyfajta tabuizálás. A tabudöntő kortárs műalkotások – bár szándékaik szerint aktuális társadalmi problémákra, kérdésekre, elszigetelt jelenségekre hívják fel a figyelmet – csak kevesek, leginkább egy nagyon szűk réteg számára elfogadhatók, jellemzően intenzívebb az – olykor prűd –

elutasításuk, mint befogadásuk, így ritka, hogy valóban társadalmi méretű diskurzust indítanak el.

A kiállított, „közrebocsátott”, nyilvánossá tett művek és ugyanazokban a témákban több művész alkotásainak együttese, újabb és újabb megközelítési formája lassan, egyenként megváltoztathatja egy-egy ember viszonyát a problémához, és mikrokörnyezetükben mikrodiskurzusokat indíthat el, akár meg is szüntethet egy-egy tabut. A szemináriumokon bemutatott alkotások épp ezt a célt szolgálták: segítették a verbalizációt, és kitűnő alapul szolgáltak a diskurzusok elindulásában.

Sem az internet, sem a kiállításokon látható tabudöntő alkotások nem elegendők ahhoz, hogy megszűntessenek beágyazott tabukat, mert önmagukban nem indítanak el érdemi kommunikációt vagy párbeszédet az emberek között. Az interneten lehetőségként felmerülő ún. személytelen csevegés nem valódi diskurzus. Ehhez face to face interakciókra, kulturált vitákra és érzelmi rezonálásokra van szükség. A tabuizált dolgokról nehéz beindítani olyan beszélgetéseket, amelyek feloldják a sokszor tájékozatlanságból, ismerethiányból fakadó félelmeket. Az illusztrációk, fotók, festmények ebben a folyamatban működtek hasznos elemként.

Verbális kommunikációs tabuk elemzése

A tartalomelemzési eredmények ismertetése itt most két részre tagolódik. Az első részben egyfajta pillanatfelvételt kaphatunk a hallgatók előzetes ismereteiről, előfeltevéseiről – még mielőtt az érdemi munka, az együttgondolkodás elkezdődött volna. Akár egy egyszerűbb pilot-kutatásnak is tekinthető az a rövid kérdőív, amelyben a hallgatók a szemeszter kezdetén az alábbi három nyitott kérdésre válaszoltak:

- Hogyan határozná meg a tabu fogalmát?
- Soroljon fel 3 olyan tabut, amit Ön ma tabunak tart Magyarországon!
- Soroljon fel 3 olyan dolgot, amely Ön szerint tabu volt korábban Magyarországon, de ma már nem számít annak!

A kutatás másik része azt vizsgálja, hogy valójában léteznek-e tabuk a fiatal, 19 és 25 év közötti egyetemisták körében, és amennyiben igen:

- Milyen létező tabukat neveznek meg?
- Tudják-e, hogy az általuk megnevezett tabu és annak tartalma, aktivizálódása milyen forrásból (honnán, miből vagy kitől) ered?
- Mi történik a megnevezett tabuk tudatosítása és az ezzel kapcsolatos tabudiskurzus során, illetve eredményeképpen?

A tabu definíciói

A tabu fogalmára vonatkozó első nyitott kérdésre kapott válaszok természetesen nagyon sokfélék voltak, de találhatók bennük olyan jellegzetes tendenciák, amelyek alapján feltérképezhető a „kutatási mintám” tabufelfogása. A leggyakrabban említett elemekből – nagyon leegyszerűsítve – a következő szintézis hozható létre: tabu az, amiről – elsősorban a társadalmi nyomás hatására – nem beszélünk. De a kép természetesen árnyaltabb ennél.

Mire vonatkozik?

A kapott definíciók szinte kivétel nélkül negatív értelműek voltak (a tabu valamiféle nem-cselekvés, valaminek a meg-nem-tétele), és a túlnyomó többségük a tabunak minősülő témák verbalizálásának tilalmára vonatkozott: tabu mindaz, amiről nem beszélünk.

„Amelyről mindenki tudja, hogy létezik, de nem beszélünk róla”

„Amiről nem eshet szó, amiről nem illendő beszélni”

„Amit nem nevezünk nevének”

„Nem publikusan megvitatható”

„Tiltott, nem illik szóba hozni”

„Kimondhatatlan”

„Amiről félve, vagy egyáltalán nem értekeznek”

Ez a verbális „letiltottság” gyakran úgy jelent meg, hogy bár a válaszadó hangsúlyozta a beszéd tilalmát, azt is fontosnak tartotta kiemelni, hogy ettől még a jelenlét, a „dolog” létezik, sőt az emberek igenis megteszik azt, amiről tiltott a kommunikáció.

„Nem beszélünk róla, de mégis csináljuk”

„Tudomásunk van róla, de úgy teszünk, mintha nem létezne”

Jóval ritkábban, de előfordult a definíciók között a vizuális ábrázolás tilalma is. Ezt azért is fontos kiemelni, mert a későbbi munka során bebizonyosodott, hogy a vizuális megjelenítés nagyon erős stimulus lehet egy-egy tabudiskurzus elindításában.

„Tiltott dolog, akár szóban, akár képi ábrázolásban”

„Tiltott dolog, amit nem lehet megjeleníteni”

„Amit nem szabad nyilvánosan megmutatni”

„Idegen szemek előtt elzárandó”

Csak elvétve bukkant fel a tabu jelentésének értelmezésében az a gondolat, hogy a fogalom vonatkozhat valamilyen cselekvésre is, illetve annak elkerülésére, tiltására. A tabu mint valami megtételének tilalma ezekben a meghatározásokban is többnyire úgy jelenik meg, mint olyasvala-

mi, amit megcselekszünk ugyan, de a társadalom rosszallása övezi, ami viszont ahhoz nem elég erős, hogy emiatt mégse tegyük meg. A cselekvésre vonatkozó tabu ez, amely cselekvés azonban mégsem igazán megcselekedhetetlen. Érdekes az is, hogy az ilyen értelmezések esetében nem az egyén, hanem a társadalom lép fel tabusító „személyként”, azaz a tilalom nem válik belső készletessé: az egyén valójában nem érezné tabunak az adott cselekedetet, csupán a külső nyomás hatására tartózkodik tőle.

„Nem szabad megtenni”

„Olyan cselekvések, amelyek társadalmilag nem elfogadottak”

„Olyan emberi cselekvés, amellyel szemben a társadalom elutasítóan lép fel”

„Társadalmilag nem tolerált cselekvés”

Egy-egy esetben még a gondolati tabu és a klasszikus érinthetlenség fogalma is felmerült, de ez a minta egészére igazából nem volt jellemző.

„Amire nem is szeretnénk gondolni akkor sem, ha egyedül vagyunk”

„Olyan dolog, amihez nem érhetünk hozzá”

Mennyire erős?

Még árnyaltabb a kép, ha abból a szempontból vizsgáljuk, hogy milyen erőt tulajdonítottak a hallgatók az általuk definiált tabufogalomnak. Sokan fogalmaztak meg egyértelmű tiltást, ami tehát a fentiek alapján lehet a verbalizáció, a vizuális megjelenítés, a tett vagy akár a gondolat tilalma is, mindenesetre nagyon erős konszenzust és kényszert feltételez, mely lényegében megkérdőjelezhetetlen. A kulcsszavak itt a következők: tilos, tiltott, nem szabad.

„A normák által tiltott dolog”

„Fogalom, amelyet tilos kimondani”

„Nem szabad róla beszélni”

„Amit nem szabad nyilvánosan megmutatni”

„Nem szabad megtenni”

Valamivel gyengébb kényszerítő erőt tulajdonítottak az általuk definiált fogalomnak azok a hallgatók, akik inkább egyfajta szokásrend vagy akár illemkódex hatálya alá rendelték a tabu fogalmát. A leggyakoribb kulcsszavak: nem elfogadott, nem szokás, nem illik.

„Amikor egy szóra, eseményre, személyre nem illik rákérdezni”

„Olyan emberi cselekedet, tulajdonság, amely különböző okok miatt társadalmilag nem elfogadott, nem illik róla beszélni”

„Amiről nem szoktak sok ember előtt beszélni”

„Amiről nem beszélünk, mert a társadalom számára titok”

Ugyancsak gyengébb visszatartó erőt láttak a tabu mögött azok a válaszadók, akik inkább csak valami kellemetlen, kényelmetlen, rossz érzést kapcsoltak a fogalomhoz, s ezzel magyarázták az elkerülő magatartást. Ilyen érzés mindenekelőtt a félelem, amelyet a leggyakrabban említettek a hallgatók, de felmerült még a szégyenérzet, a feszélyezettség, az óvatos hozzáállás is.

„Félelmet kelt, ezért kerülendő”

„Amely feszélyezi az embereket”

„Amit szégyenlek szóba hozni”

„Olyan téma, amely feszült légkört teremt”

És egy igazi gyöngyszem, az egyetlen pozitív érzés:

„Amiről könnyebb nem beszélni, de izgalmas, ha mégis”

Néhány hallgató egyáltalán semmiféle tiltó vagy visszatartó erőt nem kapcsolt a tabu fogalmához. Válaszaikban ők lényegében arra utaltak, hogy létezik valamiféle hallgatólagos megegyezés, cinkosság,

amely bárki számára lehetővé teszi a „tabu” megszegését azáltal, hogy mindenki szemet huny a dolog fölött.

„Ami a társadalom számára egyfajta titok”

„Tudomásunk van róla, de úgy teszünk, mintha nem létezne”

„Strucceffektus, amikor bizonyos dolgokról tudomást sem veszünk”

„Amelyről mindenki tudja, hogy létezik, de nem beszélünk róla”.

Mindazonáltal persze nem lehet kizárni, hogy maga a kérdőíves válaszadás módja is mintegy „legitimálta” a tabufogalom „értését”, használhatóságát, használatát! Ha kérdezik, biztosan van, s hogy mi lehet, az leginkább titkos, félelmes, érinthetetlen...

Ki a forrása?

Azokból a válaszokból, amelyek akár explicit, akár implicit módon utaltak a tabu forrására is, az derül ki, hogy vagy belső készítésnek (ez a ritkább), vagy külső kényszernek (ez a gyakoribb) tulajdonítják a tartózkodást a tabuizált dolgoktól. A belső készítésekre utaló definíciók általában ugyanazok, amelyek a fenti 2. szempont szerint a rossz érzéseket, a félelmet, a feszélyezettséget, a szégyent említették a tabuknak való engedelmeskedés okaiként.

A külső kényszert említő definíciók minden esetben a „társadalom”-ra, esetleg a társadalom által alkotott normákra, konvenciókra hivatkoznak a tabu forrásaként.

Belső késztetés

- „Amire nem is szeretnénk gondolni akkor sem, ha egyedül vagyunk”
- „Valamilyen belső késztetés miatt nem beszélünk róla, valami tiltja”
- „Amiről félve vagy egyáltalán nem értekeznek”
- „Félelmet kelt, ezért kerülendő”
- „Amely feszélyezi az embereket”
- „Amit szégyenlek szóba hozni”

Külső kényszer

- „Amikről a társadalmi konvenciók miatt nem beszélünk”
- „A normák által tiltott dolog”
- „Társadalmilag nem tolerált”
- „Ami a társadalom számára egyfajta titok”
- „Olyan emberi cselekvés, amellyel szemben a társadalom elutasítóan lép fel”
- „Amiről mindenki tud, de a társadalom számára kellemetlen, ezért nem beszélünk róla”
- „A társadalom által érinthetetlennek minősített témák”
- „Olyan emberi cselekedet, tulajdonság, amely különböző okok miatt társadalmilag nem elfogadott, nem illik róla beszélni”

Érdekes, hogy egyetlen hallgató sem utalt olyan helyzetre, amikor a külső és a belső kényszerítő erők egyidejűleg működnek, egy irányba hatnak, inkább úgy tűnik, mintha mindig vagy csak az egyik, vagy csak a másik érvényesülne. Arra azonban több példa is akad, amikor a külső kényszert a személyes, belső késztetésekkel kifejezetten ellentétesnek mutatják be.

- „Amiről szeretnénk, de vallás, kultúra, félelem miatt nem beszélünk”
- „Amely az élet szerves részét képezi, mégis a társadalmi nyomás hatására nem lehet róla beszélni”.

A válaszokból az is megmutatkozik, hogy a fogalommal kapcsolatos egységes szempontrendszer teljesen hiányzik, nincsenek vonatkozó konszenzusos elemek, azokra leginkább a sajátosság/egyéniesség jellemző. A jelek szerint egyéni szinten teljesen eltérő a tabu fogalma, miközben a kifejezés hallatán elméletileg mindenki ugyanarra gondol: valamit valami miatt nem szabad mondani, láttatni, érzékeltetni, megtenni,

érinteni vagy gondolni. Az eltérés elsősorban a tabu tárgyában manifesztálódik, ahogyan az a továbbiakban kiderül.

Tabutipológiák

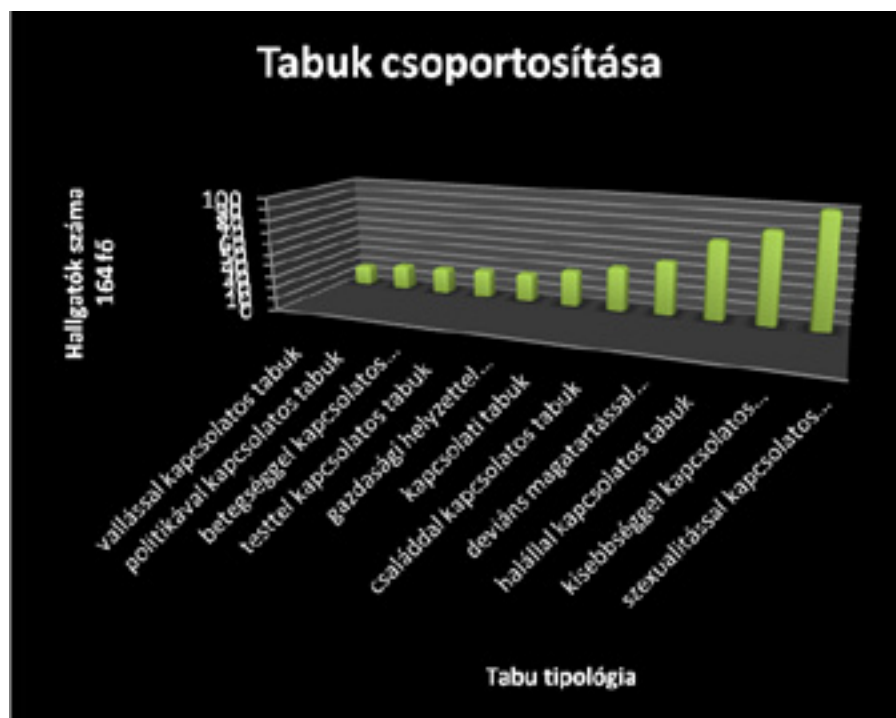
Mint arra fentebb már utaltam, kivétel nélkül minden csoport azzal az általános és többségi megállapítással indította a félévet, hogy ma már igazából nincsenek tabuk, és ezt az érvelést az internet által szolgáltatott vagy biztosított tartalmi alternatívák széles skálájával magyarázták. Ennek ellenére 10 perccel később különböző problémák nélkül mindannyian képesek voltak felsorolni egyenként minimum három, szerintük ma is érvényes tabut. Fontos megjegyezni, hogy mindez azelőtt történt, hogy egyáltalán belekezdünk volna a féléves közös munkába.

Az öt év alatt (2010–2015) a 164 fős minta tagjai mindannyian három-három tabut soroltak fel a nyitott kérdésre, írásban. Az így megnevezett tabuk a hallgatók válaszai alapján a következő nagy tematikai típusokba sorolhatók:

- szexualitással kapcsolatos tabuk
 - o (például a szexuális szokások, különleges szexuális játékok, szexuális perverziók, nemi identitás, hetero- vs. homoszexualitás, szexuális témák nyilvános megvitatása, szülőkkel való megvitatása, szexualitás a családban, vérfertőzés, pedofília, papok szexuális élete);
- kisebbséggel kapcsolatos tabuk
 - o (cigánykérdés, cigánybűnözés, antiszemitizmus, kisebbségek asszimilációja, etnikai hovatartozás, bőrszín, fajgyűlölet);
- halállal kapcsolatos tabuk
 - o (gyermekhalál és annak körülményei, öngyilkosság, eutanázia, halott családtag említése, haldoklóval halálról beszélni);
- deviáns magatartással kapcsolatos tabuk
 - o (gyilkosság, kínzás, erőszak, lopás, más tulajdonához hozzányúlás, drogfogyasztás);
- családdal kapcsolatos tabuk
 - o (családon belüli erőszak, válás, szeretet hiánya, családi problémák „kitergetése”, legbensőségesebb családi szokások);
- kapcsolati tabuk
 - o (hűtlenség/megcsalás, intim dolgok kibeszélése, expartner emlegetése az aktuális kapcsolatban, kapcsolat barátok expartnerével, tanár–diák szerelmi viszony);
- gazdasági helyzettel kapcsolatos tabuk
 - o (jövedelem, saját aktuális pénzügyi helyzet, nagy vagyon, gazdagság, szegénység, hajléktalanság);
- testtel kapcsolatos tabuk
 - o (meztelenség, testszag, anyagcsere, menstruáció, meddőség, szoptatás);

- betegségekkel kapcsolatos tabuk
 - o (fogyatékoság, tartós, súlyos betegségek, fertőző betegségek);
- politikával kapcsolatos tabuk
 - o (politikai hovatartozás, szélsőséges nézetek, náciizmus/fasizmus, demokrácia megkérdőjelezése, korrupció);
- vallással kapcsolatos tabuk
 - o (vallási hovatartozás, hitkérdések).

Az egyes típusokba sorolható tabukat a hallgatók az alábbi ábra szerinti gyakorisággal említették ma is létező tabuként:

Legtöbben a szexualitással kapcsolatos tabukat nevezték meg – legalább egyet a válaszadók csaknem mindegyike; legkevesebben – alig több mint tizedük – a vallásokkal kapcsolatban említettek tabukat.

A fenti tabutípusok mélysége és pontos tartalma mindig sokkal árnyaltabban jelent meg később egy-egy adott félév során, de azt már ez az előzetes felmérés is alátámasztotta, hogy a szexualitással kapcsolatos – vizuális, verbális, cselekvési, gondolati – megnyilvánulások esnek leggyakrabban a tabuizálási folyamat alá, vagyis számukra a szexualitás a legerősebb, leggyakoribb tabutéma egymás között a kortárs csoportban, a családban és társadalmi szinten egyaránt.

A vallási tabuk viszont távol állnak ettől a korosztálytól, holott a korábban részletezett 20. századi szakirodalom – elsősorban az antropológusok – a tabu eredeti terepének éppen a vallásos világgépet tartották.

A vallásnál alig magasabb a politikával kapcsolatos tabuk említési gyakorisága, ami azt jelzi, hogy jelen társadalmunkban ez a korosztály nem igazán érzékeli jelentős tabuizált területnek a politikát. Ennek azonban többféle oka is lehet: például a téma iránti érdeklődés teljes hiánya (ha nem érdekli őket, és nincs igényük ilyen tartalmú diskurzusra, akkor fel sem tűnik a tabuk jelenléte), esetleg a politikától való teljes és tudatos elfordulás. A „már nem tabu” kérdésre adott válaszok alapján (ld. alább) mégis az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a politikát relatíve, a rendszerváltás előtti időszakhoz viszonyítva érzik ma kevésbé tabuizált területnek.

A spontán említés szintjén kiemelkedően erősek még a kisebbségekkel kapcsolatos tabuk (például a cigánybűnözés fogalma, az antiszemitizmus, a fajgyűlölet, az idegengyűlölet), melyekről a későbbi diskurzus tárta fel, hogy a hallgatók úgy vélik: egyetemi közegben erről tabu elindítani bármilyen előjelű diskurzust, mert az ebben a közegben élők feltehetőleg elítélik és/vagy kerülnek a téma felvetését is. Ezt a tabucsoportot tehát a megkérdezettek sajátos mikrokozmosza erősíti fel – miközben ösztársadalmi szinten a témák széles körben jelen vannak, és bizonyos (noha eléggé zárt) körökben meglehetősen nyíltsággal vitathatók meg.

A harmadik leggyakoribb tabucsoport a halállal kapcsolatos tabukat tartalmazza. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a halál bármilyen formája – öngyilkosság, gyermekhalál, a haldoklás folyamata –,

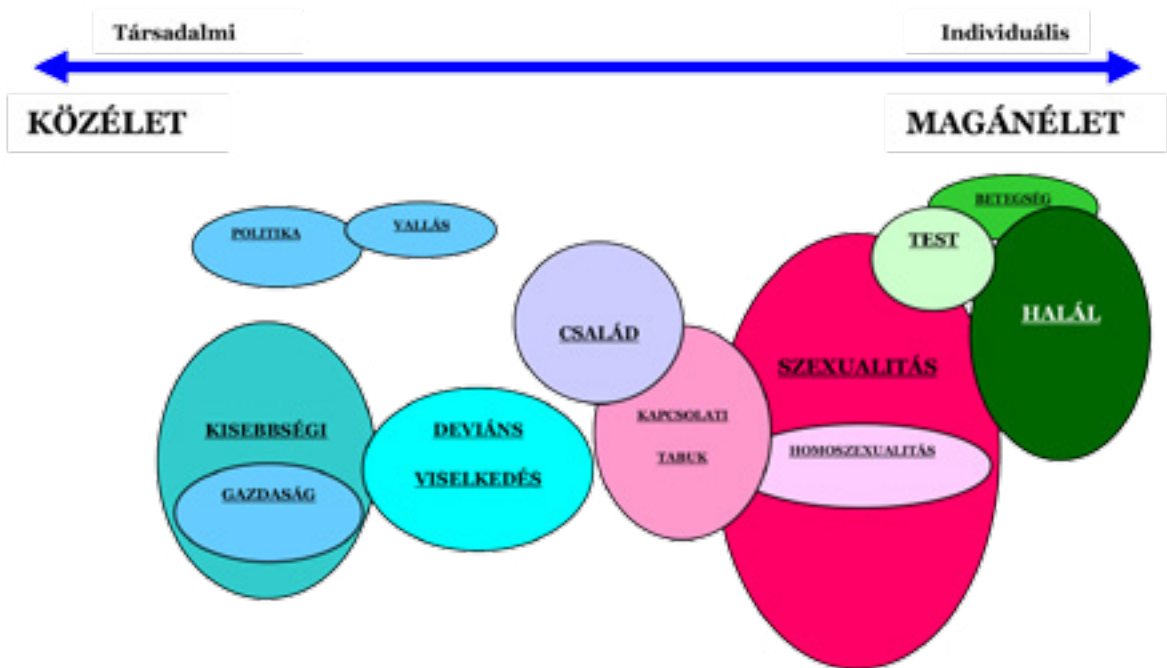
látványa és verbalizálása teljesen idegen számukra. Egyrészt nem meglepő, hogy életkori sajátosságaiknak megfelelően idegenkednek tőle, távolinak tartják ezt a folyamatot. Másrészt a halál virtualitásának párhuzamba állítása a valósággal túlságosan nagy kontraszt, ezt a hallgatók is érzik, de az átmenetre nincs megoldásuk, ezért inkább kerülnek. Rendkívül fontos, hogy a halálhoz, az elvesztéshez szorosan kapcsolódik a különböző intenzitású érzelmek megnyilvánulása is (sírás, szomorúság, kétségbeesés, félelem, fájdalom), amelyeknek kifejezése ebben a korosztályban meglepően nagy tabu.

Feltűnő, hogy az ún. kapcsolati tabuk (megcsalás, intim dolgok ki- és megbeszélése, expartner) viszonylag nagy súllyal vannak jelen ebben a korcsoportban – amit valószínűleg életkoruk és ebből adódó élethelyzetük magyaráz (párválasztás, családalapítás küszöbén állnak, ha van is tartós kapcsolatuk, többnyire nem hoztak még életre szóló döntéseket), emiatt ez a téma különösen élő és fontos számukra, a témát övező tabukat pedig nagyobb intenzitással érzékelik.

Vizuálisan ábrázolva ezt a 11 tabucsoportot a közélet–magánélet dimenzióban, azt láthatjuk, hogy több a magánéleti, intim szférába tartozó tabu. Az egyetlen igazán nagy súllyal szereplő közéleti téma a már említett kisebbségi kérdés, amelyet viszont az egyetem sajátos közege nagyít fel a megkérdezett hallgatók számára. A közéleti oldalon szereplő többi tabucsoport tabuit közelebbről megnézve is azt

találjuk, hogy a válaszadók nem annyira a nagy társadalmi kérdésekre, mint inkább bármely témának a mikrokörnyezetük szintjén tapasztalható vetületeire koncentrálnak, s valójában az ott érzékelt tabukat említik.

Soroljon fel 3 olyan tabut, amit Ön ma tabunak tart Magyarországon (2. ábra)

A legmarkánsabb főcsoportok a test, a szexualitás és a kapcsolati tabuk, amelyek értelemszerűen összefüggenek, sőt néhol átfedik egymást. A test a másik (még individuálisabb) irányban a betegség-halál fogalomkörhöz is szorosan kapcsolódik.

A közéleti oldalon – a már említett kisebbségi kérdés mellett – a politikai és a gazdasági tabukat találjuk. Előbbi típusba leginkább az egyéni politikai nézetek megvitatását sorolhatjuk (különösen, ha szélsőségesnek számítanak), bár akad itt néhány általánosabb téma is. A társadalmi szintű gazdasági tabuk sem igazán érdeklik ezt a korosztályt, az ide sorolt korrupció is inkább politikai-etikai, mint gazdasági értelemben tabu számukra. Az egyáltalán felmerülő gazdasági jellegű tabutémák zöme elsősorban az egyéni vagy a családi gazdasági (azaz inkább pénzügyi-vagyoni) helyzetre vonatkozik. Itt is erőteljes eltolódás érzékelhető tehát az intim szféra irányába.

A vallás mint tabutéma szűkebb, mint a többi tipológia. A zsidóság mint vallás nem jelenik meg külön tabuterületként, mint ahogy bármely egyéb vallás sem. A zsidóság inkább etnikai hovatartozásként tabu, így a kisebbségekkel foglalkozó csoportba sorolható. Ez utóbbi csoportban egyébként legtöbbször a cigányságot említik mint tabutémát.

A deviáns viselkedés tekinthető még viszonylag közéleti jellegű tabucsoportnak, hiszen a társadalmi együttélés alapvető normáit érinti, ám közelebbről meg szemlélve az ide sorolt tabukat, újra csak azt találjuk, hogy a hallgatók mindezt egy individuálisabb

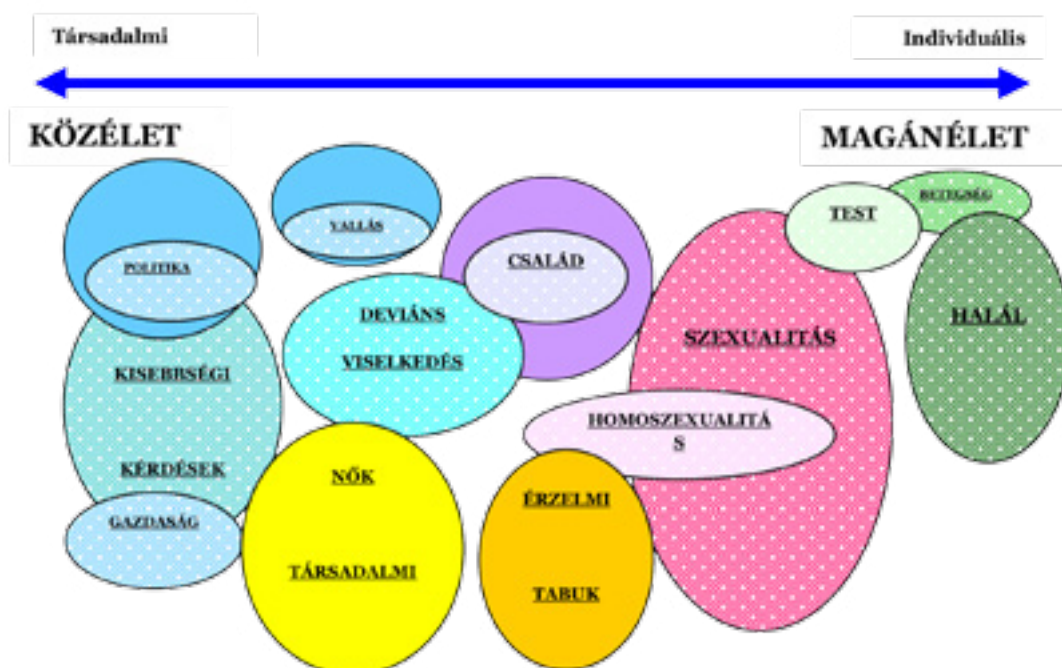
szinten értelmezték: olyan, többnyire cselekedeti tabukat találunk itt, amelyeket ők egyéni szinten megtanultak nem megtenni (ne ölj!, ne lopj!, ne bánts másokat!, ne drogozz!).

Az érzékelt tabuknak ez az erőteljes eltolódása a magánélet, a személyes mikro-környezet területére sok esetben magyarázatot adott arra, hogy egyes hallgatók miért nem tekintettek bizonyos témákat tabunak, miközben a csoport többi része határozottan igen. Előfordulhatott ugyanis (és elő is fordult), hogy egy nyitottabb szellemiségű, városi értelmiségi családban szabadon lehetett beszélgetni például a homoszexualitásról vagy máshol kényesnek számító politikai kérdésekről, devianciákról, halálról, így az ebben a közegben nevelkedett fiatal csak a csoport többségi véleményével szembesülve ébredt rá, hogy máshol – sőt, mondhatjuk úgy is: tár-

sadalmi szinten – ezek bizony nagyon is tabutémának számítanak.

Tovább árnyalja a képet (vagy tovább növeli a káoszt), ha megnézzük a hallgatók előfeltevéseit a már megszűnt tabuk készletéről. Az a legszembetűnőbb, hogy minimális változtatással akár újra felrajzolhatnánk az előző ábrát (a ma is létező tabukét), olyan sok az átfedés. A korábban tárgyalt 11 tabucsoport közül 10 itt is szerepel, egyedül a kapcsolati tabuk csoportja hiányzik. Némiképp megváltozott a térképen az egyes tabucsoportok súlya, jelentősége – jellemzően ilyen a politikai és a vallási tabuk területe, valamint a családi tabuké –, és lehetnek kisebb tartalmi változások a nagyobb témakörökön belül, de az összkép mégis azt mutatja, hogy ugyanabból a tabukészletből válogatva egy-egy tabut hol megszűntnek, hol ma is érvényesnek érzékelték a válaszadók.

Soroljon fel 3 olyan dolgot, amely Ön szerint tabu volt korábban Magyarországon, de ma már nem számít annak (3. ábra)

Az első látványos eltérés a jelenleg érvényes tabuk készletéhez képest, hogy a mára megdőltnek tartott politikai tabuk köre sokkal szélesebb, és jóval közéletibb (nyilvánosabb, megvitatottabb) jellegű. Ez egyértelműen a rendszerváltás tényéből ered: olyan tabuk szerepelnek itt nagyobb súllyal, mint a véleménynyilvánítás szabadsága, a gyülekezési jog, a szocialista rendszer bírálata vagy 1956 megítélése. Hasonlóképp sokan vélték úgy, hogy a vallási hovatartozás és a hitélet kérdései ma már kevésbé számítanak kényes tabutémáknak, mint néhány évtizede.

A kisebbségi kérdések, a gazdasági vagy a deviáns viselkedésre vonatkozó tabuk készlete szinte tökéletes átfedést mutat: ugyanazok a témák merültek fel a már megszűnt tabuk, mint a ma is érvényesek között. Ennek megítélése nyilvánvalóan attól függött, hogy az adott válaszadó a saját mikrokörnyezetében (család, szülőhely, jelenlegi kortárscsoport) melyik témával hogyan találkozott.

A családi életet övező, már érvénytelennek tartott tabuk készlete nemcsak bőségebb, hanem tartalmában is kissé eltér a ma érvényes tabukétól. A fiatal generáció jóval kevésbé érzi tabunak a családi élet olyan aspektusait, mint a házasságtörés, a házasságon kívül született gyermekek, az élettársi kapcsolat, a nyitott házasság vagy az apás szülés, de persze számos olyan elem is akad, amelyet itt is sokan említettek, ugyanakkor a ma is érvényes tabuk között is (pl. válás, családon belüli erőszak).

A mai tabuk készlete, mint azt korábban láttuk, a szexualitás témakörében volt a legbőségesebb, ez szerepelt legnagyobb súllyal a vizsgált korosztály életében. Az ide sorolható tabuk említési gyakorisága a már megszűnt tabuk felsorolásakor is magas volt, sok az átfedés is, de itt merült fel a legtöbb olyan téma és jelenség is, amelyet a válaszadók ma már nem éreznek tabunak, és a jelenlegi tabuk között nem is említették:

- szexuális tartalmak ábrázolása;
- szexuális vágyak piaci kielégítése;
- házasság előtti szex;
- nyilvános csókolózás;
- szexuális felvilágosítás.

Külön figyelmet érdemel a homoszexualitás kérdésköre, ahol a saját nemhez vonzódást, a homoszexualitás nyilvános vállalását mind a régi, mind a mai tabuk között sokan megemlítették, míg a melegházasság témáját inkább mai tabunak érezték. Ugyanakkor a válaszok alapján az az érdekes kép rajzolódott ki, mintha a lesbikus kapcsolatokat ma már kevésbé éreznék tabunak, mint a férfiak homoszexuális kapcsolatát.

A halál témaköréhez fűződő tabuk megszűnésére inkább csak általánosságban utaltak a hallgatók, azt állítva, hogy a halál mint olyan nem tabu többé. Ezzel szemben a ma

is létező tabuk között számos kisebb részjelenséget említettek: öngyilkosság, gyermekhalál, eutanázia, elhunyt családtagok emlegetése.

Súlyában, jelentőségében nem tér el a régi és a mai tabuk készlete a test és a betegségek tabucsoportjában sem. Rengeteg az átfedés, de a test témakörében felmerült néhány olyan megszűnt tabu is, mint például a testmódosítások (plasztikai sebészeti beavatkozások) vagy a „miniszoknya” (azaz általánosabban: a sokat megmutató öltözködési szokások); a betegségek körében pedig néhányan úgy vélték, ma már nem számítanak tabunak a lelki betegségek, az alkoholizmus, a drogfüggőség vagy a nemi betegségek.

Megjegyzendő, hogy nem csak azok érzékelték megdőltnek egy-egy tabutémát, akiknek valós élményeik voltak a téma szabad megvitatásáról, ábrázolásairól vagy elfogadottságáról – az is előfordult, hogy azért gondoltak megszűntnek egy tabut, mert soha nem kerültek olyan helyzetbe, ahol tabudiskurzus zajlott volna az adott témáról.

A már nem érvényes tabuk térképén megjelenik két teljesen új tabucsoport is. Az ide tartozó tabuk egyrészt a nők társadalomban betöltött szerepére vonatkoznak, másrészt a különböző privát érzelmi megnyilvánulások elfogadottságára.

Előbbi azt jelzi, hogy a nők önállósodási törekvései és az ezzel kapcsolatos politikai-közéleti szerepvállalásuk ma már elfogadottá vált, legalábbis ebben a generáci-

óban, míg korábban ez szerintük tabunak számított. Az alábbi – megszűnt – tabukat említették:

- nők politikai szerepvállalása;
- szingli életmód;
- nők, akik nem akarnak gyermeket;
- fogamzásgátlás;
- abortusz.

A másik ilyen tipológia az érzelmi tabuk besorolása a régiek közé. Ennek alapján a hallgatók úgy vélik, az intim szféra ma már jóval kevésbé intim, mint korábban, egyre elfogadottabb (már nem tabu) az érzelmek kinyilvánítása, az egymás előtti sírás vagy a negatív életesemények nyilvános megvitatása, a magánélet kitergetése – akár a médiában is.

Ezek a vélemények, mint az a következő részből kiderül, a szemeszter végére módosultak, átstrukturálódtak. Az egyéni tabukészletet nagymértékben befolyásolta a csoport egésze által felvetett – vagy elvetett – tabuk köre, valamint az alaposabb elemzések, amelyek után egyes tabuk tudatosultak, s vagy megerősödtek, vagy épp ellenkezőleg, teljesen eltűntek.

Kvalitatív tartalomelemzés, diszkusszióanalízis

A kutatásnak ebben a részében azokra a tendenciákra koncentrálok, amelyek jellemzően bemutatják, hogyan viszonyul ez

a korosztály a tabu jelenségéhez a mindennapokban, a saját környezetében, az általuk megnevezett társadalmi tabuk körében. Vizsgálom azt is, hogy milyen tabukat neveznek meg, és azok milyen dinamikával, kommunikációval működnek körükben, valamint hogy mennyire tudatosan bennük a tabuizált dolgok forrása, vagyis kitől, honnan származtatják azokat a dolgokat, amelyeket ők maguk tabuként kezelnek. Választ keresek arra is, hogy a felismert vagy tudatosult tabuk kihatnak-e – és ha igen, hogyan – az értékítéleteikre, hatással vannak-e szerintük a társadalmi szerepeikre és döntéseikre.

A korábban említett tudatosítási kényszer mint módszer az a helyzet, amikor az elkerülés, az elhallgatás – a csend – nem járható út a kutatási alanyok számára. Tipikusan ebben a helyzetben voltak az említett szeminárium hallgatói – bár minden félév elején lehetőségük volt arra, hogy a feltételek³¹ ismertetése után leiratkozzanak a kurzusról, amennyiben úgy érzik, hogy nem tudják, vagy nem szeretnék vállalni őket. Ha azonban már „belementek a játékba”, akkor kötelességükké vált, hogy igenis verbalizáljanak, aktívan megvitassanak olyan tabutémákat, amelyeket alapesetben szívesebben elkerültek volna.

A szakirodalom feldolgozása és prezentálása nem hagyományos módon történt, nem tartalomelemzés, tartalomismertetés volt a cél. A feladat mindig az volt, hogy megvizsgáljuk: az egy-egy tudományos publikációban – minden hallgató által kötelezően – elolvasott eredmények vagy leírások átemelhetők-e (s amennyiben igen, hogyan) a mai magyar társadalmi és kulturális közeg működésének vizsgálatába, s ami még ennél is fontosabb: leképezhetők-e a saját életükre, szűkebb környezetükre. A hallgatók reflexív gondolkodásra „kényszerültek”, ami által képesek voltak párhuzamot, igazolást, hasonlóságot, vagy épp eltérést, elutasítást és változást felismerni a saját és környezetük tabusítási mechanizmusaiiban. Miután – a jegyzőkönyvek alapján – összesítettük az általuk javasolt szempontokat a tabu konszenzusos fogalmára, tabutipológiákra, ezekkel kapcsolatos problémafelvetésekre a társadalomban, a környezetükben vagy saját életükben, minden hallgató kiválasztotta azt a tabut, amelyet egyéni feladatként alaposabban megvizsgál majd.

Az így kiválasztott témákból megtartott prezentáció fontos formai elvárása volt, hogy a választott tabutémát az előadó képzőművészeti alkotásokon keresztül vezesse fel.

A kutatás kizárólag azokat a véleményeket elemzi, amelyek az órákon elhangzottak, illetve a dolgozatokban megjelentek. Nem reflektál azokra a tudományos elméleti diskurzusokra, amelyek ugyanezekben a témákban már megjelentek. Kifejezetten a domi-

³¹ A feltételek: aktív szóbeli részvétel és jelenlét bármilyen felmerülő téma esetén, önálló kutatás és prezentálás a kiválasztott tabutémában, a személyes érintettség kinyilvánítása és vállalása nem kötelező, de a felvetődött tabukkal kapcsolatos vélemény, problémafelvetés ismertetése igen.

náns tendenciák ismertetésére koncentrálnak, amelyek minden csoportban jellemzők voltak. Ez azért is viszonylag könnyen megoldható, mert a csoportok viselkedése, reakciói, konklúziói szemeszterről szemeszterre nagyon hasonlóak voltak; a különbségek tematikusan jelentéktelenek, inkább csoportdinamikai különbségeket említhetnék, de ez nem témája a disszertációnak, sem e módszertani írásnak.

A tabuk dinamikája a vizsgált min-tában

Rejtett születésük...

Jellemző folyamat volt a kurzusok során, hogy az előzetes felvetéseket követően – amelyek cáfolták a tabuk létezését és működését – hamar megfogalmazódott a hallgatókban, hogy bizonyos tabukat eddig éppen azért nem realizáltak, mert ezekről soha, sehol nem tudtak-akartak beszélni, vagy nem volt alkalmuk a viszonyulás semmilyen formáját kinyilvánítani, így a tudatosítás sem valósulhatott meg.

„...valahogy lehet beszélni 56-ról, de most sokkal többféleképp NEM LEHET, mint ahányféleképp régen kellett róla kussolni. Tudom: a dédnagyapám az egyik munkás volt a tömegben, amikor a salgótarjáni sortűz volt a tömegbe 56-ban; mesélték, kik lőttek, ki hogy menekült...; nagyanyám egyik unokatestvére húzta el a faluban a Sztálin-szobrot

traktorral; mesélték, hogy ha nem emiatt kerül börtönbe, akkor lett volna 100 másik — ezt én egy 56-os tematikájú beszélgetésben nem mondhatnám el, mert sérteném az esemény kegyeletét. És értem is/egyét is értek vele, hogy nem kell ezt HANGOZTATNI”.³²

A tabutéma más, mint egy vitatott téma. Az utóbbi erőteljesen támadható mindaddig, amíg minden oldal nem prezentálódik. A tabu olykor társadalmi termék, de előfordulhat, hogy nem más, mint egyfajta személyes érzelmi idegenkedés a felmerült cselekménnyel kapcsolatban, vagyis nagyon nehéz konszenzusra jutni már a fogalom definiálásakor is, miközben elméletileg maga a kifejezés – látszólag – mindenki számára ugyanazt jelenti. Éppen ezért kezdetben a kurzuson inkább olyan elemeket kerestünk, amelyek a többség számára elfogadhatóan részei a tabu fogalmának. Mindegyik csoportban kiderült, hogy az ún. határfogalmak és/vagy kommunikációs helyzetek olykor helyettesítik számukra a tabu fogalmát: hallgatás, elhallgatás, illetlenség, magánügy, elhatárolódás, csönd, norma, titok, szabály, erkölcsstelenség. Mindegyik kifejezésben egy konkrét folyamat a közös: a tiltás, amely lehet külső és/vagy belső motivációjú. Az akadémiai Magyar Értelmező Kéziszótár szerint a tiltás az „engedély kifejezett megtagadása, amikor egy (káros vagy károsnak ítélt) cselekvést hangsúlyosan nem

³² Idézet egy hallgató dolgozatából.

szabad, nem lehet megtenni; egy (nem kívánatos) tett elkövetését, végrehajtását nyomatékosítva nem hagyják jóvá”. A tabuizálás folyamatában a tiltás forrása, indoklása, értelme sokszor ismeretlen, értelmezhetetlen. A hallgatók a tabuizált dolgok – például rögzült és számukra értelmetlen családi szokások karácsonykor, étkezések alkalmával, temetésen – többsége esetében nem tudták megjelölni azt a konkrét indokot vagy okot, amely miatt valamihez nem lehet nyíltan viszonyulni, vagy a formabontó viselkedést nem lehet elfogadni.

E korosztály elsődleges, legdominánsabb tabuizálási területe a test. A saját test és a másik test. A test, ahogy megszületik, ahogy laktál /tejet termel v. ettől elválaszt/, ahogy vonzódik egy másik testhez – amely lehet akár a saját, akár a másik nem képviselőjének teste –, amilyen színe van, ahogyan öltözködik, étkezik, megbetegszik, megerősösköl-ják, meghal. Az ezekkel az állapotokkal és folyamatokkal kapcsolatos verbális, vizuális, cselekvési, gondolati tabuk sokfélesége nem tud érdemben találkozni azzal a fejlett, technika – például internet – által kínált lehetőséggel, hogy természetesebben, nyíltabban viszonyuljanak a saját és mások testéhez. Az egyéni szocializáció során elsajátított normák, szokások, értékek pusztán átöröklődtek, és legtöbbjüknel nem történt meg az átadás, amelynek során értelmezések és párbeszédre révén válaszokat kaphattak volna ok-okozati összefüggésekre.

Differenciálni kell azonban a cselekvési és a vizuális tabukat, ugyanis az előbbi esetében jellemzően tanult, átvett viszonyulásokról beszélhetünk, amelyek alapjait a fiatalok dominánsan a családi közegből és/vagy kortárs csoportoktól veszik át. Például az eltérő vallású és származású (pl. zsidó vagy cigány) emberekről való nyilvános diskurzus esetében a tabusítási aktus jellemzően saját/hozott tapasztalatokra épül, amely tapasztalásnak markáns eleme az, hogy „nem beszélünk róla”. A vizuális tabu esetében a tabuhatárokat az egyéni – igencsak különböző – ingerküszöb mozgatja, így a reakciókban is nagyobb volt a szórás az egyéni sajátosságok miatt, de például a betegség, haldoklás, erőszak, szülés, szoptatás látványa legtöbbjükben idegenkedést, elfordulási reakciót eredményezett.

Az előítéletes magatartások ugyanakkor épp az egyetemi környezet miatt nehezen tudnak utat törni, mert ez a közeg nem tolerálja – látszólag vagy valójában – az intoleráns viselkedést és verbális megnyilvánulást. Emiatt az ezzel kapcsolatos, olykor szélsőséges gondolatokat a hallgatók csak saját – általában hasonló gondolkodású – közegükön belül, egymás véleményét és nézeteit támogatva, nem pedig ütköztetve tudják megbeszélni. Nincs lehetőségük arra, hogy nyíltan vitát kezdjenek – akár egy szeminárium keretein belül –, és megismerkedjenek hallgatótársaik véleményével. Emiatt az egyetemi közegben kerülendővé válnak például az olyan témák, mint a cigányokkal kapcsolatos félelmek, a melegek helyzetének elemzése és/vagy elfogadása-elutasítása,

a szexualitás, a halállal kapcsolatos félelmek.

A „normális ember”, „átlagember” kategóriája minden csoportban megjelent, és gyakran került elő referenciaként az elutasított magatartásformák kapcsán: „Viselkedjen normálisan!”, „Öltözzön úgy, mint egy átlagember!”

„Az én szememben valószínűleg egy olyan ember lehet normális ember, akinnek az értékrendszere bizonyos pontokon hasonlít az énáltalam elsajátított értékrendszerhez”.³³

„Az átlagember a normális kifejezéssel vonható párhuzamba. Ugyanúgy, mint ahogy a »normális« frázisra nincs univerzális definíció, úgy az átlagemberre sincs. Egy olyan társadalmi konszenzusnak titulált relatív értékítélet, mely szerintem skatulyázza magát az »átlagembernek« nevezett delikvenst, másrészt pedig kirekeszti azt, aki nem fér bele az »átlagember« képébe. Amúgy is, a normalitás középszerűség”.³⁴

A beszélgetések során hamar kiderült, hogy a „normálisan csináld!” felszólítás már gyermekkorban megjelent az életükben. A szülők hangoztatták a tiltás egy sajátos megfelelőjeként: „játssz normálisan!”, „egyél normálisan!”, „viselkedj úgy, mint egy normális ember!” Nyilvánvaló, hogy a szülők normalitási kritériumainak elemei-

ről nincs fogalma egy 2-5 éves gyereknek, de vélhetően egyik felnőtt sem tudja, hogy a másoknak melyek a normalitás kritériumai, mindaddig, amíg erről egy értelmező beszélgetés le nem zajlik.

Tapasztalataim szerint ezek az interpretáló diskurzusok a hallgatók környezetében rendre elmaradtak. A szocializáció és a tanulás során átgondolás nélkül vették át a környezetüktől a fogalmakat, és saját elképzelésük szerint töltötték meg jelentéssel – olyan jelentéssel, amelyet hasonlónak és a feltételezett elvárásokhoz idomulónak véltek. A 164 hallgató közül csupán 15 olyannal találkoztam, akiknél a tiltások és egyéb kritériumok, normák és értékítéletek kialakulásáról, okairól és működési mechanizmusairól párbeszéd zajlott a családban.

Megállapítható, hogy a legtöbb hallgató esetében a tabuk kialakulásának egyik legmarkánsabb oka az információhiány, az ok-okozati összefüggések feltárásának hiánya – amely a rákérdezéstől való félelemből fakad. A félelmek motivációja nem tapasztalatra épül, a fiatalok sokkal inkább feltételezett következményekre hivatkoztak: „mérgesek lesznek a szüleim”, „megvernek”, „elutasítanak”, „kiközösítenek”, „elveszítem a bizalmukat”, „nem beszélnek hozzám” stb. Emiatt elmaradtak azok a párbeszédok, amelyek egy-egy előítéletes magatartás okait tisztáznák, vagy feloldanák, például egy évtizedeken, generációkon keresztül cipelt, érthetetlen hagyomány röghöz kötöttségét.

³³ Idézet egy 23 éves férfi hallgató házi feladatából.

³⁴ Idézet egy 19 éves női hallgató házi feladatából.

A további tabugeneráló elemeket abban láttuk, hogy a hallgatók többsége nem rendelkezik megfelelő szókészlettel ahhoz, hogy beszéljenek az őket érintő tabukról, így például a családtagokkal nem beszélgetnek a halottaikról, beteg hozzátartozóikkal a betegségről, társukkal a szexuális problémáikról vagy örömeikről, vallásról, politikáról, szegénységről, kisebbségről. Mivel mindez nem lett része a mindennapi kommunikációjuknak, az ezekkel a helyzetekkel, életeseményekkel kapcsolatos szókincs sem alakult ki, nincsen gyakorlatuk, a verbális állomány rendkívül gyér. Emiatt a sokszor zavart és szorongást keltő helyzet miatt inkább az elkerülést, hallgatást választják. Ezek a választások szokássá formálódnak, amelyek beépülnek és elfogadottá, megkérdőjelezhetlenné válhatnak. Nem természetes számukra, hogy azokról a problémákról beszélgeszenek egymás között, amelyek hosszú évek óta tabusítva vannak, sőt azt gondolják, hogy a környezetük tabusítaná magát a személyt, ha őszintén vállalná például azt, hogy öngyilkosságot kísérelt meg többször is, vagy a saját neméhez vonzódik, vagy zsidó vallású, vagy szélsőséges nézeteket vall.

Kiderült, hogy a hallgatók többsége nem tanulta és nem is tapasztalta meg a vitatkozásnak vagy az érvelésnek egy kulturáltabb, toleránsabb változatát, ugyanis nem tudnak különbséget tenni a között, hogy valamiről együtt gondolkodunk és érvelünk a saját hitvallásunk, értékítéleteink, döntéseink mellett, illetve a között, hogy mindezt indulatosan, a másikat ledarálva és megalázva párhuzamos beszélgetéseket folytatunk. Többségük az indulatokra alapozott vagy azt feltételező helyzetek megelőzése és az ehhez kapcsolódó félelmek miatt inkább elkerülő, hallgató vagy jellemzően rövidre vágott, lezáró diskurzusokban vett csak részt. Ezen a tabuizált, félelemmel, tartózkodással átítatott helyzeten lendítettek a képzőművészeti alkotások, amelyek segítségével megfogalmazódhattak azok a tabuk, amelyekről konszenzus született, és amelyek saját bevallásuk szerint is jellemzik ezt a korosztályt.

...és látványos lelepleződésük

A kutatás résztvevőinek körében nemcsak a tabuk múltbeli kialakulásának és rögzítésének dinamikája volt jellegzetes és sok esetben nagyon hasonló. Még látványosabb hasonlóságok jelentkeztek a kurzus keretében végzett közös munka során. Mindegyik csoportban jellemző volt az alábbiakban leírt folyamat – talán nem minden egyes hallgató esetében, és talán nem életük minden tabusított aspektusában egyformán látványosan, de mégis nagyon erőteljesen kirajzolódó tendenciaként –, amelyet a tudatosítás kényszere eredményezett.

A tabuk létezésének csaknem teljes tagadását – „nincsenek tabuk!” – a fogalom jelentésének tisztázására irányuló erőfeszítések hatására először elbizonytalanodás, gyanakvás váltotta fel – „lehet, hogy ez nálam/nálunk is tabu?”.

„A félév alatt rengeteg olyan témát ismertem meg, amelyet ha kontextusba hoztam a saját életemmel, rá kellett jönnöm, hogy rejtett tabusítás van bennem a fogalommal szemben”.³⁵

A felismerést, a tudatosítás első lépését sok esetben az ellenőrzés igénye követte – „megyek és megkérdezem otthon / a barátaimtól / a szűk környezetemben”. Ennek a folyamatnak többféle outputja – vagyis az érintett személynek, valamint a megkérdezett és így ellenőrzött „környezetnek” többféle reakciója – is előfordult a félévek során.

Amennyiben valaki már a megkérdezéstől is visszarettent, az azonnal jelezte számára, hogy valóban tabuval van dolga. Ezáltal a tabu tudatosult, még ha meg nem dőlt is.

„Apukám családjában, így nálunk is az érzelmeket szinte már szégyen kifejezni. Minden a látszaton és a külsőségeken múlik, a problémákat gyakran erőszakkal oldották meg, minthogy leülnének beszélgetni. Nagypám haláláról semmit nem beszélhettünk, sőt

³⁵ Idézet egy 21 éves női hallgatótól a jegyzőkönyv alapján.

úgy tettünk, mintha még élne, így megterítettünk neki is minden étkezésnél. Egyszerűen nem lehetett arról beszélni, hogy a Tata meghalt”.³⁶

Érdekes eredmények születtek akkor is, amikor egy-egy hallgató képes volt megtenni ezt a lépést, és verbalizálni a tabunak gyanított problémát. Találkozhatott határozott, merev elutasítással, ami szintén egyértelmű megerősítéssel szolgált egy adott tematika tabu voltára. De gyakran előfordult az is, hogy a kurzus résztvevői a kurzus közegén kívül egyszerűen az értetlenség falába és különböző elkerülési stratégiákba ütköztek, ami – kissé lágyabb, képlékenyebb formában, de – szintén mindig tabuk jelenlétére utalt:

„Nem értik a barátaim, de különösen a barátnóm, hogy mit akarok ezekkel a beszélgetésekkel elérni. Azt hiszik, hogy okoskodok. Miért kellene nekik másként viszonyulni a homokosokhoz vagy a hajléktalanokhoz? Minek kellene megbeszélni olyan dolgokat, amiket senki nem beszél meg?”³⁷

A leglátványosabb output – esetenként szinte már katartikus élmény – azokban az esetekben fordult elő, ahol az ellenőrzés, rákérdezés igénye valódi verbalizáláshoz, diskurzushoz vezetett, felszínre kerültek a berögzült szokások mögötti érvek és indokok – vagy éppen teljes mértékben meg is

³⁶ Idézet egy 19 éves férfi hallgatótól a jegyzőkönyv alapján.

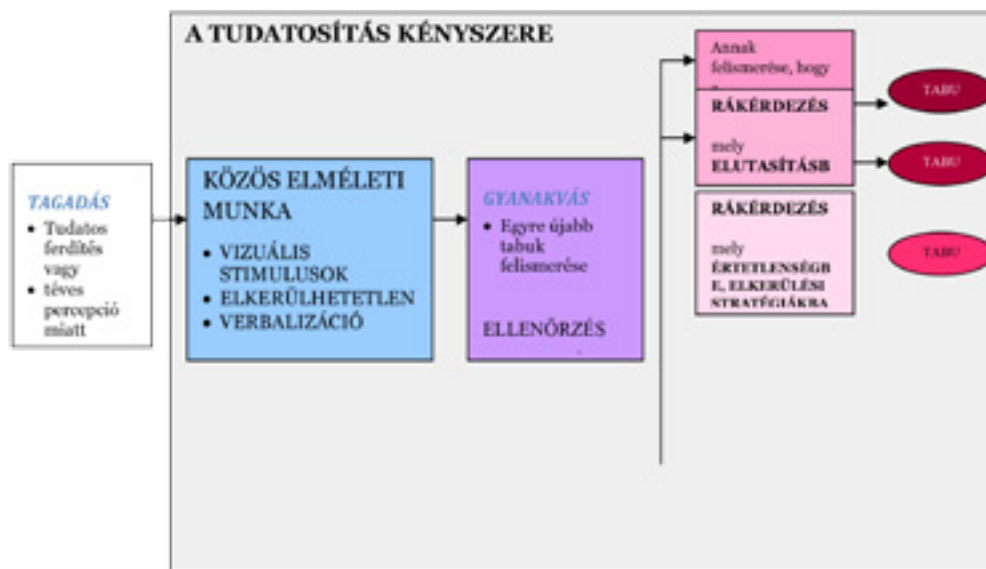
³⁷ Idézet egy 19 éves férfi hallgatótól a jegyzőkönyv alapján.

dőlt egy tabu az adott közegben. Amelyik hallgató ilyen esetekről számolt be, kivétel nélkül pozitív élményként élte meg a folyamatot.

„Kicsi korom óta nem értjük a húgommal, hogy otthon miért nem lehet a pénzről beszélni. Bármikor felhoztuk, Anyuék azonnal befogták a szánkat, vagy látványosan elkezdtek másról beszélni, vagy valami mást csinálni. A kurzus hatására tegnap vacsoránál előhoztam ezt a témát. Félttem, hogy mi lesz. Anyámék teljesen meglepődtek. Én meg pláne, mert elkezdünk erről beszélgetni. Azt mondták, hogy mivel mi egy gazdag orosz család vagyunk, de Magyarországon átlagos iskolába jártunk, ahol sok szegény gyerek is élt, nem akarták, hogy a környezetünk tudjon az anyagi helyzetünkről, féltek, hogy bántani fognak minket, és jobbnak látták, ha mi sem tudjuk, hogy gazdagok vagyunk”.³⁸

„Hosszú évek óta úgy zajlik a karácsony, hogy néhány, már kibontott ajándékot becsomagolunk, és leviszünk a nagyszülőkhöz, ahol újra kibontjuk őket, és nagyon meglepődünk. A nagyszülők is tudják, hogy ez így működik, de mindnyájan játszunk a színjátékot, mert senki nem merte megkérdezni, hogy miért. Idén megkérdeztem, és kiderült, hogy az ördögnek sincs szüksége ilyesmire, úgyhogy per pillanat úgy tűnik, évi egy felesleges körtől és egy tabutól megszabadultunk”.³⁹

Összességében erről a folyamatról elmondható, hogy a tudatosítás kényszere indította el, amely – gyakran vizuális stimulusok segítségével – gondolkodásra, diskurzusra ösztönözte a minta résztvevőit, miközben elzárta előlük a különböző elkerülő stratégiák lehetőségét. A folyamat a következőképpen ábrázolható:

³⁸ Idézet egy 23 éves női hallgató dolgozatából.

³⁹ Idézet egy 20 éves férfi hallgató dolgozatából.

Legjellemzőbb tabuk elemzése a vizsgált korosztályban

A „pilot-kutatásban” már felsorolt, előzetes tabumegnevezésekhez képest a legjellemzőbb, a hallgatók által prezentálásra kiválasztott és a jegyzőkönyvek alapján konszenzusra került tabuk módosultak. Az átfogóbb tabutipológiákban nem, viszont az alcsoportokban nagyobb átalakulást tapasztaltunk. Az újabb és eddig nem tárgyalt tabukat – amelyek lehetnek cselekedeti, verbális és vizuális tabuk – az alábbi felsorolásban dőlt betűvel emeltem ki:

- szexualitással kapcsolatos tabuk (verbális és vizuális)
 - szexuális perverziók, szokások, homoszexualitás, *transzszexualitás*, szexuális témák nyilvános vagy szülőikkel való megvitatása, szexualitás a családban, *időskori szexualitás*, vérfertőzés, pedofília, *nimfománia*, *fogyatékkal élők szexualitása*;
- testtel kapcsolatos tabuk (vizuális)
 - meztelenség, anorexia, bulimia, *testtömeg*, *extrém testdíszítés*, menstruáció, meddőség, szoptatás, *nemváltás*;
- kisebbséggel kapcsolatos tabuk (verbális)
 - cigányság;
- halállal kapcsolatos tabuk (verbális, vizuális)
 - gyermekhalál és annak körülményei, öngyilkosság, halott családtag említése, haldoklóval halálról be-

szélni, *haldoklás*, *halott test*;

- családdal kapcsolatos tabuk (verbális, cselekedeti)
 - családon belüli erőszak, válás, szeretet hiánya, családi problémák „kitergetése”, legbensőségesebb családi szokások, *„nem akarok gyereket”*;
- betegségekkel kapcsolatos tabuk (vizuális, cselekedeti, verbális)
 - fogyatékoság, tartós, súlyos betegségek, fertőző betegségek, *pszichés betegségek*;
- *függőségekkel kapcsolatos tabuk (verbális)*
 - *drog, alkohol, szerencsejáték, pornó, mindezek megvitatása családon és ismeretségi körön belül.*

Az előzetes felmérésekhez viszonyítva jól látható, hogy bizonyos, korábban tabunak vélt dolgok a tudatosítás és a beszélgetések következtében eltűntek. Ezek leginkább a közélettel kapcsolatos tabuk voltak, így a politika, a gazdaság vagy a vallással kapcsolatos tabuk a megkérdezett hallgatók legnagyobb részét nem foglalkoztatják, bár senki nem beszélt szívesen vallási vagy politikai nézeteiről, mert féltek a hallgatótársak meg- vagy elítélésétől.

Tabuikat tekintve inkább az intimszférára koncentráltak, mindezek verbális és vizuális letiltottságára. Rengeteg dolgot születt azokról a dolgokról, amelyeket a hallgatók a saját maguk tabuinak vagy környezetükben tapasztalt, esetleg társa-

dalmi tabunak véltek: *vicc és kisebbség, abortusz a családban, erőszak, betegség, fogyatékoság, önkényuralmi jelképek látványa, tabu és tisztelet kapcsolata, tabu és a szabályok által tiltott aktusok kapcsolata, a tabu létjogosultsága és szerepe a médiában, keresetről, korrupcióról való beszéd tabuja* stb.

Mindezek közül négy téma minden csoportban masszívan jelen volt, hosszú vitákat, indulatokat, érzelmi generátorokat indított be, így ezek feldolgozási módját és eredményeit mutatom be részletesebben.

Test – szexualitás – homoszexualitás

A tabutudatosítás folyamata

Minden csoportra igaz volt, hogy a test és szexualitás témáját nagyon messziről kellett indítanunk. Abban előzetesen megegyeztünk, hogy nem tudjuk és nem is akarjuk tudni, hogy mi történik a hálósobákban. Amihez hozzáférésünk van, az a nyelv: a vizuális és a verbális nyelv, valamint az egyéni tapasztalás narratívái. Nagy problémának tekinthetők a személyes tapasztalatok alapján történő általánosítások, amelyek legtöbbször normatív diskurzusok formájában látnak napvilágot, és válnak egy-egy csoport vagy közösség referenciális szintjévé.

Ezeket az alapvető diszkurzív „hibákat” megelőzendő, rengeteg képzőművészeti alkotásról beszélgettünk kezdetben – az ókori görög és római képektől kezdve Egon Schiele festményein és grafikáin keresztül egészen Andres Serranóig. Az elején a látottak megnevezése is rendkívüli nehézségbe ütközött: „izélnek”, „azt csinálják”, „ungabunga”, „etyepetye”, majd hangos vihogások közepette előkerültek az obszcén kifejezések. A különféle pózokban szerelmeskedők és az aktusok látványából fakadó általános zavart először átfordítottuk az alkotások formai elemzésébe. Nem műelemzéssel, hanem az elemzési szintek első lépéseivel indultunk: első benyomások, milyen a kép hangulata, milyen érzelmeket vált ki a látvány, mi a kép témája, mondanivalója. Mivel a csoport minden tagjának részt kellett vennie a beszélgetésekben, nagyon lassan – a látottak több órán át⁴⁰ zajló értelmezésén keresztül – eljutottunk azokhoz a kifejezésekhez, fogalmakhoz, amelyekkel már „legálisan” lehetett a szexről vagy a szexualitás szerepéről, funkciójáról beszélni a múltban, a jelen életükben.

Ugyanazt a folyamatot tapasztaltam, amelyet Valerie Tasso írt le 2008-ban: „Nem érinteni: pontosan ezt tesszük a szexszel, miközben azzal áztatjuk magunkat, hogy mást sem csinálunk, csak beszélünk róla (...), de amiről oly nagy nyíltsággal beszélünk otthon

⁴⁰ A szemináriumok időtartama 4 óra.

és a médiában, az nem más, mint amit a szex helyett alkottunk meg: »a szex normatív diskurzusa« (Tasso 2008:33).

Tabudiskurzus

A diskurzust magából a testből indítottuk, ugyanis a tabusítást nem kizárólag az ábrázolásmód eredményezi, hanem a tabuként kezelt emberi test, amely sejtek, szövetek szervek összessége, s amely rendkívül sokféle funkciója mellett nemcsak a fajfenntartást, hanem az örömszerzést is szolgálja, ráadásul az esetek többségében nem beszélhetünk tökéletes testről, hanem aszimmetrikus, olykor deformált testekről. Ami megdöbbenő, hogy ezeket az alapszintű ismereteket tudatosítani, rögzíteni kellett ahhoz, hogy távolodjunk az erotikától, és a testről, szexualitásról úgy tudjunk beszélgetni, mint ami önálló entitással rendelkezik, aminek természetes létjogosultsága van mindenki életében, és aminek verbalizálása és vizualitása is fontos.

Nem csak az derült ki, hogy saját testüket és szexualitással kapcsolatos tevékenységeiket, szokásaikat, gondolataikat tabuizálják. Az idősebb generáció szexualitáshoz fűződő viszonyát – már önmagában azt a tényt, hogy élnek nemi életet –, valamint az azonos neműek vagy eltérő korosztályú emberek szexualitását a többség kifejezetten visszataszítónak tartja. Ezt Otto Dix *Alte Liebespaar* és Serrano alkotásait elemezve minden csoportban lejegyeztük.

A tökéletesség látszata és az arra való törekvés, hogy semmi rossz ne kerüljön nyilvánosságra az egyénnel és környezetével kapcsolatban – a „csak semmi abnormalitás” –, egészen primer szinten működik ebben a korosztályban, és csaknem mindig a testre és a külsőre irányul. A testes ember kövérsége, a túl vékony test, a fiúsan öltözködő lány, a lányosan öltözködő fiú, a kirívóan öltözködő nő, a túl elegánsan öltözködő férfi, a tetováltak, a kék hajúak, a piercingesek, a kopaszok, a fésületlen hosszú hajúak mind-mind tabusított vagy elkerülésre ítélt személyek a vizsgált csoportokban, még mindig, holott ezen külsőségek látványa az elmúlt 10–15 évben Magyarországon is csaknem mindennaposá vált.

Érdekes, hogy mindezen jegyek nem a már tapasztalt sztereotip gondolkodás miatt voltak számukra zavarók, hanem azon folyamat miatt, amely ebben a korosztályban látványosabban zajlik, mint korábban: a nemi karakterek és sajátosságok köbévésett jegyei felbomlóban vannak, hiszen a nem biológiai külsőségekre koncentrálnak még tovább lehet árnyalni a képet; a férfi és a női pólusok között további három különböző nem található.⁴¹

A testtel kapcsolatos tabudöntés ebben a helyzetben – az előítéletes magatartás realizálása után – kétirányú interakció

⁴¹ A *herms*, azaz a valódi hermafroditák, akik női és férfi nemi szervvel egyaránt rendelkeznek; a *merms*, a fejlettebb maskulin nemi jellegű hímnemű pszeudohermafroditák és a *ferms*, a nőnemű megfelelőjük. In Huszár 2013:146.

eredménye volt. Egyrészt amikor a hallgatók kinyilvánították, hogy a csoportban kit vagy kiket tekintenek az előítéleteiknek megfelelő személyeknek, akkor azt is el kellett mondaniuk, hogy miért kerülnek az ilyen egyéneket, másrészt a „kiválasztott” személyeknek reagálniuk kellett a felvetésekre. Az esetek nagy részében a szembesítés – ha az előítéleteket nem szüntette is meg – elindított diskurzusokat a hallgatók között, amelyekben kimondódtak olyan tabuk, amik az adott külsőségek sajátosságaihoz vezettek. Egyébiránt az is megdöbbentő volt, hogy a fentebb említett külsejű hallgatók minden csoportban egyedül, külön ültek, és körülöttük „légüres tér” volt, mindaddig, amíg a velük kapcsolatos előítéleteket át nem beszéltük, és a „tudatosítás kényszerével” nem szembesítettük, hogy a körünkben kik azok a hallgatók, akik az említett külső jegyekkel rendelkeznek. Amikor az érintett hallgatók elmondták viszonyukat saját külső jegyeikhez, öltözködésükhöz, amelynek hátterében sokszor tragédia, betegség, családi konfliktus állt, akkor – immár sokadszorra – a csoportok tagjaiban tudatosult az a felismerés, hogy az előítéletes magatartás és sztereotípiák, amely a párbeszéd és a kérdés hiánya miatt félelmet és ezáltal tabut szül, hogyan tabusítja azt a személyt – lehet hajléktalan, mozgássérült, színes bőrű, kövér stb. –, akit elkerülnek.

A tökéletesség illúziója, amelyet elsősorban a média és az internet világa közvetít számukra, csaknem minden hallgató fejében toposzként él. Az ettől való minimális eltérés is előítéleteket, félelmet, megvetést és szorongást ébreszt, amely tabusítási folyamatot generálhat. A testséma eltorzult és idealizált prototípusai – és természetesen a rendkívül bonyolult pszichés indokok – több hallgatónál is anorexiás megbetegedéshez vezettek, amelyről az érintett fiatal nem tudott, illetve nem mert beszélni a családtagjaival, a környezetében élőkkal, mert a háttérben álló problémák érintették volna azokat a családi konfliktusokat, amelyek ugyancsak tabuizálódtak az idők során.

„A tabu része véleményem szerint abban rejlik, hogy senki sem mondja ki, hogy »anorexia nervosám van«. Mindenképpen azért, mert ezt hiszik természetesnek, illetve nélkülözhetetlennek. Teljesen átalakul a nézőpont, elcsúsznak a határok. Nekem a nagyon vékony a normális és a szép, akik egyébként átlagos alakokkal rendelkeznek, azok már mondhatni a telt kategóriába tartoznak”.⁴²

„Rövid hajúként én voltam a fiús kislány, nem tudom, vajon hosszú hajjal hogy lett volna, viszont ha jól emlékszem, mindig vonzottak a fiús dolgok. Úgy gondoltam, egy lány akkor igazán beleváló, jó fej, ha a fiúkkal viccelődik, fiús dolgok iránt érdeklődik, és pár lépés távolságot tart a nagyon lányos játékoktól, szórakozásoktól, játszmák-

⁴² Idézet egy 21 éves női hallgató dolgozatából.

tól. Újra itt a definiálatlan fiú és lány. Milyen az a nagyon lányos? És vajon a rövid hajú fiús kislány volt előbb, vagy az, hogy én valóban jobban élveztem a dinoszauruszok társaságát, mint a Barbie babákét? Nem tudom. Csak azt érzem, hogy ezzel nem vagyok egyedül, de mivel nem tudok senkivel erről beszélni, így nem tudom, hogy mások mit kezdenek ezekkel a dolgokkal”.⁴³

A homoszexualitással kapcsolatos zavar nagyrészt éppen abból fakad, hogy a normák vagy tabuk – sokszor egymásnak ellentmondóan – stabilan tartják magukat, miközben javarészt elvesztették társadalmi funkciójukat, de legfőképp – a meleg esetében – aktualitásukat. Mégis, „másságuk” valamilyen ősrégi beidegződés, kulturális öröklődés, szocializáció következtében továbbra is társadalmi csoportok megkülönböztetéséhez, sokszor kirekesztéshez, olykor társadalmi szankciókhoz vezet.

„...ami a csoport tagjai számára vagy egy nagyon erős tabu – vagy éppenséggel csak valami furcsa, undorító jelenség – az az, hogy én magam is jobban vonzódok a saját nememhez.

Részben már az is hogy ezt »vállalja« az ember, megnehezíti az egészet, mert azt sugallja, hogy következménye lehet, és sokszor van is. Itthon az egyik legnagyobb tabu arról beszélni, hogy én

bárkivel tudassam ezt, főként egyetemi körökben, mert az szörnyű következményekkel járhat a jövőmre nézve...”.⁴⁴

Mindez azért meglepő, mert a melegekkel kapcsolatos információk, civil szerveződések, szakirodalom, hírek, események elvileg mind azt a célt szolgálják, hogy az elfogadás és tabuizálás ebben a témakörben fel- és megoldódjon, vagy legalábbis a toleranciának bizonyos szintjéig elérjen. A kurzusokon részt vevő hallgatók 90 (!) százaléka azonban egyáltalán nem indult el az elfogadás irányába, sőt, az erről kialakult kezdeti beszélgetések nagy része elutasító magatartással zárult:

„ne mutogassák a buzik magukat!”

„undorító”

„elfogadom, csak ne lássam”

„köcsögök”

„én sem táncolok az utcán egy szál bikiniben”

„viselkedjenek normálisan!”

Mindeközben ugyanezek a fiatalok teljes biztonsággal ismerik és ismertetik az elfogadással, toleranciával kapcsolatos „normatív diskurzust”. Ez a szerepjáték vagy verbális színjáték – amikor tudom, hogy kivel miről hogyan kell beszélnem –, teljesen torz képet mutat nemcsak az elemzők, hanem a hallgatók között egymás előtt is. A tabuk tudatosítási folyamatában többször is eljutottunk egy-egy téma kapcsán abba a fázisba, amikor megtörtént annak felis-

⁴³ Idézet egy 23 éves női hallgató dolgozatából.

⁴⁴ Idézet egy 25 éves férfi hallgató dolgozatából.

merése, hogy például a szexualitás, a melegek kérdése vagy a testiséggel kapcsolatos problémák mások számára is tabunak számítanak: „Nem vagyok ezzel egyedül!!!”

„Arra az eredményre jutottunk, hogy az az állításunk, mely szerint a 21. században nem léteznek szexualitással kapcsolatos tabuk, nem igaz. Általánosságban ugyan nem okoz gondot beszélgetni a szexről, ám ha a saját szexuális élet kerül szóba, akkor attól nagyon sokan elzárkóznak. A nem megszokott szexuális tartalmakról való beszélgetések pedig a nők nagy részének kellemetlenséget okoznak, és gyakori, hogy nem mondják ki magát a szót/fogalmat se (pl. anális szex helyett a szociodramában úgy szerepelt az aktus, hogy »megtettük azt«, tehát csak utalószavakat használtunk a konkrét fogalom helyett). Tehát kimondhatjuk, hogy a szexualitásról való verbális kommunikáció a mai napig nehézségeket okoz, és különböző aspektusaiban tabunak tekinthető”.⁴⁵

Nyilvános szoptatás

Tabudöntés

Az egyik legnagyobb vita minden csoportban a nyilvános szoptatás tabuja volt. Azért kell külön kiemelni ezt a témát, mert a tabudöntés ebben az esetben volt a legkézzelfoghatóbb. Az érvek–ellenérvek ütköztetésének eredményeképp nagyszámú belátással és felismeréssel minden csoportban le lehetett zárni az ezzel kapcsolatos, masszívnak tűnő tabukérdést. A vizuális „stimulusok” ismét sokat segítettek a folyamatban, amelyet az a rácsodálkozás indított el, hogy már az őseink is szoptattak, és a Kr. e. 4. században már készültek erről a tevékenységről szobrok és képek.

Bár ez a korosztály még nem érintett a kérdésben, de minden előzetes átgondolás nélkül, reflexszerűen utasítják el annak látványát, hogy egy nő nyilvánosan megszoptassa gyermekét.

„Inkább szexelnék nyilvánosan a Jászai Mari téren, mint hogy megszoptassam a gyerekeimet”.⁴⁶

Választ kerestünk arra, hogy ennek az – elsősorban vizuális – tabunak mi lehet a forrása. A hiányos öltözet nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy a baba nyugalommal hozzáférhessen az anyamellhez, anélkül hogy letakarnák a fejét – amit számos ok miatt

⁴⁵ Idézet egy BA-s csoportmunka összefoglaló dolgozatából.

⁴⁶ Idézet egy 19 éves női hallgatótól a jegyzőkönyv alapján.

(pl. forróság) nem biztos, hogy jól viselne. Zavaró lehet számára az is, ha az anya a szoptatás helyett folyamatosan arra koncentrál: mi látszik ki a testéből, melléből, és mit szólnak a körülötte lévők. Vajon mi az oka, hogy ennek az ősi és természetes, ösztönös megnyilvánulásnak számos ellenzője akad? A hallgatók szerint a női mell látványa és az ehhez társuló pozitív vagy negatív viszony, az asszociációk, amelyeknek eltérő irányultságai lehetnek.

A gyermek és az anya szoptatás közben rendkívül bensőséges kapcsolatba kerül, így amikor ez a fajta intimitás nyilvánosságot kap, sokan érezhetik magukat kényelmetlenül.

Ezzel párhuzamosan elindulhat – tudatosan vagy tudattalanul – egyfajta szexuális aktusra irányuló fantázia, ami így már megalapozhatja a normasértő magatartás megállapítását, ám nem magyarázza meg, hogy mitől más ugyanez a vizuális megnyilvánulás, mint egy csaknem fedetlen női mellé, amelyet naponta bárki bárhol láthat. A beszélgetések alapján úgy gondoljuk, hogy a fiatalok számára a nyilvános szoptatás aktusában látható női mell egészen más kontextus, mint egy delegáltan szexualitást reprezentáló mell látványa. Az előbbi indirekt, olyan, mintha az ember leskelődne, mintha valami illegális dolgot csinálna, míg az utóbbi „legális”, bár maga az aktus, a meztelen női test nézése – a hallgatók szerint – szintén társadalmilag tiltott zóna.

A hallgatók többsége soha nem gondolta végig a laktált gyermek szempontjait, pél-

dául, hogy bármikor megérezhet, ha igény szerint étkezik – ahogy egy felnőtt is.

Ugyanakkor – mint a tabusított aktusok legnagyobb részében – a legfontosabb indoklás az attól való félelem volt, hogy „mit szólnak majd mások, mit gondolnak rólam mások”. Kivétel nélkül mindenki el tudta mondani, milyen szemrehányásokat, bántságokat, ítélező szavakat kapnának, mind ezt anélkül, hogy valóban megtapasztalták volna ezeket a reagálásokat. A szembesítés ezzel az irracionális, kreált helyzettel elindított bennük egy lassú, nagy önkontrollt igénylő mechanizmust, amelynek során gyakran kellett azzal szembesülniük, hogy normarendszerük kialakulásában erőteljes szerepet tölt be a megalapozatlan előfeltételezés.

Sokkal fontosabb a komfortos szociális állapot, amelyben elfogadják őt, mint „jól viselkedő” anyát valamilyen ismeretlen eredetű norma alapján, mint a gyermekük alapvető fiziológiai szükségletének kielégítése. Ez a – goffmani terminus alapján (Goffman 2008) – „homlokzat” anyyra meghatározó a vizsgált korcsoportban, hogy képes minden homlokzatidegen „terméket” eltakarni, elfedni, tabusítani annak érdekében, hogy a számára fontos kulturális, társadalmi vagy esetleg szubkulturális csoporthoz tartozását biztosítsa.

A szoptatás szépségeit végigtekintve, a funkció előnyeit és hátrányait végiggondolva, civil szervezetek akcióit és honlapjait végigböngészve, valamint végigkövetve a 2015 májusában kirobbant társadalmi ítélező vitát, amely ellen tiltakozva anyák

szoptatták gyermekeiket a Nyugati téri McDonald's-ban, talán ez volt az egyetlen tabu, amely a felismerés és tudatosítás után látványos tabudöntést indított el nemcsak a női, hanem a férfi hallgatók körében is.

„Elovestam néhány cikket, amit a Tanárnő javasolt⁴⁷ és úgy látom, hogy bazi nagyot tévedtem nyilvános szoptatás ügyben. Kicsit el is szégyelltem magam”.⁴⁸

„Nem is értem, hogy miért nem jutott eszembe, hogy a mell végén egy gyermek van, aki épp ugyanúgy eszik, mint én (...) nem értem, hogy ebben mi volt nekem eddig tabu (...) szerintem csak mentem a többiek után”.⁴⁹

Kisebbségek – cigányság

A tabutudatosítás folyamata

A jegyzőkönyvek alapján az elmúlt öt évben a legintenzívebb, ugyanakkor a legelfojtottabb érzelmi indulatokat a romákkal kapcsolatos beszélgetések hívták elő. A hallgatók közötti véleménykülönbségek kezdetben polarizálódtak, vagyis a hallgatók egy részénél a teljes elutasítást tapasztaltuk, míg néhányuknál a teljes elfogadást – középutas viszonyulást nem. A cigánysággal foglalkozó képzőművészeti alkotások bemutatására, illetve a romákkal foglalkozó aktuális társadalmi kérdések ismertetésére az öt év alatt csupán egyetlen hallgató jelentkezett. A kisebbségekkel – elsősorban a romákkal – kapcsolatos felütések a csoportokban rendkívül óvatosak és határozottan elutasítók voltak. Önmagában problémát okozott a megnevezés: cigány vagy roma. A „cigány” szót mindig kicsit halkabban, bizonytalanabban ejtették ki, míg a „roma” kifejezést határozottabban, hangosabban, de mindkét hangsúly elütött a hallgatók természetes beszéderősségétől.

Az is problémát jelentett a hallgatók számára, hogy szerintük az egyetemi közegben tilos bármilyen előjelű beszélgetést indítani ebben a témában, mert olyan verbális retorzió követi, amelyet nem szeretnének magukra vállalni. Így nem ismerik egymás véleményét, álláspontját, nem tudják elmondani saját averziójukat, félelmeiket, problémáikat, és kérdéseket sem tudnak nyilvánosan megfogalmazni. Ha részt vettek is olyan kurzuson vagy konferencián, ahol a cigánysággal kapcsolatos kérdésekről, kultúrájukról lehetett hallani, ott sem mertek megszólalni vagy érdeklődni, kifejtetni kétségeiket, mert

⁴⁷ A La Leche Liga írásai.

⁴⁸ 20 éves női hallgató hozzászólása a jegyzőkönyv alapján.

⁴⁹ 24 éves férfi hallgató hozzászólása a jegyzőkönyv alapján.

tapasztalataik szerint a beszélgetések csak egy irányba mutattak: ez pedig a feltétel nélküli elfogadás, azaz túlzott ideáltipikus elvárás egy olyan helyzetben, ahol az intoleráns attitűdök ismertetésének nincs terepe. Ez a prekoncepció, illetve tapasztalat nagyon erősen él a hallgatókban, így a romákról elindított diskurzus során hamar kiderült, hogy meglehetősen erős taburól van szó.

A romákkal kapcsolatos általános attitűd a vizsgált csoportokban dominánsan elutasító volt, de érdekes tapasztalat, hogy ezt kezdetben nem szívesen vállalták, ugyanúgy, mint a melegekkel kapcsolatban sem. A tabutudatosítás folyamatának kezdeti szakaszában ezeknél a hallgatóknál a „normatív diskurzus” dominált, vagyis azt a tanult szó- és viszonyulás-készletet használták, amelyet az évek során a nyilvános diskurzusthelyzetekhez megtanultak alkalmazni:

„Nincs semmi bajom a cigányokkal, tudom, hogy nehéz helyzetben vannak, többségük szegény, de én sem kötöm az orrukra a saját problémáimat”.

„Persze, más a kultúrájuk és én ezt tiszteletben is tartom, de minek vonulnak és üvöltöznek csoportosan?”

„Engem nem szoktak bántani, nem igazán érdekelnek”.

Tabudiskurzus

A cigánysággal kapcsolatos tabu kibontása általában két lépésben történt: első lépésben elmesélték a saját tapasztalataikat, megfogalmazták az – olykor szélsőséges – előítéleteiket, félelmeiket, második lépésben megpróbálták értelmezni, a tabuizálás okait, forrását feltérképezni vagy legalább realizálni.

Az egyéni tapasztalatok mindegyike valamilyen konfliktushelyzethez kötődik, amelyben előfordult fizikai bántalmazás is, molesztálás, kötekedés és verbális agresszió. Sok történet központi eleme volt a „kulturálatlan viselkedés” tömegközlekedési eszközökön, közösségi színtereken. Az elmesélések alapján mindig a romák voltak a generáló személyek, és a hallgatók minden esetben jogosnak vélték indulataikat, félelmeiket. A sztereotípiák kialakulásának fő forrását a beszélgetések elején kizárólag ezekhez a konkrét eseményekhez köttették, nem jelölték meg mást. Ugyanakkor az ismert kliséket említették meg ők is, amikor arról kezdtek el beszélgetni, hogy kinek mi a problémája a romákkal:

„a cigányok nem tisztelik a tulajdont”

„erőszakosak és gátlástalanok”

„segélyből élnek”

„lopnak”

„intoleránsak”

„élősködők”.

Érdekes, hogy a romákkal összefüggésben a testtel kapcsolatos normalitási kritériumok kizárólag a bőr színére redukálódtak, miközben többször is tapasztaltuk, hogy ebben a korosztályban a külsőségek minden kódja meghatározó. Ennek egyrészt az az oka, hogy azok a hallgatók, akik kizárólag a sérelmeikre koncentráltak a romákkal kapcsolatosan, a bőrszínhez – mindegy, hogy külső megjelenésük rendezett, rendezetlen – kontroll vagy átgondolás nélkül egyféle személyiségvonást vagy szociális viselkedést rendelnek. Emiatt kizárólag a bőrszín a meghatározó, a további külső jegyek mellett elsiklanak. Amikor a beszélgetések közben tudatosult bennük ez a torz értékelési struktúra, teljes elutasítással, tagadással találkoztunk, és ilyenkor gyakran előkerült a „külső nem számít” kijelentés, amely súlyosan ellentmond a mindennapi értékítéletek gyakorlatának.

Megkérdeztük, hogy a rossz tapasztalat a cigányokkal milyen arányban áll a nem cigányokkal tapasztalt konfliktusokkal, és kiderült, hogy az esetek legnagyobb részében hasonló előfordulási gyakorisággal tudtak felidézni nem romákkal kialakult konfliktushelyzeteket. Ez a szembesülés néhány hallgatónál elvezetett a felismeréshez, hogy a konkrét helyzet miatt kialakult félelmüket megelőzi a sematikus és durván előítéletes attitűd. Rájöttek, hogy a szocializáció, a média, az ismerethiány és a közös gondolkodás hiánya is erősítette a sematikus gondolkodást, majd – mivel legtöbbjük környezetében fel sem vetődhet a romaságról való diskurzus – saját maguk tabusították a témát és kialakult félelmeiket:

„Ilyen, tulajdonképpen hétköznapi szituáció mondjuk fehérként (gádzsiként) cigány társaságban ülni. Sok szempontból és kölcsönösen érzékeny helyzet, amiben a legbosszantóbb az, hogy a fene se érti, miért kell annak lennie. Könnyen megsért az ember bárkit, akár egy hosszú estén egy meggondolatlan – bár kedves – simogatással a másik arcán, hiába, a nemtudás nem mentség; cigánynak ne nyúlj az arcához, mint később kiderült, ezt pont nem tudtam. Az egyetlen áthidalási lehetőség egy ilyen súlyos sértődésre, ha az ember őszintén azt mondja: »Ne haragudj, de menj te a bánatba, miért akarnálak én téged szándékosan megsérteni?«. Komoly ráhangolódást igényel olykor az, hogy egy ilyen beszélgetés anélkül lehessen felszabadult, hogy attól féljünk, mikor lépünk a másik lábára”.⁵⁰

Vagyis ugyanazzal a helyzettel szembesülünk, mint a szexualitás és a homoszexualitás kapcsán: tudják, hogy viszonyulásuk és attitűdjük nem elfogadható, de küzdenek a saját érzelmi-tapasztalati görcseikkel, előítéleteikkel, mert nincs lehetőségük differenciált

⁵⁰ Idézet egy 25 éves női hallgató dolgozatából.

vagy értelmező gondolkodásra, vagy olyan erős bennük az interiorizált elutasító attitűd, hogy nem is motiváltak a másik oldal megismerésében. A civil szerveződések, konferenciák, társadalmi rendezvények nem szólítják meg őket valójában. Járható útnak bizonyulhat viszont az intézményes – például egyetemi kurzusok, szemináriumok – keret, amelyben képesek erről érdemben gondolkodni, érvelni, megismerni azt, hogy mindezek a kérdések és élmények másokban is megfogalmazódtak, és így szembesülnek azokkal a beszédmódokkal, amelyekkel ők maguk is megközeleltik a cigányokkal-romákkal kapcsolatos gondolataikat.

„Társaságban, ha az adott beszélgetés közben olyasmi jut eszembe, ami kritikus a cigányokkal szemben, de nagyon is a témába vágna, először végiggondolom, vagy kipuhatom, hogy kikkel ülök egy asztalnál. De közben végig idegesít, hogy miért nem lehet csak úgy egyszerűen kimondani, hiszen nincsenek cukorból”.⁵¹

A romákkal kapcsolatos tabudiskurzus kialakulásának /talán, egyik/ legfőbb magyarázata az, hogy a hallgatók többsége nem érti, miért csak pozitív narratívát lehet alkalmazni, miért nem lehet negatív tartalmú tapasztalatokat megosztani a cigányokkal kapcsolatban, miközben a hétköznapi párbeszédek egy része mások

⁵¹ Idézet egy 22 éves férfi hallgatótól, a jegyzőkönyv alapján.

tevékenységének, cselekvéseinek értékeléséről, megítéléséről szól.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tabu kiinduló fogalma ebben a diskuszióban a társadalom kódrendszerének azon részét jelentette, amelyet explicit vagy implicit módon, térben és időben, egy individuális vagy kollektív ágens meghatároz, vagy valamilyen kommunikációs stratégián keresztül érzékelteti a nemkívánatos viselkedésmódokat, cselekedeteket, verbális és vizuális tartalmakat és/vagy formákat, miközben tartalma módosulhat a társadalmi/kulturális feltételek változásainak következtében, vagy akár a jelentések változásának következményeként (ennek hátterét világítja meg az antropológiai, pszichológiai és nyelvi dimenziók történetisége). Ebből az átfogó definícióból végül – a választott és közelebbiről is vizsgált jelenségek elemzése után – egyes elemek hangsúlyosabbnak, míg mások kevésbé jelentősnek, a fontos jellemzők nagymértékben témafüggőnek bizonyultak. A modern kori tabukra koncentrálnak elmondható, hogy a tabuk sokkal inkább implicit módon meghatározottak, s az is, hogy a többségük (mindenekelőtt az intim szférára vonatkozó) létrejötté kevésbé tulajdonítható egy-egy nagy, kollektív ágensnek; a legtöbb téma esetében sokkal fontosabb az individuális ágens vagy annak mikrokönyezetete által kommunikált életvilág.

A jelenkori tabuk legnagyobb része nem épül stabil konszenzusra, nem világosak a következmények, az esetleges retorziók sem. Egy modern, individualizált világban, ahol az értékek pluralizálódtak, ahol a társadalmi funkciók elvesztették korábbi szerepüket, a tabuk-tiltások nem explicit formái is átértelmeződnek, összekuszálódnak. Csak sejtjük, hogy mi számít tabunak, de biztosak csak ritkán lehetünk, szinte mindannyiszor egyidejűen kontextusfüggőek és képzet-jellegűek. (Jellegzetesen ilyen például a nyilvános szoptatás jelensége, a vegetatív testfunkciókhoz való viszony, vagy mindezekről való társas diskurzus is). Természetesen a mai tabuk működésében és kialakulásában még mindig meghatározó szerepe van a félelemnek. A félelem forrása viszont nem a rettegés egy mágiaalapú vagy elvont világ szellemeinek tetteitől, hanem a másik ember vagy közösség meg- és elítélése, amelynek a kirekesztés lehet az outputja. Ez a félelem azonban sokszor téves előfeltevéseken alapul, melyek mindenekelőtt a verbalizáció, az érdemi diskurzus révén feloldhatók lennének. (Részint ennek hiánya, elmaradása teszi sokszor az alkalmi tiltásokat is tabuvá).

Ennél jóval árnyaltabban van jelen a tabu a közelebről vizsgált 19–25 éves egyetemi hallgatók körében. A tabuk számukra ugyanis nem egyszerű tiltások, hanem olyan összetett, társadalmi szabályozó mechanizmusok, amelyek nehezen szétválasztható elegei a külső tiltások és szabályok rendszerének, de még inkább az adott egyének szintjén belsővé tett, internalizált korlátozó mechanizmusoknak, amelyeknek legfontosabb működtető eleme a nyelv és a vizualitás.

A csoportok hallgatói által megfogalmazott tabuk rendkívül meglepően széles spektrumot öleltek fel, miközben az összes félév elején határozott volt az az állítás, hogy már nincsenek tabuk.⁵² Hamar kiderült, hogy ez az állítás téves, sőt ez a korosztály – minden networking ellenére vagy épp amiatt – rengeteg olyan tabun ül, amelyekről egyáltalán nem tud beszélgetni, bár a lehetőségek széles tárháza áll rendelkezésére (internet, civil szervezetek, pszichológus stb.). A feltárt tabuk egy része átvett viselkedési minta, amelyet az egyén gondolkodás nélkül, ok-okozati összefüggések megértése, kérdések feltevése nélkül vesz át, úgy, hogy hamis vagy téves tartalommal tölti meg. Más részük tapasztalatok útján szerzett, félelemre épült tabu, amelyet a környezetben tapasztaltak aztán még továbbberősítettek vagy támogattak.

Disszertációmban nagy hangsúlyt fektettem arra, hogy megvizsgáljam, mit tesz a kialakult tabukkal a verbalizációs és vizuális „kényszer”. A vizsgált „kísérleti” csoportokban mindkét interpretáció elindította azokat a folyamatokat, amelyek révén nem csupán a résztvevők jellegzetes tabukészlete, de annak dinamikája is feltárható volt. A verbális megnyilvánulások kényszere, a vitákban való aktív jelenlét kötelezettsége a hallgatók

⁵² Amikor néhány évvel ezelőtt elkezdtem foglalkozni ezzel a témával, és egyetemi oktatókkal beszélgettem a taburól, hasonló elgondolásokat hallottam szociológusoktól, kutatóktól is.

egy részének segítséget jelentett abban, hogy meghallgassák egymást. Sokakban realizálódott a véleménykülönbség, de világossá vált számukra – és olykor megnyugtató volt ennek tudata –, hogy sajátuk és kizárólagosnak vélt tabuik mások számára is léteznek. Vagy épp ellenkezőleg, hogy mások természetesen tudnak hozzászólni az általuk tabuizált felvetésekhez. Ugyanakkor mindennek egy inverz folyamata is gyakori volt, amikor valaki azzal szembesült, hogy egyedül számára nem tabu például az időskori szexualitás, de a csoport összes többi tagja elborzad a gondolatától is.

Az intézményesített – egy szeminárium keretében zajló – tudatosító beszélgetések alkalmasak voltak arra, hogy egymást végighallgatva legalább minimális elmozdulás történjen abba az irányba, amikor felismerik a saját maguk által cipelt és újraaktivált tabukat, és értelmezni tudják, hogy mindezt rákérdezés, értelmezés, újragondolás vagy kritikai attitűd nélkül tesszik. Olyan explicit vagy implicit normákat követnek ezzel, amelyek sok esetben elvezítették jelentőségüket, vagy olyan társadalmi, kulturális változások mentek végbe, amelyek miatt a követett hagyomány elavult, elhalványult vagy más formába költözött.

A vizuális anyagok, alkotások egyértelműen segítették a tabuk megfogalmazását, és átsegítették a hallgatókat a verbalizációs nehézségeken, a képi tabuk és verbális tabuk kommunikálásában rejlő különbségek

érzékelésében. Ugyanakkor voltak olyan témák – haldoklás, fogyatékoság, betegség, erőszak –, amelyekről könnyedén, szabadon beszélgettek, egészen addig, amíg vizuálisan nem szembesültek a cselekménnyel vagy az általuk nem tabunak vélt dolgokkal.

Elmondható tehát, hogy jelen bizonytalan, normazavaros társadalmunkban a vizuálisan megmutathatatlan, verbálisan megvitathatatlan, implicit tabuk sokasága van jelen, melyek gyakran gúzsba kötik, visszahúzódnásra készítetik az egyént – a vizsgált fiatal korosztály tagjait mindenképp, de valószínűleg a társadalom jóval szélesebb rétegeit is. Ezzel olyan problémák megoldását is gátolják, amelyek a lelki vagy a testi egészséget, a kommunikatív cselekvés számos dimenzióját⁵³ veszélyeztetik – holott a megfelelő módon történő verbalizáció egy-egy tabu megdőléséhez is elvezethet, s a probléma megoldásának első lépése lehet.

⁵³ lásd pl. Somlai Péter 1988.

Főbb hivatkozások

- Ariés, Ph. 1987 *Gyermek, család, halál*. Ford. Csákó M. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Bakos F. 2002 *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bakró-Nagy M. 2010 *A tabu születése*. <http://fgroszt.nytud.hu/bakro/tabu.pdf> (Letöltés: 2013. november 12.)
- Balle, Ch. 1990 *Tabus in der Sprache*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris.
- Bartek P. P. 2009 *Betegség és képzőművészet*. Doktori disszertáció, PTE művészeti doktori iskola, Pécs.
- Bazsa M. 2014 *Szexa bécsi Fogadalmi templomban*. http://becsifekete.blog.hu/2014/05/16/szex_a_becsi_fogadalmi_templomban. (Letöltés: 2015. január 19.)
- Bálványos H. 2003 *Vizuális megismerés, vizuális kommunikáció*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Belting, H. 2003 A test képe mint emberkép. Ford. Kelemen P. *Vulgo*, no. 2; továbbá: In *Kép-antropológia. Képtudományi vázlatok*. Ford. Kelemen Pál. Kijarat Kiadó, Budapest, 2003 (Spatium, 2).
- Beregi T. 2001 A betiltott test. Excrementum Sacrum. *Filmvilág*, 1:22-23.
- Bergmann, Martin S. 1992 *In the Shadow of Moloch: The Sacrifice of Children and Its Impact on Western Religions*. Columbia University Press. <http://cup.columbia.edu/book//9780231072489>
- Béres I. – Horányi Ö. 1999 *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Boglár L. 2005 *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Bohannon, P. – Glazer, M. 2006 *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Ford. Ádám P. et al. Panem Kiadó, Budapest.
- Borgos A. – Kender A. – Csabai M. – Erős F. – Szili K. 2002 Testbe ágyazott ideálok. Diskurzusok az ideális, a természetes, a mesterséges és az elutasított testről. *Pszichológia*, 22:407-436.
- Borus J. 2010 A Willendorfi Vénusztól a lefagyasztott spermáig. *Rubicon*, Szex és erotika történet, 7. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/2010_7
- Bruner, J. 1983 *Child's Talk*. Oxford University Press, Oxford.
- Buda B. 1988 *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Chasseguet-Smirgel, J. 1984 *Creativity and Perversion*. Norton & Co., New York.
- Chasseguet-Smirgel, J. 1996 *A szimbolikus tevékenység elvesztése a náci gondolkodásban*. Ford. Csajbók S. <http://www.mtapi.hu/thalassa/9923/tanulmny/smirgel.htm> (Letöltés 2015. február 5.)

- Crystal, D. 2003 A nyelvi mágia. *In A nyelv enciklopédiája*. Ford. László Zs. et al., Osiris Kiadó, Budapest.
- Crombach, M. 2001 *Tabu und Euphemismus*. Unveröffentl. Dissertation, Universität Salzburg, Salzburg.
- Decker 2003 „Nem az én testem” – Testünk titkai – Betegség a képzőművészetben. Ludwig Múzeum (kiállítás). *Magyar Narancs*. http://magyarnarancs.hu/szex/nem_az_en_testem_-_testunk_titkai_-_betegseg_a_kepzomuveszetben_ludwig_muzeum_kiallitas-66558 (Letöltés: 2015. szeptember 11.)
- Diamandopoulos, A. A. – Rakatsanis, K. G. – Diamantopoulos, N. 1997 A neolithic case of down syndrome? *Journal of the History of the Neurosciences: Basic and Clinical Perspectives*, Volume 6, Issue 1; 86-89.
- Douglas, M. 2003 *Rejtett jelentések*. Ford. Berényi G. Osiris Kiadó, Budapest.
- Douglas, M. 1966 *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Praeger, New York.
- Dömötörfi T. 2010 Erőszak az ókorban: Barbárok, zsarnokok, háborúzó ellenfelek. *História – történelmi folyóirat*, 5:33-34. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=60235
- Durkheim, É. 2003 A főbb rituális attitűdök. *In A vallási élet formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Ford. Vargyas Z. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 277-301.
- Eissler, K. R. 1975 The fall of man. *Psychoanal Study Child*, (30):589-646.
- Eliade, M. 1999 *Misztikus születések*. Ford. Saly N. Európa Kiadó, Budapest.
- Eliade, M. 2005 *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok*. Ford. Benedek M. Osiris Kiadó, Budapest.
- Elias, N. F. 1987 *A civilizáció folyamata*. Ford. Berényi G. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Eysenck, M. W. – Keane, M. T. 1990 *Kognitív pszichológia*. Ford. Bocz A. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fónagy Z. 2014 *Így győzték le a halálfélelmet a régiek*. <http://www.szeretlekmagyarorszag.hu/igy-gyoztek-le-a-halalfelelmet-a-regiek/> (Letöltés: 2015. szeptember 14.)
- Foucault, M. 2001 *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel I. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Frazer, J. G. /1925/ 1993 *Az Aranyág*. Vál., utószó Bodrogi T. Ford. Bodrogi T., Bónis Gy. Századvég Kiadó, Budapest.
- Freedberg, D. 1994 Az ábrázolás hatalma: válasz és elfojtás. Ford. Módos M. *Athenaeum*, 1-2:216-242.
- Freud, S. 1990 *Totem és tabu*. Ford. Pártos Z. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Garland-Thomson, R. 1997 *Extraordinary Bodies: Figuring Physical Disability in American Culture and Literature*. Columbia University Press, New York.

- Girard, R. 1977 *Violence and the Sacred*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Goffman, E. 2008 A homlokzatról. In Síklaki I. szerk. *Szóbeli befolyásolás II.*, Ford. Síklaki I. Typotex Kiadó, Budapest, 11-36.
- Goodman, N. 2003 Az újraalkotott valóságról és a képek hangjairól. In Horányi Ö. szerk. *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Ford. Rohonczi K. et al. Typotex Kiadó, Budapest.
- Gorer, G. 1955 The pornography of death. *Encounter*, (25):49-52. <http://www.unz.org/Pub/Encounter-1955oct-00049> (letöltés: 2016. január 16.)
- Guthrie, R. D. 2005 *The Nature of Paleolithic Art. Art offers the most comprehensive*. University of Chicago Press, Chicago.
- Günther, U. 1992 „und also das isch gar need es Tabu bi üs, nei, überhaupt need”. Sprachliche Strategien bei Phone-in-Sendungen am Radio zu tabuisierten Themen. *Zuercher Germanistische Studien*. Peter Lang, Bern.
- Havers, W. 1946 Neuere Literatur zum Sprachtabu. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse, 223, Abh. 5.
- Hárdi I. 2006 Az agresszió képi kifejezése. *Magyar Tudomány*, 1:12. <http://www.matud.iif.hu/06jan/03.html>
- Herodotos 1892 *Történeti könyvei I-III*. Ford. Geréb J. Franklin-Társulat, Budapest.
- Horányi Ö. 2001 A kommunikációról. In Béres I. – Horányi Ö. szerk. *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest, 22-34.
- Horányi Ö. szerk. 2003 *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Horányi Ö. 2006 [1975/1991] *Jel, jelentés, információ, kép*. General Press Kiadó, Budapest.
- Imdahl, M. 1997 Ikonika. In Bacsó Béla szerk. *Kép, fenomén, valóság*. Kijarat Kiadó, Budapest, 254-273.
- Huszár Á. 2013 *A gendernyelvészet horizontja. PhD-értekezés*. Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs.
- Istvánfi Szilárd László 2008 *Az ókori Róma vallásos élete*. ETDK, XI. Kolozsvár. www.etdk.adatbank.transindex.ro/pdf/kat_istvanfi.pdf
- Ivins, W. M. Jr. 2001 *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*. Ford. Lugosi Lugo L. Enciklopédia Kiadó, Budapest.
- Jensen, J. V. 1973 Communicative functions of silence. ETC. *A Review of General Semantics*, 249-257. <http://www.jstor.org/stable/42582250>. (Letöltve: 2015. január 12.)
- Jevons, F. B. 1897 *History of Religion in Evolution*. Methuen, London, 724-726.

- Józsa L. 2007 Csont-ízületi elváltozások ábrázolása a képzőművészetben. 3. rész. *Osteologiai Közlemények*, 4:209-223. www.mrt-os.hu/upload/mrtos/document/20074209.pdf
- Józsa L. 2011 Az emberi test mesterséges módosítása (deformálása). I. A koponyatorzítás. *Orvosi Hetilap*, (152) 31:1213-1217. www.mob.gyemszi.hu/details.jsp?ITEMID=939965
- Józsa L. 2012a Gerinc-elváltozások műalkotásokon és ásatag csontokon. *Osteologiai Közlemények*, 3:100-109. www.doki.net/tarsasag/mrtos/upload/mrtos/document/100Jozsa.pdf
- Józsa L. 2012b Betegségek, kóros állapotok ábrázolása az egyiptomi alkotásokon. *Kaleidoscope*, Vol. 3. No 5:1-12. www.epa.oszk.hu/02300/.../EPA02316_kaleidoscope_2012_5_001-012.pdf
- Karácsony A. 2012 A kommunikatív állapot - antropológiai és társadalomelméleti megfontolások. In: Bajnok A. szerk. *A kommunikatív állapot*. Typotex Kiadó, Budapest, 69-75. http://www.interkonyv.hu/konyvek/a_kommunikativ_allapot
- Kenyeres I. 2002 Az idő és a gonosz helye. *Criticai Lapok* http://www.criticailapok.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=34062 (Letöltés: 2015. január 19.)
- Kepes Gy. 1979 *A látás nyelve*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Kisdi B. 2012 *A kulturális antropológia története, elméletei és módszerei*. Egyetemi jegyzet. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/4090/file/kisdi_barbara-kulturalis_antropologia.pdf (Letöltés: 2016. január 15.)
- KoBakowski, L. 2004 A civilizáció a vádlottak padján. *2000, Irodalmi és társadalmi havilap*, 4:69-78.
- Kovács M. 2012 A holokauszt múlt feldolgozása: emlékezés vagy felejtés? In Kovács J. - Münnich Á. szerk. *Nemzeti emlékezethelyek. Attitűdök, reprezentációk, élmények, funkciók, struktúrák*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 177-193. On-line: https://www.academia.edu/4317690/A_holokausztm%C3%BAlt_feldolgoz%C3%A1sa_eml%C3%A9kez%C3%A9s_vagy_felejt%C3%A9s
- Kraft, H. 2004 *Tabu. Magie und soziale Wirklichkeit*. Patmos, Düsseldorf.
- Krajewski, S. 2002 *Life Goes on. And Sometimes it Doesn't. A Comparative Study of Medical Drama in the US, Great Britain and Germany*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Krajewski, S. - Schröder, H. 2008 Silence and taboo. In Antos, G. - Ventola, E. eds. *Handbook of Interpersonal Communication*. Walter de Gruyter, Berlin, 595-623.

- Lacquer, Th. 2002 *A testet öltött nem*. Ford. Szabó V. et al. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 122-127.
- Lafferton E. 1997 Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében. *Replika*, 28. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/28/test.htm> (Letöltés: 2015. szeptember 11.)
- Leach, E. 1996 *Szociálanropológia*. Ford. Fejős Z. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lotman, J. 2001 Kultúra és robbanás. Ford. Szűcs T. Pannonica Kiadó, Budapest.
- Luchtenberg, S. 1985 *Euphemismen im heutigen Deutsch. Mit einem Beitrag zu Deutsch als Fremdsprache*. Lang, Frankfurt am Main New York.
- MacKay, D. - Ahmetzanov, M. V. 2005 Emotion, Memory, and Attention in the Taboo Stroop Paradigm. *Psychological Science*, 1:25-32.
- Malinowski, B. 1972 *Baloma*. Szerk., vál., utószó és jegyz. Bodrogi T. Ford. Bónis Gy., Ecsedy Cs. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Markkanen, R. - Hartmut, Sch. 1997 *Hedging and Discourse. Approaches to the Analysis of a Pragmatic Phenomenon in Academic Texts*. De Gruyter, Berlin – New York.
- McLuhan, M. 2001 *A Gutenberg-galaxis*. Ford. Kristó Nagy I. Trezor Kiadó, Budapest.
- Melis D. 2014 *Egy 95 éves festő nő szexuális víziói*. <http://librarius.hu/2014/08/06/egy-95-eves-festono-szexualis-vizioi/> (Letöltés: 2015. január 19.)
- Meredith, P. 1966 *Instruments of Communication*. Pergamon Press Ltd., Oxford.
- Merton, R. K. 1980 *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Ford. Berényi G. Gondolat, Budapest.
- Mestyán Á. 2004 Hermann Nitsch esztétikája. In Nitsch, H. *Orgia misztérium színház*. Vál. és ford. Adamik L. Metronóm Kiadó, Budapest.
- Muskovics Gy. 2014 *A vágy tárgya: a meztelen férfitől a kritikai diskurzusig*. http://www.artmagazin.hu/artmagazin_hirek/a_vagy_targya_a_meztelen_ferfitol_a_kritikai_diskurzusig.1680.html (Letöltés: 2015. január 20.)
- Nádas P. / Forgács P./ 2004, 2014 *Saját halál*. Jelenkor, Pécs.
- Némedi D. 2006 Durkheim. Excursus: vallás és mágia. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/durkheim-durkheim/ch13s02.html> (Letöltés: 2015. január 20.)
- Németh Gy. 2010 Már a görögök is... Szexualitás a görög-római kultúrkörben. *Rubicon*, Szex és erotika történet, 7. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/2010_7
- Novitz, D. 2003 Képek és kommunikatív használatuk. In Horányi Ö. szerk. *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Orthmayr I. 2004 A társadalmi normák döntéseméleti és evolúciós magyarázata. *Szociológiai Szemle*, 3:3-22.

- Panagl, O. 1984 Was man ungern ausspricht. Altes und Neues vom Sprachtabu. In *Jahrbuch der Universität Salzburg 1981–1983*. Hrsg. im Auftrag des Akademischen Senats von O. Univ.-Prof. Dr. Arno Buschmann, Salzburg.
- Panofsky, E. 1955/1984 *A jelentés a vizuális művészetekben*. Vál., szerk., utószó Beke L. Ford. Tellér Gy. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Pelikan, J. 1987 Die NS-Vergangenheit als Tabu-Thema in Österreich. Eine qualitative, textlinguistische Analyse des Hearings zum Präsidentschaftswahlkampf. *Wiener Linguistische Gazette*, 38/39:77-93.
- Polakowsky, G. – Virchow, R. 1897 *Discussion über präkolumbischen Aussatz und verstümmelte Tonfiguren*. Verh. Berl. Ges. Anthropol. Ethnol. Urgeschichte. Berlin, 612-643.
- Pieper, U. 1991 Worüber man nur "anders" spricht. In *Sprachreport* 4:5-7.
- Pieper, U. 1988 Wie man über das spricht, worüber man nicht spricht - oder: Zu welchem Tabu schweigen Sie gerade? In *SAIS, Arbeitsberichte aus dem Seminar für Allgemeine und Indogermanische Sprachwissenschaft*. Kiel, H. 11:89-118.
- Pfisztner G. 2002 A provokáció heroizmusa: Andres Serrano. *Fotóművészet*, 1 2.
- Pilling J. szerk. 2010 *A halál, a haldoklás és a gyász kultúranropológiája és pszichológiája*. (Szöveggyűjtemény). Semmelweis Kiadó és Multimédia Stúdió, Budapest.
- Polakowsky, G. – Virchow, R. 1897 Discussion über präkolumbischen Aussatz und verstümmelte Tonfiguren. *Verh. Berl. Ges. Anthropol. Ethnol. Urgeschichte*. Berlin, 612-643.
- Polcz A. 1989 *A halál iskolája*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Polcz A. – Bitó L. 2007 *Az utolsó mérföld*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Reimann, H. 1989 Tabu. In *Staatslexikon. Recht Wirtschaft Gesellschaft in 5 Banden*. Bd. 5, 420. Herausgegeben von der Görres-Gesellschaft. 7. Auflage. Herder, Freiburg.
- Reutner, U. 2009 *Sprache und Tabu. Interpretationen zu französischen und italienischen Euphemismen*. Niemeyer, Tübingen.
- Réz-Nagy Z. 2011 Az irracionális tabukról és babonás félelmekről. *Parókia Református Portál*, 36. <http://www.parokia.hu/kozosseg/cikk/656/> (Letöltés: 2015. szeptember 10.)
- Rigó P., dr. 2011 *A halál csendje*. Megnyitó. <http://www.linumfoundation.eu/cikk/a-halal-csendje-dr-rigo-peter-megnyitoja> (Letöltés: 2015. szeptember 14.)
- Rosengren, K. E. 2006 *Kommunikáció*. Ford. Domján K. Typotex, Budapest.
- S. Nagy Katalin 2013 *Képzőművészet és kommunikáció*. Typotex, Budapest.
- Sándor Zs. 2009 A vizuális kommunikáció a tanítóképzésben. *Új Pedagógiai Szemle*, 5 6:213-225.

- Sárkány M. 2006 Emberi botlások és a társadalmi rend helyreállítása: egy rendhagyó kiküju házasság esete. In *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. Szerk. Sebestyén É., Szombathy Z., Tarrósy I. Publikon Könyvek – ELTE BTK, Afrikanisztikai Oktatási Program, Pécs, 330-338.
- Schank, G. 1981 *Untersuchungen zum Ablauf natürlicher Dialoge*. Hueber, München.
- Searle, J. R. 2003 A képi reprezentáció. In Horányi Özséb szerk. *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Typotex Kiadó, Budapest, 205-225.
- Smith, E. R. – Mackie, D. M. 2004 *Szociálpszichológia*. Ford. Bátki A. et al. Osiris Kiadó, Budapest.
- Somlai P. 1988 *A szocializáció és torzulásai a kommunikatív cselekvés elméletében*. http://www.fszek.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/szociologiai_gyujtemeny/evfordulok/somlai_peter/?article_hid=14191 (Letöltés: 2016. február 18.)
- Sugár I. 2006 Orvostudomány és művészet. III. Járványok a középkorban. *Sebkezelés sebgyógyulás*. A Magyar Sebkezelő Társaság folyóirata, 2:18-23.
- Szépe O. 2015 *A hospice és a haldoklás kommunikációja*. PhD-tervezet. BCE, Budapest.
- Takács J. 2011 *Homofóbia Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Tasso, V. 2008 *A szex antikézikönyve*. Ford. Krusinszki Zs. Korona Kiadó, Budapest.
- Tószegi Zs. 1994 *A képi információ*. Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetei 6. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest) <http://mek.oszk.hu/03100/03123/html/#4> (Letöltés: 2014. november 12.)
- Toy, C. H. 1899 Taboo and morality. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 20:151-156.
- Törkey F. 2002 *Vizuális kommunikáció*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ullmann, S. 1962 *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning*. Barnes & Noble, Inc., New York.
- Villányi L. 2014 *Kimméria*. <http://www.spanyolnatha.hu/archivum/tata/17/vizilyeneg/villanyi-laszlo/874/> (Letöltés: 2014. november 12.)
- Warren, S. D. – Brandeis, L. D. 2005 A magánszférához való jog. *Információs Társadalom, Privacy* (különszám) 2:7-25.
- Weber, M. 1976 *Gazdaság és társadalom, 1–2*. Összeáll. Varga Iván. Ford. Józsa P. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Wundt, W. 1911 *Probleme der Völkerpsychologie*. Wiegand, Leipzig.
- Zollner, N. 1997 *Der Euphemismus im alltäglichen und politischen Sprachgebrauch des Englischen*. Frankfurt am Main, Peter Lang.

A szerző e témában megjelent publikációi

2008. Készség, ismeret, tudás a befogadásban. In: S. Nagy Katalin – Orbán Annamária (szerk.): *Értékek és normák interdiszciplináris megközelítésben*. (BME Szociológia és Kommunikáció tanszék konferencia-kötet). Budapest, Gondolat Kiadó, 133-143.
2008. Róma az átváltozások városa. In Németh Géza: *Munkák*. Budapest: Körmendi Galéria, 70-78.
2009. *Művészettörténet I. A kezdetektől a 19. századig*. (S. Nagy Katalinnal közösen). Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Társadalomismeret Intézet. Budapest, Typotex Kiadó.
2010. *Művészettörténet II. A 19. és a 20. század*. (S. Nagy Katalinnal közösen). Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Társadalomismeret Intézet. Budapest, Typotex Kiadó.
2015. A normasértő öltözködés szuggesztív kommunikációs hatása. In Dúll Andrea – Varga Kata (szerk.): *Szuggesztív környezeti kommunikáció*. Budapest, L'Harmattan.
2016. *Tabu, tabudöntés, tabuizálás. Kultúra és Közösség, 1:91-109.*

Rajkó Andrea foglalkozott már filmekkel, közszolgálati és politikai műsorok elemzésével, képzőművészettel, vizualitással, life és business coachinggal egyaránt. Dolgozott a Budai Drogambulancián, az Országos Rádió és Televízió Testületben, a Soros Alapítvány vizuális nevelés programjában, tanított a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen és a Miskolci Egyetemen. Jelenleg a BME Szociológia és Kommunikáció tanszék tanára, a hallgatói vélemények alapján az elmúlt 3 évben többször bekerült az egyetem 100 legjobb oktatója közé. Azt vallja, hogy minden munkája egy irányba vezette: az érdekli, hogy mi, emberek miért nem fogadunk el, teszünk, mondunk, kérdezzük, érzünk, gondolunk dolgokat. Amikor lazít, akkor sokkal lazábban figyeli ugyanezt. <http://kommedia.bme.hu/>

MI TÖRTÉNT A RÉGIÓK EURÓPÁJÁVAL? AZ EURÓPAI POLITIKA REGIONÁLIS DIMENZIÓJÁNAK FELÜLVIZSGÁLATA¹

A Régiók Európája gondolat az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején jelent meg az európai politikában, válaszként az integráció újító mechanizmusaira, intézményes fejlődésére. A különböző szubnacionális szereplők egy alternatív, nemzeti szint alatti működési keret megteremtésének lehetőségét látták benne, mely teret enged területi illetve más politikai céljaik megvitatásának. Mindez arra ösztönözte az Európai Uniót vizsgáló szakembereket, hogy új teóriákat dolgozzanak ki a többszintű Európa politikai döntéshozatali folyamatának jellemzésére.

A *Regional and Federal Studies* folyóirat 2008 októberében megjelent tematikus száma szemléletesen mutatja be a „Régiók Európája” koncepciót, annak megjelenésétől napjainkig a körülmények változása tükrében, feltárva az eszme időszakonkénti elhomályosodásának, majd későbbi újjáéledésének háttérében húzódnó indokokat. Keresi a választ arra a jelenségre, hogy bár az elmúlt években, az Unióban a régiók szerepvállalása egyre szembetűnőbbé vált, a „Régiók Európája” koncepció mégis kikerülni látszik a közgondolkodásból. A folyóirat nyolc fejezetén keresztül, nyolc, az európai politika regionális dimenziójával foglalkozó neves szerző mutatja be e témakört más-más nézőpontból. E speciális kiadvány célja, hogy felülvizsgálja a regionális dimenziót egy folyton változó és folyamatosan bővülő Európában. Alábbiakban a tanulmányok legfontosabb gondolatait foglalom össze.

A „Régiók Európája” gondolat megjelenése

Rövid ideig a Bizottság javasolta e terminus használatát, Jacque Delors elnöksége alatt, ezen kívül számos szubnacionális szereplő és regionalista párt jelmondatává vált.

A régiók iránt megjelenő újfajta érdeklődés az európai integráción belül fejlődést vont maga után a '80-as, '90-es évek folyamán. Megváltozott a strukturális alapokhoz való hozzáférés feltételrendszere, továbbá a Maastrichti szerződés is jogi, intézményi válto-

¹ Mi történt a régiók Európájával? Az európai politika regionális dimenziójának felülvizsgálata. *Regional and Federal Studies*, special issue, October 2008. Szerzők: Anwen Elias, Michael Tatham, Carolyn Moore, Eve Hepburn, Peter Lynch, Lieven De Winter, Bruszt László.

zásokat hozott, új lehetőségeket teremtve a regionális szereplőknek. Az integráció ez irányba történő fejlődése, illetve a decentralizáció azok a tényezők, melyek a regionális szereplők ösztönzőivé váltak, melyek így megalapozhatták közvetlen brüsszeli jelenlétüket. Az Európai Unió keretein belül megteremtődtek a regionális érdekek hatékony lobbizásának lehetőségei.

Több neves szerző, köztük Marks (1993) is, egyetértettek azzal, hogy az integrációval kapcsolatban megfogalmazott nagy teóriák az állami, valamint a nemzetek feletti szint kapcsolatára fókuszáltak, így elkerülte figyelmüket a szubnacionális szintek helyzetbehozásának kérdése. A többszintű kormányzás eszméje egy új paradigma megnyilvánulása volt az EU döntéshozatalának elméletbe foglalását illetően, hiszen a szubnacionális szintek államokon belüli, valamint nemzetek feletti intézményekben játszott fontos szerepe ebben a koncepcióban válik hangsúlyossá. Ez az új típusú elméleti érdeklődés a régiók EU-ban betöltött szerepe iránt természetesen a szakirodalomban is nyomot hagyott. Hamar világossá vált, hogy inkább az „Európa régiókkal” koncepció érvényesül, mint a „Régiók Európája”. A téma szakértőinek egységes álláspontja, hogy az intézményi lehetőségek a régiók érdekeinek védelmére, csupán néhány regionális szereplő számára adottak. Európában sokáig a szuverén államok illetve a politika szuverenitáson alapuló értelmezése dominált. Az Európa politikával foglalkozó szakértők

szerint, az EU úgy értelmezhető, mint egy politikai jellegű, tárgyaláson alapuló, nem hierarchikus „csere”-folyamat az intézmények, a szupranacionális, a nemzeti, a regionális, valamint a helyi szintek között. Az EU többszintű kormányzás megbukott, mint önálló, koherens, teoretikus vázat képező magyarázat az EU politikai folyamataira. A többszintű kormányzás inkább egy metafora, amely más elméleti, teoretikus megközelítéseket igényel, az EU politikai döntéshozatali folyamat dinamizmusának magyarázatára. A szakirodalomban megjelenik a „policy”, „polity”, „politics” kategóriák különbözőségeinek, EU kormányzati rendszerén belül való vizsgálata, melyben meglepően kevés figyelem fordítódik az európai kormányzás regionális dimenziójára.²

Az elmúlt években az EU erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy megoldja a saját alkotmányos, intézményes, jogi természetével, valamint politikai döntéseinek legitimitásával összefüggő, és demokratikus minőségével kapcsolatban felmerült problémákat. Az Unió stabil intézményi környezetében bármely politikai szereplő számára adott a lehetőség érdekartikuláló, befolyásoló politikai stratégiák megalapozására. A regionális szereplők sem kivételek ez alól. A „Régiók Európája” nem valósulhatott meg, de számos olyan terület létezik, melyben az Unió nagyon fontos

² „Polity” mint a politika intézményes világa, „policy” mint közpolitika, mely a döntéshozatali oldalt vizsgálja, illetve „politics” a politika, mint konfliktusos folyamat értelmezése.

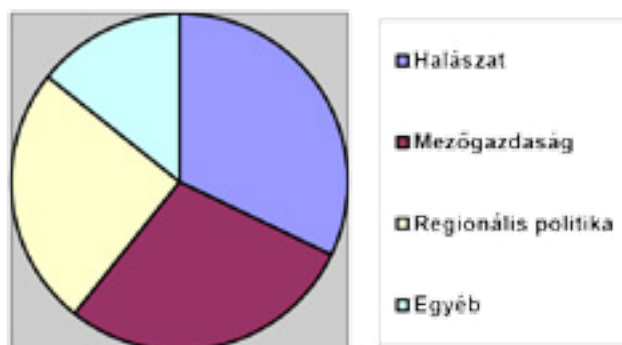
a régiók számára, illetve amelyben a regionális politika jelentős szerepet játszik az európai integráció vezető intézményeinek fejlődésében.

Regionális érdekképviselés az Európai Unióban

Már sok szerző, köztük Moravcsik és Putnam is megállapította, hogy az államok még mindig „kapusként” viselkednek a nemzetközi, illetve a nemzeti szféra ügyeit illetően. Valójában az érdekképviselés és a befolyás nem szinonim fogalmak, az előbbi szükséges, de nem elégséges feltétele az utóbbinak. Hiszen ha az érdekképviselés nem hatékony, akkor a regionális aktivitás az EU-ban pusztán „háttérzajnak” minősíthető. A regionális érdekképviselőkhöz fűződő szakirodalmak többsége a 90-es évekre tehető, melyek kezdetben bizakodóak voltak a régiók szerepnövekedésével kapcsolatban, de a kutatások második hulláma már pesszimistábban szemléli a régiók jelentőségét az európai politikában.

Két módszertani jellegzetességet kell hangsúlyoznunk. Az első, hogy számos esetben nagyon nehéz nyomon követni a regionális érdekképviselőket, amely telefonokon, e-maileken, néha formális, de sok esetben informális találkozókra keresztül zajlik. A másik módszertani dilemma az információ természetével kapcsolatban merült fel, amelyek különböző interjúkon keresztül jutnak tudomásunkra. Azaz a regionális érdekképviselők hatékonyságáról tett beszámolók tartalma nagyban függ attól, hogy kit kérdeznek róla. Michael Tatham tanulmánya számos Brüsszelben végzett interjú alapján készült, melyek angol illetve francia regionális és állami szintű kormányzati részleg dolgozóival készültek.³

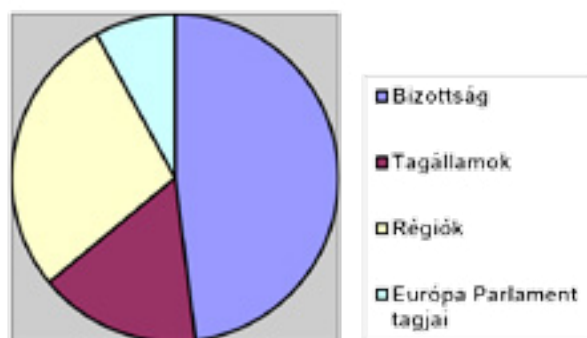
Az alábbi diagram a megkérdezettek arányát szemlélteti a releváns politikák tükrében

³ Ez a választás lehetővé teszi a regionális mobilizáció dinamizmusának vizsgálatát egy unitárius-centralizált berendezkedésű, valamint egy unitárius-decentralizált berendezkedésű államban.

A fenti három politikai területről elmondható, hogy nagyobb mértékben alakultak ki kompetencia-átfedések az Unió és a régiók között, mint más területeken. Mindez a hazai és külföldi politika közti különbség tradicionális értelmezésének megrendüléséhez vezetett, kettős jelenséget vonva maga után, melyet az Európai Unió ügyek „hazaivá tételének” (Jeffrey 2000) illetve a szubnacionális ügyek „europaizációjának” (Marks, McAdam 1996) neveznek a szerzők.

A következő diagram a megkérdezettek beosztását tükrözi

Az interjúalanyok beszámoltak arról, hogy a régiók érdekeiket képviselhetik tagállami szinten, valamint az Európai Unió szintjén. Utóbbi esetben arra töreksenek, hogy az érdekképviselőt államuktól függetlenül valósuljon meg. A legtöbb régió az érdekképviselőt mindkét formáját alkalmazza.

A régiók képviselője az Európai Unió struktúrájában, intézményi keretek között valósulhat meg a Régiók Bizottságában, a Tanácsban, a Bizottságban, az Európa Parlamentben, régiók brüsszeli képviselői

irodáin keresztül, továbbá különféle európai hálózatok és egyesületek keretében.

Michael Tatham tanulmányának legjelentősebb megállapítása, hogy a Bizottság működése a „nyitott ajtós politizálás” szlogennel írható le. Ezt a nyitottságot néhány akadémikus úgy magyarázta, hogy a Bizottság stratégiája a tagállamok gyengítése, a régiók helyzetbehozása. Greenwood (2003) egyetértett azzal, hogy a Bizottság nem elfogulatlan alakítója az európai integrációs folyamatnak, feltett szándéka, hogy a különböző kormányzati szintek között közvetlen kapcsolatot hozzon létre. Elmondható, hogy a Bizottság a régiók fontos érdekképviselői csatornája, hiszen nyitott és befogadó a regionális érdekek megjelenítésére. A politikai folyamat elején igyekszik felszínre hozni a regionális érdekeket, még ha azok ellentétesek is tagállamaik érdekeivel. Később, hajlamos lesz kiaknázni a tagállamok területi különbözőségéből adódó preferenciáinak heterogenitását, és ezen keresztül saját pozícióját megalapozni. A bizottságban való részvétel mindenképpen előnyt jelent a régiók számára, habár azok rendkívüli mértékben eltérnek egymástól.

Az Európai Parlament tagjai tisztában vannak azzal, hogyan hasznosítsák demokratikus megbízatásukat a brüsszeli politikában, a formális hatalmi tényezőkön túl, melyekre az alapító szerződések jogosítják őket. Az biztos, hogy azok az EP tagok, akik kellő érdeklődést mutatnak a régiók ügyeivel kapcsolatban, rendkívül hatékony képviselői lehetnek a régiók bizonyos ér-

dekeinek, felülemelkedve tagállamaik gyámkodásán, közvetlen befolyást biztosítva az EU törvényhozásra. A 785⁴ tagú EP-ben sok régió számos képviselője vesz részt.

A Régiók Bizottsága biztosítja az EU-intézmények állampolgárokkal való „jó” kapcsolatát, továbbá elősegíti a nemzetek feletti projektek fejlődését. Az RB hasznos eszköz lehet a regionális érdekek megjelenítésének, kétféle vonatkozásban is. Az első, amikor a Bizottságnak „szövetségesre” van szüksége, és a Régiók Bizottsága mellé áll, ilyen volt például a 2005. évi költségvetési tárgyalás a regionális politikával kapcsolatban. A másik eset pedig, amikor az RB befolyásolni tudja tagjait. Ez azt jelenti, hogy a Bizottság arra használja a Régiók Bizottságát, hogy tesztelje politikai javaslatait. A régiók ilyen körülmények között remélhetik, hogy némi befolyást tudnak gyakorolni az EU politikaalkotási folyamatára. Más körülmények között, a régiók befolyása a Régiók Bizottságán keresztül valószínűleg gyenge és szétszórt lenne.

A régiók brüsszeli hivatalai nagy érdeklődést keltettek szakmai körökben. Létrehozásuk, elterjedésük, további fejlődésük sokakat arra készített, hogy úgy tekintsenek ezekre a hivatalokra, mint a régiók europaizációjának bizonyítékára, illetve a kormányzás harmadik szintjének megjelenésére az európai térben. Az irodák számának szaporodása, és pénzügyi függetlensége ellenére számos tudományos cél számára kérdéses a befolyásuk, hasznosságuk. Ahhoz, hogy felbecsüljük e hivatalok befolyását, érdemes lobbitevékenységük tárgyáról tájékozódni.

A Bizottság tagjai két dimenzió alapján különböztetik meg a fenti hivatalokat:

Forrásaik alapján

Erős, gazdag EU-régiók (német landok, vagy spanyol autonóm közösségek)

Kevesebb forrással rendelkező, intézményesen gyengébb régiók, helyi kormányzatok

Diplomáciai státuszuk alapján: azaz, hogy hasznuk származik-e az adott tagállam diplomáciai kapcsolataiból vagy sem. E hivatalok tagjai ugyanazon jogokkal rendelkeznek, mint a tagállami hivatalnokok.

A fenti megfeleltetés tiszta képet ad a regionális hivatalok rendelkezésre álló forrásainak különbözőségéről. A különbözőség a tekintetben is fennáll, hogy mi a céljuk ezeknek a hivataloknak. Az első kategóriába sorolt régiók célja főként az európai projektekhez való hozzáférés, a különböző alapokból való részesedés. Még a második kategóriába soroltaké az, hogy befolyást szerezzenek az európai politikai folyamatra.

Az Európai hálózatok és egyesületek, úgymint a Helyi és Regionális Hatóságok Kongresszusa, az Európai Régiók Szövetsége, és a Periférikus Tengerparti Régiók Konferenciája szintén részt vesznek a regionális érdekek képviselésében. A hálózatok befolyásának mértékét nehéz felbecsülni. Sokan egyetértenek azzal, hogy létezésük egy reakció,

⁴ A 2009-es EP választások után már csak 736, a 2014-es EP választások után 751 képviselő dolgozik összesen az Európa Parlamentben.

bizonyítéka a régiók dinamikusan növekvő szerepének az európai arénában (Weyand 1997; Keating 1998; Magone 2003). Más szerzők szkeptikusak a hálózatok EU politikai folyamataiban való szerepét illetően (Borras 1993; Greenwood 1997).

A regionális szerveződések tagjainak gyakran szoros összeköttetésük van a Bizottsági tagokkal „tudják, kivel, milyen ügyben kell kapcsolatot fenntartani”.⁵ Mindezek ellenére elmondható, hogy ezen egyesületek és hálózatok befolyása egyenetlen és szórványos. A régiók arra használják ezeket a hálózatokat, hogy tagállamaikat „átugorva” függetlenül keressék a politika-alkotás folyamatának befolyásolását. Így nem meglepő, hogy sok régió tagja számtalan európai hálózatnak, egyesületnek.

A regionális érdekképviselő az EU-ban egy paradoxonnal jellemezhető, melynek lényege, hogy a „Régiók Európája” koncepció kiment a divatból, miközben a régiók európai részvétele folyamatosan növekszik.

A Régiók Európájának pártok általi támogatását tekintve három periódus különíthető el:

1979–1987: Ez alatt a pártok (intézményes, alkotmányos) céljai nem kapcsolódtak az integrációhoz. Egyrészt azért, mert

⁵ Példaként említhetők a CPMR és a Bizottság közösen szervezett konferenciái, hasznosnak bizonyult az együttműködés, hiszen a CPMR képes volt hatékonyan mozgósítani régióit. Ezen kívül Tatham egy angol régió példáját is említi, melyben a megkérdezettek véleménye az, hogy adott hálózathoz való csatlakozással több lehetőség nyílik meg előttük. Ezért döntöttek úgy hogy az AER-rel illetve a CPMR-rel fognak együttműködni a jövőben, amely erőteljesebb hangot biztosít számukra.

akkor a régiók még csak címzettjei voltak az EU Alapoknak, és a döntés-előkészítő folyamatnak. Másrészt a periférikus régiók hátrányba szorultak az európai piacon, így sok párt nem látta túl jó fényben az európai integrációt.

1988–1994: Az 1988-as év jelentős volt Jacque Delors szociális Európa iránti elkötelezettsége, valamint a strukturális alapok reformja miatt. 1994 pedig a Régiók Bizottsága létrehozásának éve a Maastrichti Szerződés égisze alatt. Erősödik a pártok regionális identitása.

1995–2005: A pártok érdeklődése már akörül forog, vajon területi stratégiájuk összefonódhat-e Európában. Ez főként abból adódik, hogy a régiók nem tudnak maguknak erős regionális részvételt elismertetni az Európai Alkotmányban. A nemzeti kisebbségi pártok voltak egész Nyugat-Európában a Régiók Európájának leghangosabb támogatói az 1980-as évek végén, '90-es évek elején. Az ebben az időszakban zajló változások több okból is jelentőséggel bírtak e pártok számára:

Úgy tűnt, hogy az európai integráció gyengíti az államot, hiszen számos gyakorlati felelősségét áthelyezi nemzetek feletti szintre;

Új lehetőségek adódnak a szubnacionális szint érdekeinek megjelenítésére az európai szintéren, valamint a nemzet-alatti szintek szereplőinek arra, hogy részt vegyenek az európai politika-alkotás folyamatában.

Az integrációs folyamatban zajló fejlődés, vitákat generál az államiság változó természetével, valamint az európai kontextusban értelmezett szuverenitással kapcsolatban.

Sok nemzeti kisebbségi párt új keretbe foglalta hosszú távú, alkotmányos céljait, több jogot követelve a nemzet számára az integráció keretei között. Bebizonyosodott, hogy a Régiók Európája rendkívül képlékeny koncepció a nemzeti kisebbségi pártok kezében, hiszen rendkívül különbözőképpen értékelték e pártok a nemzeti önmeghatározás és az európai integráció közti kapcsolódási pontokat. A pártok közti megosztott igények vezettek egy új európai pártcsalád kialakulásához, nevezetesen az „Európai Szabad Szövetség” (EFA) létrejöttéhez. Olyan pártokat egyesít, amelyek Európa különböző régiói és állam nélküli nemzeti demokratikus jogaiért és autonómiájáért küzdenek. Ezek különböző kormányzati szinteken képviselik magukat és demokratikus, alkotmányos, békes úton igyekeznek elérni céljaikat. Az EFA azért küzd, hogy a fent említett területeken a népek demokráciában, kisebbségi jogukat elismerve és tisztelve élhessenek. Összességében elmondható, hogy a nemzeti kisebbségi pártok az 1980-as, 1990-es években támogatták a Régiók Európája gondolatot, habár e támogatás természete és motivációja minden pártnál más és más volt. Napjainkra viszont ugyanezen pártok növekvő kritikával élnek Európával szemben, annak ellenére, hogy még teljesen nem mondtak le a Regionális Európa törekvésről.

Anwen Elias két esettanulmány alapján mutatja be az európai nemzeti kisebbségi pártok állásfoglalását, nevezetesen a skót Plaid Cymru párt Wales-ben, illetve a Galíciai BNG (Bloque Nacionalista Galego) elnevezésű pártok példáján keresztül. A 90-es évek közepén mindkét párt elkötelezettje volt annak, hogy nagyobb területi autonómiát biztosítsanak saját nemzeteik számára a Régiók Európájában. Bizalommal voltak e koncepció, illetve az integráció felé. A tanulmány nyomon követi a két párt elmúlt évek során bekövetkezett pozíció-változásait. Annak ellenére, hogy egyre erőteljesebben jelen van az euro-szkepticizmus, a két párt formálisan mégis elkötelezettje maradt a Régiók Európája eszmének. Hozzá kell tennünk, hogy mindkét párt egyre kritikusabbá válik az európai integrációt illetően, mégsem hagyta figyelmen kívül eredeti célját, nagyobb területi autonómia biztosítását egy regionális Európa keretei között. Annak ellenére, hogy sem az EU-ba vetett túlzott bizalom, sem az euro-szkepticizmus nem jellemzi a fenti pártokat, mégis észrevehetően csökkent az európai ügyek jelentősége a pártok programjaiban. Frusztrációjuk mindenképp növekszik az európai integrációt illetően, melyhez hozzájárul a nemzeti kisebbségi pártok nemzetek feletti „status quo”-jának nehézsége. Mindkét párt, egyenként kormánykoalícióra lépett 2007-ben, illetve 2005-ben. Elérve a kormányzati küszöböt, új politikai körülmények jöttek létre, melyek elvárták a két párttól, hogy újrapozícionálják magukat Európában. Egy regionális kormányzati

koalíció résztvevőiként lehetőség nyílt számukra, hogy módosítsák, intenzívebbé tegyék európai diskurzusaikat.

Elias rámutat, hogy a nemzeti kisebbségi pártok hagyományos ábrázolása, mint „europaisták” figyelmen kívül hagy több új keletű változást, amely a pártok EU-val kapcsolatos nézeteiben történt. Egyrésztől, növekvő euro-szkepticizmust fedezhetünk fel, ami annak eredménye, hogy nem sikerült megvalósítani a Régiók Európáját. Nyilvánvaló, hogy az euro-szkepticizmus foka változó a különböző pártok között. A tanulmány kiemeli a fent említett két párt politikai projektjeinek európai dimenzióban szembetűnő jelentőségét. Azon szerzők vizsgálták a nemzeti kisebbségi pártok Európában betöltött szerepét, hajlanak afelé, hogy az európai integráció (mely a területi problémák potenciális megoldója) jelenti a nemzeti kisebbségi pártcsalád létezésének okát (raison d'être). Hiszen ez a központi, állandó jellemvonása a nemzeti kisebbségi politikának.

A nemzeti kisebbségi pártok csökkenő politikai tere a kibővült „Régiók Európájában”

Nehéz feladat lenne a nemzeti kisebbségi pártok számára, hogy elfogadjanak egy közös alapot az EU-ban betöltött szerepüket illetően, mind egyénileg, mind az EFA tagjaként, hiszen, támogatói a függetlenségnek (Skót Nacionalista Párt, SNP), a teljes szuverenitásnak (PNV), ambiciózus

magatartással viseltetnek a függetlenség és autonómia iránt (Plaid cymru), támogatják a föderalizmust (Volksunie/SPIRIT, PA) valamint a regionális autonómiát. A vélemények ilyen mértékű különbözősége nehéz helyzetet teremt számukra az egységes európai együttműködés terén. Az EFA az idő múlásával közösségi platformmá fejlődött, különböző elveket határozott meg, 2000-ben a szervezet magát a „fejlődő nacionalizmus” támogató pártjaként definiálta.

Azt kell mondanunk, hogy a többi pártcsaláddal összehasonlítva az EFA gyenge maradt a reprezentativitás tekintetében. Számos nemzeti kisebbségi párt választotta inkább valamely nagyobb euro-párthoz való csatlakozást. Az EU bővítése nem tette könnyebbé a pártcsalád életét, hiszen együtt járt azzal, hogy országonként egyre kevesebb hely jutott a képviselőknek, így csökkent e pártok által birtokolt helyek száma is. A 2004-es európai választásokon a nemzeti kisebbségi pártok tekintélyes visszaesést produkáltak, annak ellenére, hogy támogatottságuk a regionális, valamint az állami választások szintjén figyelemreméltóan stabilnak mondható az elmúlt 30 év során.

Többszintű kormányzás - keleti verziók

Bruszt László ismerteti a regionalizmus fejlődésének különböző formáit. A Cseh

Köztársaság, Magyarország, és Lengyelország példáin keresztül mutatja be a többszintű kormányzás közép-kelet-európai országokban tapasztalható mintáit. A területfejlesztés folyamatosan változó folyamat az új tagállamokban.⁶ Az újonnan csatlakozó államok mindegyikében a strukturális alapok tervezésének első tervezési periódusa, egy centralizált, hierarchikus kormányzat keretében kezdődött, amely korlátozta a régiók, regionális szereplők szerepét minden tekintetben. A fejlesztési politikák irányítása szintén hierarchikus volt, azaz a központi kormányzatoknak nem alakult ki intézményesült hatalommegosztási rendszere a régiókkal az ágazati programok tervezését illetően, amely a régiók fejlődését befolyásolta. Ezekben az országokban nagy különbségek figyelhetők meg a régiók irányítását illetően, főként a regionális részvétel tekintetében, mely a kormányzás fejlettségének állapotától függ. E tanulmány, különböző kormányzási mintákat vizsgál, két dimenziót elkülönítve, melyek a leginkább tükrözik a régiók változó szerepének fontos aspektusait:

A kötelező érvényű döntésekre vonatkozó szabályozás jellege, melynek segítségével a szubnacionális szint fejlesztési céljai kijelölésre kerülnek. (Azaz, hogy az önálló döntéshozatalra való lehetőség alacsony vagy magas fokú).

Az önkormányzás lehetőségének leosztása államinál alacsonyabb szintre.

Az első dimenziót tekintve, a kötelező érvényű döntések meghozatala lehet hierarchikus, amikor egyetlen egység (pl.: állam) hatáskörében marad a regionális fejlesztési célok kijelölése, vagy alapulhat e jogosultság megosztásán. Némi zavart okozhat, hogy a területi kormányzás vizsgálata során túlságosan erőteljesen használják az olyan fogalmakat, mint partnerség illetve részvétel. Mindezek alapján javasolt különbséget tenni a döntési jogkörök megosztásának intézményesült formái és a „konzultáció” bármely más módozatai között, melyekben a kötelező érvényű döntésekre vonatkozó szabályozás állami monopólium marad.

A második dimenzió, azaz az önkormányzás lehetőségének leosztása rendkívül széles skálán mozog, kezdve attól, hogy az állam monopóliuma a területfejlesztés céljainak meghatározása, egészen addig, hogy a szubnacionális szintnek is teret enged a területfejlesztés kapcsán felmerülő problémák megoldására. A devolúció egyik fontos módozatáról beszélhetünk olyan esetekben, amikor létezik egy közvetett vagy közvetlen politikai képviselettel rendelkező testület, mely a szubnacionális szereplők képviseletét látja el regionális szinten, valamint megfelelő mozgástérrel rendelkezik a fejlesztési programok kivitelezése tekintetében.

A kormányzás módozatairól beszélve, tulajdonképpen nemzetek feletti, szubnacionális, állami illetve nem állami szereplők közti jogok és felelősségek megosztásáról

⁶ Új tagállamok alatt a 2004-ben csatlakozott államokat érti a szerző.

van szó, speciális közpolitikai területeken. A fenti kategóriák kombinációja alapján a regionális kormányzás négy ideális típusát különböztethetjük meg. Ebben a megkülönböztetésben két típus a területfejlesztés hierarchikus módjának variációja, melyekben az állam monopóliuma, hogy kijelölje a regionális fejlesztés céljait, illetve az ezek eléréséhez szükséges útvonalakat. E hierarchikus modellek viszont eltérhetnek egymástól abban, hogy milyen mértékben engedik a regionális szereplőknek saját forrásaik, önállóságuk alkalmazását.

A másik két kormányzási típusnak közös jellemvonása a döntési jogkörök megosztása, viszont az önkormányzás regionális szintre történő átruházásának fokában és formájában különbözhetnek egymástól. E különbségtételre alapozva kizárhatjuk a kormányzás mintáiból azon eseteket, melyekben a regionális entitás nem rendelkezik közvetlenül vagy közvetetten választott politikai képviselővel a régióból vagy „szub-regionális” szintről. Ilyen alapon kizárhatók a Regionális Fejlesztési Tanácsok, vagy az adminisztratív régiók Regionális Fejlesztési Ügynökségei, azon szereplők, melyek döntéseikhez a központi kormányzat jóváhagyása szükséges. E szervezetek talán rendelkeznek jelentős források ellenőrzésének és szétosztásának jogával, de amíg nincs formálisan kialakított felelősségi rendszerük, addig csupán a centralizált kormányzás „palástolásának” tekinthetők.

Az ideáltipikus kategorizálás legfőbb problémája, hogy nem tisztázza a külön-

böző típusok határvonalait, a legtöbb „valós életből” merített esettanulmány a meghatározott típusok között helyezkedik el illetve mozog egyiktől a másikig.

A hálózatos kormányzás gondolata

A Bizottságnak sohasem volt meg azon joga, hogy egységes szabályokat rójon a tagállamokra, területfejlesztésük irányítására vonatkozóan. A nemzeti kormányzatoknak tág tér áll rendelkezésére,⁷ hogy értelmezzék, és hazai viszonyaikhoz igazítsák az EU-szabályozást. A hálózatos kormányzás létrehozása azt jelenti, hogy bevonásra kerülnek a nemzeti, valamint a szubnacionális szint szereplői egy egymással összekapcsolt döntéshozatali struktúrába. Mindez együtt járna egy formális intézményi struktúra kialakításával, mely a tagállamok felelősségi körében maradna. A hálózatos kormányzás tekinthető a heterogenitás szervezési elvének, hiszen különböző érdekeket, értékeket, szempontokat integrál, a különböző állami és nem állami szereplők vesznek részt a fejlesztési programok létrehozásában és kivitelezésében.

Lengyelország, Magyarország és Csehország szempontjából elmondható, hogy talán az EU játszotta a legaktívabb szerepet a regionalizációval kapcsolatos intézményi változásaikban. Az 1990-es évek folyamán a Bizottság megkísérelte a leendő tagállamokat a regionális decentralizáció irányá-

⁷ A strukturális alapok szabályozásának köszönhetően.

ba terelni, de az informális „nyomás” eredménye, hogy „csupán” a regionalizmus került napirendre. A hazai tényezők inkább meghatározzák az aktuális állami reform természetét, mint az EU ösztönzése (Keating 2006; O’Dwyer 2006). A közép-kelet európai országokban az EU szerepet játszott a regionalizmus megalapozásában, illetve megerősítésében. A Bizottság ösztönzi a különálló operatív programokat, bővítve az EU-források elköltségének lehetőségeit. A központi kormányzatok tiszta nyertesei a strukturális alapoknak, hiszen ők ellenőrzik az ágazati programok többségét, különösebb elszámoltathatóság nélkül, így rendkívül tág tér áll rendelkezésükre a regionális programok befolyásolására.

Magyarországon az önkormányzati rendszer lehetőséget biztosít a központi hatalom számára döntési jogkörök leosztására. A Regionális Operatív Programok intézményi struktúrával rendelkeznek. Rendkívül szétaprózott a törvényhatóságok rendszere, politikai régiók nincsenek, nincs intézményi kényszer a centralizált kormányzat ellensúlyozására. Bár mindegyik új tagállamban fontos különbözőségek mutatkoznak, mégis mindegyikre jellemző a különböző nem állami szereplők erőtlensége (Rose-Ackerman 2005). Különböző víziók, érvelések, elvek próbálják megőrizni vagy esetleg átformálni annak meghatározását, hogy milyen típusú kormányzási módot nevezhetünk alkalmazottnak, mi a hatékonyság „jó” mércéje, illetve, hogy mi tekinthető általánosságban a régiók „hagyományos” szerepének a kormányzás fejlesztésében, a kibővült Unióban.

A regionális kormányzás Csehországban, Lengyelországban, és Magyarországon kialakult formái mind távol állnak a többszintű kormányzás modelljétől, mely a felelősség vertikális megoszlásán alapul. Mindhárom országban a hierarchikus kormányzás dominál, mégis mindhárom esetben különböző alkotóelemeken alapul.

Lengyelország centralizált, hierarchikus állapotból indult, majd a ’90-es évek végére fokozatosan elmozdult egy főként politikai, de meglehetősen gyenge pénzügyi, funkcionális decentralizáció felé. Az ezredforduló idején a központi kormányzat erőfeszítéseket tett a regionális fejlesztési szövetségek ösztönzésére. A lengyel régiók a 2007–2013 közötti tervezési periódusban részt vesznek a fejlesztési politika kialakításában és kivitelezésében.

A magyar gazdasági és privatizációs politika a központi kormányzat irányítása alatt áll. Csupán gazdasági motivációk hatására decentralizálta a kormányzat a politika alakítás bizonyos eszközeit szubnacionális szintre. A magyar kormányzás modellje, az első Nemzeti Fejlesztési Terv kidolgozása idején (2004–2006) az első ideáltipikus dimenzióhoz közelített⁸ néhány szubnacionális szereplő fejlesztési programokba való informális bevonásával, nélkülözve bármiféle formális decentralizációt (Bruszt 2005). Az elszámoltat-

⁸ A Bruszt László által bemutatott tipizálás alapján, 10. old.

ható regionális képviselői szervek hiányában valószínű, hogy ebben a kormányzási modellben a legtöbb regionális program a „hierarchiát palástolja”, a központi állami szereplők megőrzik ellenőrzési jogukat a Regionális Fejlesztési Tanácsok által. Magyarország esetében „régiók nélküli regionalizmusról” beszélhetünk, amely nem változtat a hierarchikus kormányzás dominanciáján. Mégis a legaktívabb régiók közül néhányban a kormányzás fejlődése során megjelennek majd a hálózatos kormányzás elemeihez hasonló összetevők.

A Cseh Köztársaság a fenti két spektrum közé esik. A szociáldemokraták 1990-es kormányra lépésével a regionális kormányzatok kiépítésre kerültek. Az újonnan létrehozott régiók, még mindig igen kevés szereplője rendelkezett tapasztalattal a kormányzás asszociatív formáiról. Csehország esetében szintén, még mindig „regionalizmus nélküli régiókról” beszélhetünk. A 2007–2013 tervezési periódus alatt a cseh régiók státusza elmozdulni látszik a lengyel régiókhoz hasonló állapot felé. Körülbelül a strukturális alapokból származó források harmada a NUTS II. szintű régiókhoz áramlik majd, amelyek általában két választott regionális önkormányzatból állnak.

Merre tart a „Régiók Európája”?

A Régiók Európájáról szóló vita együtt formálódott a bővülő és mélyülő Európai Unióval az elmúlt negyed évszázadban.

Ennek csúcspontja a Maastrichti Szerződés volt, mely létrehozta a Régiók Bizottságát, és lehetővé tette a régiók számára a Miniszterek Tanácsában való részvételt. A régiók azonban soha nem rendelkeztek formális státusszal EU szinten, de számos lehetőség nyílt meg előttük. A területi átrendeződés rohamos léptekkel halad előre, az új illetve a régi tagállamokban egyaránt (Bruszt László 2008). Továbbá Európa új intézményi berendezkedésének – mely magában foglalja az Európa Tanácsot, a NATO-t, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezetet, nemzetközi, határokon átnyúló szervezetek sokaságát – teret kell engednie a nem állami területi szereplőknek is. A területi politika nem az EU „találmánya”, illetve a többszintű politikaalkotás folyamata sem új jelenség, és biztos, hogy mindkettőnek még hosszú fejlődési utat kell bejárnia az elkövetkezendő időszakban.

Összességében jól összeválogatott, alapos munkának tartom e különszámot, mely kiváló áttekintést ad a „Régiók Európája” gondolat elmúlt két évtizedben bekövetkezett változásairól, azonban néhány észrevételemet szeretném röviden ismertetni.

Bruszt László a „Többszintű kormányzás – Keleti verziók” című tanulmányában kifejti a hálózatos kormányzás koncepcióját, amelyben bár megfelelő képet ad annak jellegéről, mégis néhány gondolat erejéig kitérhetett volna a hálózatos kormányzás helyi vonatkozásaira, hiszen a szub-regio-

nális szint hálózatai szerves részét képezik a többszintű kormányzásnak. Gondoljunk többek között a Régiók Bizottságának heterogén összetételű tagságára, melyben nem csupán a regionális, hanem a helyi szintek is képviseltetik magukat.

Továbbá, az esettanulmányok kapcsán nem esik szó regionális identitásról, amelyet azért tartanék említésre méltónak, mert a téma szempontjából nem mindegy, hogy alulról vagy felülről építkező regionalizmusról beszélünk. Véleményem szerint a szerzők a régiók kialakításának, megerősítésének tendenciáját a területfejlesztés kormányzati, illetve uniós intézményi struktúrában elfoglalt helyének szemszögéből vizsgálják.

Végül, szívesen olvastam volna arról, hogy Európai Alkotmánytervezetben, illetve az annak helyébe lépő Lisszaboni Szerződésben milyen szerepet szántak a régióknak.

Ez a különleges kiadvány az európai integráció regionális dimenziójának megközelítésével foglalkozó neves szerzők által, kellő részletességgel összeállított különszám, mely egységes keretbe foglalta a Régiók Európája eszme, immár két évtizede folyamatosan tartó formálódását, valamint a regionális szereplők részvételének működő mechanizmusait. A kiadvány elérte célját, hiszen a témában releváns írások összességével egy átfogó egészet alkot.

Írásom egy jóval rövidebb változata megjelent az *Új Magyar Közigazgatás* 2009 2. évf. 5. számában, 70-71. old.

Hivatkozott és felhasznált irodalom

A forrás: Mi történt a régiók Európájával? Az európai politika regionális dimenziójának felülvizsgálata. *Regional and Federal Studies*, special issue, October 2008.

Borras S. 1993 The „Four Motors of Europe” and its promotion of R&D linkages: Beyond Geographical Contiguity in interregional agreements. *Regional Politics and Policy*, Vol 3, No 2. 163-176.

Bruszt L. 2005 Governing Sub-national/Regional institutional change: Evolution of Regional (sub-national) Development Regimes – Challenges for institution building in the CEE countries and sub-national institutional experimentation. *Research Report for the New Modes of Governance Integrated Projects*, Priority 7- Citizens and Governance in a knowledge-based Society.

Bruszt L. 2008 Multi-level Governance – the Eastern Versions: Emerging Patterns of Regional Developmental Governance in the New Member States. Whatever Happened to the Europe of the Regions? Revisiting the Regional Dimension of Eu-

- ropean Politics, *Regional Federal Studies*, Vol. 18, No 5, Special Issue, 607-627.
On-line: <http://www.tandfonline.com/action/doSearch?quickLinkJournal=&journalText=&AllField=L%C3%A1szl%C3%B3+Bruszt&publication=40000438>
- Elias, Anwen 2008 From Euro-enthusiasm to Euro-scepticism? A Re-evaluation of Minority Nationalist Party Attitudes Towards European Integration. Whatever Happened to the Europe of the Regions? Revisiting the Regional Dimension of European Politics. *Regional Federal Studies*, Vol. 18, No 5, Special Issue, 557-581.
- Greenwood, J. 1997 *Representing Interests in the European Union*. London. Macmillan Press.
- Greenwood, J. 2003 *Representing Interests in the European Union*. Basingstoke. Palgrave Macmillan.
- Jeffery, C. 2000 Sub-national mobilization and European integration: does it make any difference? *Journal of Common Market Studies*, 38: 1-23.
- Keating, M. 2006 Introduction. In J. McGarry – M. Keating eds. *European Integration and the Nationalities Question*. London. Routledge.
- Keating, M. 1998 The invention of Regions. Territorial Restructuring and political change in Western Europe. *Environment and Planning, Government and Policy*. Vol. 15. 383-398.
- Magone, J. ed. 2003 *The Third Level of European Integration: New and old insights, Regional Institutions and Governance in the European Union*. Westport, Praeger Publishers.
- Marks, G. 1993 'Structural Policy and Multi-Level Governance in the EC'. In Cafruny, A. – Rosenthal, G. eds. *The State of the European Community: The Maastricht Debate and Beyond*. Boulder, Colorado, Lynne Rienner, 391-411.
- Marks, G. – McAdam, D. 1996 Social movements and the changing structure of political opportunity in the European Union. In *Governance in the European Union*. eds. Gery Marks et al. London, Sage, 95-120.
- Moravcsik A. 1995 Liberal Intergovernmentalism and Integration: A Rejoinder. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 33, No. 4:611-628.
- O'Dwyer, C. 2006 Reforming Regional Governance in East Central Europe: Europeanization or Domestic Politics as Usual. *East European Politics and Societies*, Vol. 20, No 2, 219-253.
- Putnam, R. 1998 Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games. *International Organization*, Vol. 42, No 3, 427-467.

Rose-Ackerman, S. 2005 *From Elections to Democracy: Building Accountable Government in Hungary and Poland*. Cambridge: Cambridge University Press.

Weyand, S. 1997 Interregional associations and the european integration process. In Jeffery, C. eds. *The regional dimension of the European Union*. London, Frank Cass, 166-182.

Tatham, Michael 2008 Going Solo: Direct Regional Representation in the European Union, Whatever Happened to the Europe of the Regions? Revisiting the Regional Dimension of European Politics, *Regional Federal Studies*, Vol. 18, No 5, Special Issue, 493-515.

dr. Kovács Laura (1984, Pécs), Tempus Közalapítvány, szakmai referens.
Publikációk: Kovács Laura közleményei, <https://vm.mtmt.hu/>

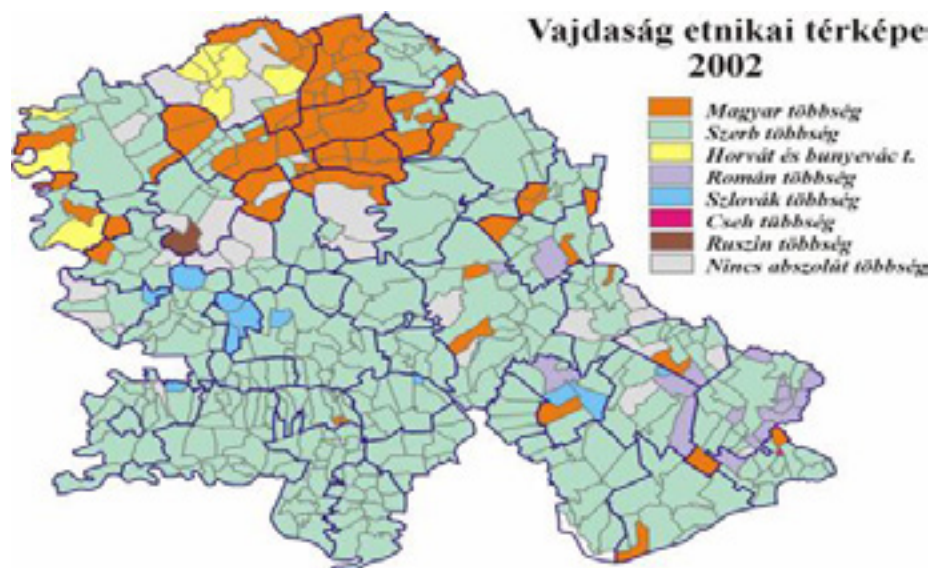
VAJDASÁG, MINT RÉGIÓ

A regionalizmus célja különböző fejlettségű régiók összekapcsolása, történjen ez akár gazdasági vagy kulturális kapcsolatok által. Szerbia északi részén fekvő tartomány helyzete úgy alakult, hogy egy évszázad alatt öt különböző állam fennhatósága alá is tartozott, ahol alkalmuk volt az ott élőknek megtanulniuk a multikulturális környezetben élés fogalmát. Vajdaság nemcsak Szerbiához, hanem Magyarországhoz is igen erős kötődéssel rendelkezik, ahol számos népcsoport mellett közel 300 ezer magyar is él.

A kisebbségi lét nagyban befolyásolja döntéseiket a továbbtanulás, munkavállalás, illetve a további életük választásai során. A kisebbségben élő népcsoportok számára nem könnyű egy olyan miliőben érvényesülni, ahol a többségi nemzet ennyire különböző kulturális és vallási identitással rendelkezik.

A lakosság sokszínűsége a vallás változatosságát is eredményezte ezen a területen az elmúlt évszázadokban. Megfigyelhető az ortodoxia térhódítása, viszont nagy számban vannak jelen a római katolikusok, reformátusok és az evangélikus vallás követői egyaránt. A magyar lakosság köreiből észlelhető, hogy az emberek viszonyulása a valláshoz gyengülő tendenciát mutat, nem kimondottan összetartó jelleggel működik Vajdaságban a vallás. A tartományban a pravoszláv egyháztól való elkülönülés észlelhető a magyarok körében, mert a szerbek többnyire a pravoszláv vallás követői, valamint az egyház neve is mutatja: Szerb Pravoszláv Egyház.

A felekezeti azonosságtudatnak két fő elemét emelhetjük ki, az egyik a hittani, mely akár nagy időtávlatokban is keveset módosul, a másik pedig a kulturális-társadalmi elem, amely folyamatosan változáson megy keresztül, és szorosan kapcsolódhat akár az etnikai tudathoz is.

Vajdaság etnikai térképe (2002) (1. ábra)

Forrás: <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=347>

Látható, hogy bizonyos etnikumok különböző területeken koncentrálódnak, mint ahogy a horvát lakosság Északnyugat-Bácskában, a szlovákok Dél- és Közép-Bácskában, a román népesség a Bánságban, valamint egy cseh közösség is felfedezhető a Délkelet-Bánságban. A magyar lakosságról azt mondhatjuk, hogy maradtak szórványban egyes helyeken, mint Bácska déli, illetve nyugati részén, valamint a Bánságban. Szerémségben viszont már egyre kisebb számú közösséget találunk az utóbbi évek folyamán. A magyarság tömbben Vajdaság északi részén található.

Az oktatással és kultúra megőrzéssel járó probléma már a 30-as években is ugyanennyire érezhető volt, hasonló problémákkal találta szembe magát a fiatalság, mint manapság.¹ Az akkor még friss trianoni seb után 100 évvel sem változott a helyzet, talán annyiban, hogy mostanra igencsak felhígult a lakosság összetétele, és tömbben már csak az északi területeken él a magyarság. Ennek ellenére a szórványban élők is igyekeznek megőrizni kultúrájukat, identitásukat.

Termékeny földekkel rendelkező ország-rész, amely Szerbia mezőgazdasági produktumainak jelentős részét adta és adja. A területet nem hiába nevezték még a régi nagy Jugoszlávia idején – és talán a mai napig is – Szerbia éléskamrájának. Szomorú tény, hogy lassanként ürül a kamra is, nincs megfelelő mértékű utánpótlás és befektetés, nincsenek új és folyamatosan megújuló

lehetőségek. Elűnt a középosztály, csak egy szűkebb tehetsős réteg és a szegénység maradt. Ebben a helyzetben a gazdaságra várna, hogy felemelje a Vajdaságot, megfelelő életlehetőségekhez juttassa az ott élő lakosságot. Azonban – az ott élők megítélése szerint – Szerbia mostohagyermekként kezeli ezt a területet, ezért nagy változásokra nem számíthatnak.

A terület felosztható hét körzetre a közigazgatás tekintetében, ezek Észak-Bácska, Dél-Bácska, Észak-Bánát, Közép-Bánát, Dél-Bánát és Szerémség. Ezen belül 6 várost (Szabadka, Zombor, Nagybecskerek, Pancsova, Újvidék és Mitrovica) és 45 községet különböztetünk meg, melyek összesen 467 települést jelentenek. Infrastruktúra-ellátottsággal egyedül Újvidék rendelkezik, míg Szabadka és Nagybecskerek nem teljes, bár még mindig elfogadható szinten mozog, a kisebb településeken viszont csak a legszükségesebbek vannak jelen.

Vajdaság 7 körzete (2. ábra)

Forrás: <http://www.vojvodinaportal.com/hu/vajdasag/korzetek>

¹ Lévay Endre 1934 A kisebbségi egyetemisták élete. Kalangya, 161-163 oldal.

Vajdaság multietnikus terület, annak ellenére, hogy igen erős a migráció, valamint betelepítések is jelentős mértékben vannak a térségben. Az átlagos lakosság-sűrűség Vajdaságban 94,4 km,² a lakosság 14,7%-a lakik nagyvárosokban.² Az elmúlt években, Szerbiában – az európai tendenciákhoz hasonlóan – az elöregedés jelensége volt megfigyelhető, amely különösen a Délvidéken élő a magyar lakosság adataiban volt erőteljes – ezt igazolják a 2002-es adatok (1. táblázat). Egyrészt az elvándorlások jelentős mértéke, másrészt pedig a megszülető gyermekek számának csökkenése volt jellemző. Ezzel a vajdasági magyarság az elöregedés szakaszába lépett.³

A lakosság, illetve a magyarság kor-összetétele (2002) (1. táblázat)

	0-19	20-39	40-59	60-77	80 év felett	Átlagos életkor
Szerbia	22,3 %	26,4 %	28,1 %	20,5 %	1,9 %	40,2 %
Vajdaság	22,6 %	26,8 %	28,6 %	19,5 %	1,9 %	39,8 %
Magyarság	18,8 %	24,3 %	30,5 %	23,0 %	3,0 %	43,2 %

Forrás: A községek Szerbiában – 2005:56.

A 2002-es népszámlálás adataiban megfigyelhető, hogy Szerbiában 295 379, a Vajdaságban pedig 290 207 magyar élt. Az összeírás alkalmával a vajdasági magyarság 76,86%-a Bácskában, 21,67%-a Bánátban és 1,45%-a Szerémség területén élt. Hat községben abszolút többségben, valamint két községben relatív többségben él a magyarság, illetve némely településen a szórványban is többségben él a magyar lakosság.

A vajdasági magyarok száma az 1960-as évektől egyre jobban csökkent. Akkor számuk megközelítette a 450 ezer főt. A 2002-es adatok szerint már csak 209 ezer körüli magyar él a területen, ez nagyjából a lakosság 14%-át jelenti. A nagyarányú csökkenésre több tényező hatott, ilyenek a természetes szaporulat csökkenése, a vegyes házasságok, a migráció és tervszerű betelepítések, az állam beavatkozása az asszimilációs tervek megvalósítása érdekében, elszegényedés és a nemzeti identitástudat gyengülése.⁴

A Vajdaság különböző nemzetiségek otthona. Ezen a vidéken már a 17. századtól mindig is vegyes lakosság élt. Hol bevándorlással, hol pedig betelepítéssel bővült a lakosok összetétele, például a 18. század folyamán, az I. világháború után, majd pedig az 1990-es években. 1929-ben, a Jugoszláv Királyság megalakulásával az egyik legvegyesebb nem-

² *Képzettek a jövő.* 2008 szerkesztette Dr. Gábrity Molnár Irén, 14. oldal.

³ Hidvégi Mikó Imre Kutatóintézet Közalapítvány.

URL: http://www.hidvegimiko.hu/b2_kutatasaink/Unios_palyazatok_SZERBIA.pdf (2011.11.29.)

⁴ Dr. Gábrity Molnár Irén 2003 *Vándorlások a Vajdaságban és a Vajdaságból.* 2003. május 25-31. Palics.

zetiségekből álló állam jött létre. Az 1931-es népszámlálás adatai szerint a lakosság alig 10 év alatt 93.000 fővel szaporodott, amely a természetes szaporodásból és a bevándorlókból állt. 1941 és 1945 közötti időkben Vajdaság három országhoz is tartozott. A Szerémség a Független Horvát Állam területe volt, Bácska magyar fennhatóság alá került, Bánát pedig közvetlen német katonai igazgatás alá tartozott. Itt is, mint mindenhol a háború után, a nagyszámú német lakosság csökkenése jellemezte a népesség összetételében bekövetkezett változásokat. Ám még 1941 után hasonló sors várt a magyar családokra. A háború után egy olyan törvény elfogadására került sor, amely meghatározott számú telepítési mutatókkal rendelkezett a területek felett. Ekkor tért vissza a magyarok közül néhány, majd telepések érkeztek Bosznia-Hercegovinából és Horvátországból egyaránt, kisebb számban jöttek még Montenegróból, Macedóniából, Szlovéniából, Koszovóból, ezzel is tarkítva a terület népességét. Vajdaság a maga huszonkét nemzetiségével etnikailag Európában az egyik legszínesebb területének vallhatja magát.⁵

A természetes szaporulat csökkenése a demográfiai adatok szerint akkor lett volna visszafordítható, ha az elöregedés nem lett volna ilyen nagymértékű. A natalitás hiába mutatott növekvő tendenciát, az elöregedés jelentős volt. A tervszerű betelepítések

⁵ Željko Bjeljac – Vesna Lukić 2008 Migráció a Vajdaság területén 1919 és 1948 között. (ford. Lajtai L. László) *Kisebbségkutatás*, 3. szám.

miatt 1948 utáni években nagymértékben hígult a lakosság összetétele, ezáltal vált ez a vidék a legvegyesebb etnikai összetételű területté. Ezek után a 90-es években még nagyobb méretű betelepítések következtek, miután Vajdaság lakosságának 2/3-a szerb nemzetiségű lett, melynek fele telepítés által került az új lakóhelyére.

Az 1974-es alkotmány lehetőséget teremtett arra, hogy Vajdaság a föderáción belül önálló tudjon maradni. Ezt a lehetőséget 1989-es „joghurt-forradalom” idején veszítette el. A politikai helyzet a 2000. évi választások után úgy alakult, hogy a kisebbségi jogok visszaállíthatók lettek volna, viszont ezt nagyban akadályozták a miloševići rendszerből érvényben maradt határozatok, ekkor számos dologgal bővíthetett volna a kisebbségek mozgástere. Az autonómia ötlete újból felmerült, de megvalósítására nem kerülhetett sor, már csak amiatt sem, hogy a kormány régi tagjai még igen nagy számban képviseltették magukat az új kormányzatban is.⁶

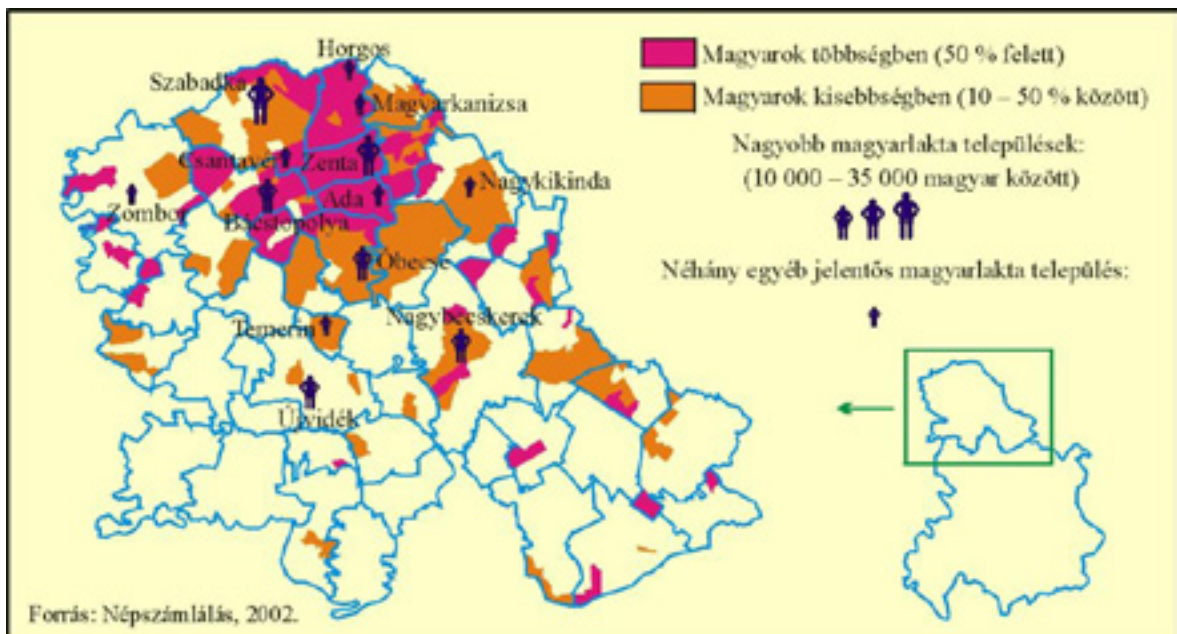
1992-ben a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége által tartott közgyűlésen a jelenlévők elfogadták a vajdaság autonómiájáról szóló tervezetet, amely a magyarok önrendelkezési jogát tartalmazta. Nem kívánták ezzel kisebbíteni Szerbia állami szuverenitását, de szerintük ez a dokumentum sorsfordító lehetne a magyarság számára. E dokumentum alapja az 1991 októberében kiadott Carrington-dokumentum volt, amely a vajdasági magya-

⁶ Martin Brusis 2006 A Vajdaság alkotmányos helyzete. *Kisebbségkutatás*, 2. szám.

rok önkormányzatáról szolt. A cél az volt, hogy az egykori tartomány önálló és gazdasági szubjektummá váljon, illetve önálló alkotmánya legyen. A tervezetet – sok átalakítás után – viszonylag későn, csak 2008-ban hagyta jóvá az újvidéki törvényhozás, illetve 2009. november 30-án a szerb parlament, ekkor kapott Vajdaság úgynevezett kulturális autonómiát. Ez az autonómia lehetővé teszi, hogy felállítsák a Magyar Nemzeti Tanácsot, amely oktatási és kulturális kérdésekben dönthet. A szerb kormány ezzel a lépéssel megtette az Európai Unió felé szükséges kisebbség-ügyi „gesztust”.

A migráció többfelé irányul, egyrészt a faluról a városba, másrészt Szerbiából az anyaországba és külföldre is. A magyar kisebbség nagy része nem változtatott lakóhelyet, többnyire kisvárosokban, falvakban élnek, kis számban fordulnak elő nagyobb városokban. A vajdasági vándorlásokra három lehetőség jellemző, elsőként költözés faluról városba egy körzeten belül, Bánátból Bácskába, a tömbmagyarság irányába, és végül a külföldre utazás (a tömbmagyarságot itt abban az értelemben említem, ahol a magyarság tömbökben él, mint például Bácska területén; a szóránymagyarság, illetve a szórányképződés egy formája, amikor egy település magyar lakosságának kihalásával keletkeznek a szóránnyok).

A vajdasági emberek java része azt vallja, hogy nem települt át egy másik külföldi városba, hanem csak ideiglenesen él ott, mivel ott vállalt munkát, ám ez az ideiglenes állapot időnként több tíz évig tart; jellemző, hogy amikor visszatérnek, már rendelkeznek egy másik ország állampolgárságával is, nincs egyértelműen elkülönült határ a kivándorlók és a vendégmunkások közötti arányokról.

Népszámlálási adatok (2002) (3. ábra)

Forrás: <http://www.szulofold.hu/data/images/vajd1.jpg>

A statisztikai adatok szerint a magyarok 91,5%-a a Vajdaságban él, belső migrációban 32,3%-uk vett részt. 1961 és 1981 között a magyarságra inkább az imigráció volt jellemző. 1981-től megváltozott ez a helyzet, mivel ekkor már több magyar vándorolt ki a területről, mint ahány betelepült. 1991-ben a Vajdaságba települtek száma 915 ezerre emelkedett, nagy számban fiatalok, akik családalapítás vagy munkavállalás céljával jöttek. Ez befolyásolta a magyarok demográfiai és etnikai-földrajzi helyzetét is. A 2000. évi népszámlálás megmutatta, hogy a háborús évek alatt, tehát az 1991-es népszámláláshoz képest Szerbiában a lakosság 10%-a menekült. A menekültek főleg a háború sújtotta területről érkeztek 90-ben különböző köztársaságokból, 91-ben Szlovéniából és Horvátországból, 92-ben szintén horvát területről és végül 95-ben Boszniából. Ez a menekültáradat meghaladja az 1945–48 között betelepülők számát.

Az emigráció leginkább gazdasági okokkal magyarázható. Először 1971-ben lettek adatok a külföldre vándorolt személyekről, ekkor 750 ezer kivándorlót tartottak számon, 1973-ra ez a szám megnövekedett. Arányában a magyar lakosság nagyobb számban dolgozott külföldön, mint a szerbek. Ám ezután néhányan hazatérésre kényszerültek, ezt a 81-es népszámlálás adataiból látjuk, amikor is az 1,1 millió főből már csak 874 ezer körüli dolgozó van külföldön, és ez a szám a családtagokat is ugyanitt jelöli. 1991-re nagyon lecsökkent

a számuk, viszont a háború hatására ez ismét emelkedni kezdett, és a mai napig is így van, a lakosság folyamatos nemzetiségi és szociális változáson megy keresztül.

Nem szabad megfeledkeznünk a többi okról sem, ami kivándorlásra kényszerítette a lakosságot. A pszichológiai tényező, ami a háborútól való félelmüket aktiválta, a mozgósításoktól való állandó készenléti állapot, a gazdasági embargó mind-mind elbizonytalanította s egy állandó félelemérzést ültetett el az emberekben. A társadalom átalakulása, a politikai élet lehetetlen és csupán névleges változásai nem voltak pozitív hatással az emberekre. Mindenki változásra vágyott, amit a politika csak felszínesen adott meg a lakosoknak. A lehetőségek egyre jobban beszűkültek, a mozgástér minimalizálódott, a kisebbségi lét még jobban kiszolgáltatottá tette a lakosokat, egyre fogyott az identitás megőrzésére való felület, a hagyományápolás, az anyanyelvű oktatás mind megsínylette ezeket az időket. A szakemberek igyekeztek minél hamarabb elhagyni a jövő nélkülinek tűnő országot.

A nemzeti identitástudat gyengülése hosszabb ideje megfigyelhető. Az identitástudat kialakulása feltételez valamilyenfajta pozitív viszonyt. Az egyén a szocializáció útján elsajátítja a saját identitását, amit a későbbiekben szeretne is megőrizni. A kisebbségben élőknel ugyanúgy az első komolyabb szocializációs állomás az óvoda és az iskola, ám itt már észleli a gyermek, hogy nem egyedüli kultúraként jelenik

meg a sajátja, bizonyos ütközési pontokat érzékel. A haza fogalma nem kap olyan jelentős szerepet, csak területi jelentősége van. Az élettér elkülönül a nemzeti identitástól. Ez különösen akkor jelentős, ha a két kultúra nagy eltéréseket mutat. A vajdasági emberek nem az anyaországhoz kötődnek, hanem kimondottan Vajdasághoz, valamint a saját településükhöz Szerbián belül, de kevésbé magához az országhoz.⁷ Megfigyelhető volt, hogy a falvakból a városba történő áramlás miatt az emberek nem tudták magyar iskolába íratni a gyerekeiket, mert erre a nagyobb településeken nem volt lehetőség. Jugoszlávia azt az illúziót adta az embereknek, hogy élhetnek együtt, tanulhatnak az anyanyelvünkön, de később kiderült, hogy erre nem mindenhol lesz lehetőség, különösen a bánáti területeken. Sok évig az emberek nem fektettek hangsúlyt a nemzetiségük kiemelésére, de miután a magyarság kisebbséggé vált (a 90-es éveket követően), többen vallották magukat ismét magyarnak, vagy anyanyelvként jelölték meg a magyart. Az 2. táblázatból kiderül, hogy néhány évvel ezelőtt, illetve most hogyan gondolkodnak a fiatalok a nemzeti hovatartozásukról.

Identitásvállalás (2. táblázat)

	Elsődleges identitás	Másodlagos identitás
Vajdasági magyar	56	26
Magyar	28	29
Jugoszláv állampolgár	9	27
Európai	7	12

Forrás: Badis Róbert: A vajdasági magyarság identitásstratégiái

A 2. táblázatban láthatjuk, hogy a többség magyarnak, de jelentős százalék fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy vajdasági magyarnak vallja magát. Tehát a legtöbben először vajdasági magyarnak (elsődleges identitás), majd csak ezután magyarnak, és végül, de még mindig nagy számban mondják magukat jugoszlávnak (másodlagos identitás).

A Vajdaságban élők nem a nemzeti jelleget hangsúlyozzák, hanem a nemzetiségi hovatartozást, valamint a helyi települési, családi kötődést tartják fontosnak. A lokális imprinting érzelmi alapon működik és a fiatal, még rugalmas személyiségkorszakban észlelhető, hogy a területről ideiglenesen távol élők vagy tartósan elköltözők mentális kohéziója a legkisebb, legszorosabb környezethez, a családdhoz köthető.

Ha megpróbálnánk előrevetíteni, hogy a vajdaságiak közül az elkövetkezendő időkben többen, avagy kevesebb keresik boldogulásukat Magyarországon, akkor azt kell mond-

⁷ Badis Róbert 2008 A vajdasági magyarság identitásstratégiái.

juk, hogy sem növekedő, sem pedig csökkenő tendenciát nem mutathatnánk ki. Ez azzal magyarázható, hogy aki ki szeretett volna törni az addigi környezetéből, az eddig is megtehetette. Semmiképpen nem hinném, hogy befolyással lenne az újonnan megnyílt határok ilyen módon való kihasználása, esetleg oly módon, hogy a célország nem Magyarország lenne, hanem egy olyan ország, ahol jóval magasabbak az életszínvonal és a gazdaság mutatói.

A 2011-es népszámlálás adatai igazolták, hogy egyre nagyobb mértékű az elnéptelenedés országszerte. A városba áramlás igen jelentős, Vajdaság lakossága ismét nem haladja meg a 2 millió főt, a betelepülések ellenére sem. Újvidék kivételével mindenhol fogyott a népesség. Az adatok szerint közel 50 ezer fő, és valószínűleg többen is élnek, tanulnak, dolgoznak jelenleg külföldön a tartomány lakosai közül. A magyar népesség száma továbbra is fogy, talán visszafordíthatatlanul – nemcsak az elöregedés, hanem az elvándorlás miatt is.⁸

A szomorú tények ellenére, azt gondolom, hogy Vajdaság egy kis ország, egy sziget, ahol még meg tudnak élni a soknemzetiségű emberek egymás mellett, illetve egymással. Ha a lehetőségek, úgymint a gazdaság, vagy a politikai élet megengedi, ez a terület fejlődőképes. A humán erőforrások rendelkezésre állnak, a fejlődéshez

szükséges személyi állomány pedig megfelelő feltételekkel kínált munkahelyekkel szinte azonnal feltölthetőek lennének.

Vajdaságból sokan elvándoroltak a jobb élet reményében, ám ha megcsillanna a változás lehetősége, akkor a külföldön élő magyarok talán a hazatérés alternatíváját választanák, mert ki szeret idegen országban élni, amit nem mondhat a hazájának...

⁸ Badis Róbert 2011 *Elnéptelenedő vidék, növekvő nagyvárosok*. URL: http://www.magyarstvo.com/fex.page:20111119_Elneptelenedo_vidék_novekvo_nagyvarosok.xhtml (2011.11.25.)

Hivatkozás és felhasznált irodalom

- Ábrahám Barna – Gereben Ferenc – Stenkovics Rita szerk. 2003 *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudomány Kar, Piliscsaba, 415-427 oldal.
- Badis Róbert 2006 A vajdasági magyarság identitásstratégiái. In Papp Richárd – Szarka László szerk. *Bennünk élő múltjaink*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – MTA Kisebbségkutató Intézet, Zenta – Budapest, 319-327.
- Badis Róbert 2011 Elnéptelenedő vidék, növekvő nagyvárosok. *Magyar Szó*, (2011.11.25.)
- Demeter Gábor – Radics Zsolt 2009 Szerbia – tátongó lyuk az egyesült Európa térképén. *Limes*, 1:143-166.
- Bjeljac, Željko – Vesna Lukić 2008 Migráció a Vajdaság területén 1919 és 1948 között, (ford. Lajtai L. László) *Kisebbségkutatás*, 3. szám.
- Brusis, Martin 2006 A Vajdaság alkotmányos helyzete. (ford. Komáromi Sándor) *Kisebbségkutatás*, 2. szám.
- Dr. Gábrity Molnár Irén szerk. 2008 *Képzettek a jövő. A felnőttképzés háttere Észak-Bácska iskolahálózatában*. Regionális Tudományi Társaság, Szabadka. www.gabritymolnariren.com/kepzetkejevovo.pdf
- Dr. Gábrity Molnár Irén 2003 *Vándorlások a Vajdaságban és a Vajdaságból*. 2003. május 25-31, Palics, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Egyesület, Akadémiai napok, forrás: <http://www.felkol.org.rs/common/webolvas/GMI-vandorlas.pdf>
- Horváth Gyula 1998 *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs – Budapest.
- Lévay Endre 1934 A kisebbségi egyetemisták élete. *Kalanga*, II. évfolyam, 12. szám, december, 161-163. On-line: adattar.vmmi.org/cikkek/1481/14_levay_endre_a_kisebbségi_egyetemistak.pdf
- Nagy Imre – Radmila Miletic – Marina Todorovic 2009 Szerbia regionális fejlődésének alapvető jellemzői. *Kitekintő, Tér és Társadalom*, (23) 3:173-184.
- Hidvégi Mikó Imre Kutatóintézet Közalapítvány http://www.hidvegimiko.hu/b2_kutata-saink/Unios_palyazatok_SZERBIA.pdf (2011.11.29.)

A BÜNTETŐPOLITIKA LEGITIMÁCIÓS KÉRDÉSEI

Dolgozatom célja a büntetőpolitika legitimációs kérdéseinek rövid felvázolása, a főbb elméletek jellegzetességének, problémáinak bemutatása. Az elméleteknek alapvetően három fő vizsgálati aspektusa rajzolódik ki a szakirodalmak közül. Az első, talán a legnagyobb szakirodalmi háttérrel rendelkező része a büntetőpolitikára ható társadalmi nyomás kérdése. A második aspektus elsősorban a büntető igazságszolgáltatás gyakorlatában megjelenő uralmi viszonyokra, a büntetőpolitika intézményrendszerének hitelességére fókuszál. A másik megközelítés az állami erőszak-monopólium problémáját feszegeti, azaz a rendszet és a büntetés-végrehajtás terén megjelenő piaci szereplők jelenlétének szerepét vizsgálja.

I. A legitimáció fogalmi keretei

Először is megpróbálom tisztázni a legitimáció általam használt fogalmi keretét. A legitimáció mibenléte a politikaelmélet és általában a társadalomtudományok egyik leg-alapvetőbb, és talán legtöbbet vitatott fogalma. A tudományos viták még abban sem értenek feltétlenül egyet, hogy a legitimáció fogalma egyáltalán mire használható, azaz a politikai rendszer mely szereplőinek (vagy csak az egészének), vagy szintjének van egyáltalán legitimációképesége. Abban sincs elfogadott konszenzus, hogy a legitimáció fogalma kizárólag a modern társadalmi és politikai viszonyokhoz kötődnek-e, vagy a politikai fejlődés szintjeitől függetlenül egy hatalmi viszony igazolására is használható fogalom.¹

A legitimitás máig megkerülhetetlen fogalmát Max Weber nevéhez köthetjük. Megfogalmazása alapján a legitimáció lényege, hogy az uralom alatt álló emberek elismerik az uralmon lévők által igényelt tekintélyt, azaz az uralmat jogosnak és érvényesnek ismerjék el. Az elmélet egyik alapja a legitimitáshit, azaz – Weber szerint – a legitimitás belső igazolást igényel. „Magától értetődik, hogy az „uralom” – abban az értelemben, ahogy ezt a szót itt terminusként használjuk – a lehető legerősebben rá van utalva az önigazolásra, vagyis arra, hogy fennállását legitimációinak alapelveire hivatkozva igazolja”.² Pokol Béla Weber legitimációelméletéről írt egyszerű megfogalmazásával élve *legitim egy uralom, ha az adott társadalom elfogadja azt.*³

Bibó megfogalmazása szerint „A hatalom és hatalomgyakorlás igazolt volta, legitimitása végsőleg azon a közmeggyőződésen nyugszik, hogy a hatalmat birtokló személyek egészük-

¹ Bayer 1997 (16-17):33.

² Weber 2009:93.

³ Bihari – Pokol 1992:189.

ben erre hivatottak, a hatalom nevében jelentkező emberi magatartások, helyzetek és parancsok egészükben kötelezőek és ésszerűek, s a hatalmat megtestesítő szabályrendszerek egészükben helyesek és célszerűek, illetőleg szükség esetén ilyenekké alakíthatók.

*Ez a közmeggyőződés a maga zsinórmértékeit néhány általános alapvető rendező elvben szokta kifejezni, melyeknek fogalmazása és hangsúlya, frazeológiája és ideológiája a hellyel és korról változik ugyan, azonban végül mindig a kölcsönösség, a méltányosság, a hűség, a szabadság, az emberi méltóság éppen aktuális követelményeit fejezik ki a hatalom korlátlanágával és önkényével szemben (...)."*⁴ Ezek a rendező elvek nem jogszabályok, hanem a társadalomszervezés érvényesülő szabályait és viszonyait igazoló vagy bíráló közmeggyőződés megfogalmazásai. Bibó a közmeggyőződés és az alapvető elvek tényleges megegyezését *tartalmi* (érdemi, materiális) *legitimitásnak*, az eljárások formájában kinyilvánított megegyezést pedig *külső, formai legitimitásnak* nevezi. A két fogalom nem elválasztható egymástól, mert míg formai szabályosság minimuma nélkül nincs a legitimitásnak garanciája, addig a rossz és ésszerűtlen hatalomgyakorlás mellett nem maradhat legitim a törvényszerűen létrejött és működtetett hatalom sem.⁵

A kortárs elméletek közül az egyik legnagyobb hatású gondolkodó David Beethem volt, aki a legitimitásnak három dimenzióját különböztette meg. Az első, hogy a hatalom megszerzése és gyakorlása tör-

vényes úton zajlik-e vagy sem. A második, hogy ezek a törvények mennyire igazolhatók a társadalom által osztott normákkal, míg a harmadik meghatározott aktusokban kifejezett társadalmi támogatottságra utal.⁶

A fentiekben bemutatott legitimitációfogalmak bemutatását önkényesen választottam, így nem ejtettem szót Lipset, Offe vagy Habermas gondolatairól. Céloom azonban nem egy rövid eszmétörténeti bemutatás volt, pusztán a fogalomhasználat egyértelműsítésére szolgált. Bayer József megfogalmazása alapján, a különböző elméletek közös fogalmi halmazaként a legitimitáció *az uralom és hatalom jogosságának, illetve a hatalom valamely ténykedésének igazolása.*⁷ Témám szempontjából a legitimitáció legfontosabb fogalmi összetevője a társadalomrészéről *egy belső meggyőződést feltételez*, ami a hatalomgyakorlás jogossága mellett annak *helyességét, erkölcsileg elfogadható mivoltát* is magában foglalja.⁸ A legitimitáció fogalmát ezért úgy értelmezem, hogy a politikai rendszer legitimitása nem elválasztható annak összetevőitől, így a büntetőpolitikát, mint szakpolitikát, illetve az ahhoz kapcsolódó politikai intézkedéseket is legitimitációképesnek tartom. A társadalmak politikai fejlettségének szintjében sem teszek megkötéseteket. Úgy értelmezem, hogy a hatalom legitimitása, igazoltsága minden politikai berendezkedésnek

⁶ Bayer 1996:67; Kovács 2006:24.

⁷ Bayer 1997.

⁸ Bayer 1997:16.

⁴ Bibó 1986:300-301.

⁵ Bibó 1986:300-301.

alapvető sarokpontja, függetlenül attól, hogy a hatalmat igazoló eszmék, ideológiák, illetve a hatalom elfogadottságának megteremtésére, fenntartására használt technikák eltérő képet mutatnak koroktól és kultúráktól függően.

Nem vállalkozom a legitimitáció politikaelméleti vitájában állást foglalni, illetve érvelni egyik vagy másik tudományos megközelítés mellett, így az általam választott legitimitációfogalom politikaelméleti szempontból valószínűleg vitatható, ám ez adja a legjobban használható értelmezési keretet.

II. A társadalmi nyomás és a büntetőpolitika legitimitációja

Kerezi Klára kifejti, hogy a büntetőpolitikát három oldalról megfogalmazódott elvárások rendszere formálja. Az állampolgárok által megfogalmazott igény, azaz a társadalmi nyomás, a szakmai felvetések, elvárások, valamint a hatékony szabályozási igénnyel fel lépő közszféra, ami politikai és szakmai elvárások között közvetítőrendszerként működik. Amikor a szakmai elvárások, tudományos ismeretek kevésbé képesek befolyásolni a hármas viszony alakulását, és az egyensúly felborul, akkor a politika populista irányt vesz.⁹ A társadalmi elvárások politikai intézkedésekben való visszatükröződése, illetve a társadalmi érzületre alapozott büntetőpolitika a szakirodalmak egyik legvitatottabb (sokszor nem érzelemmentes) problematikája. A konfliktushelyzet leegyszerűsítve azon alapszik, hogy a szakmai meggyőződések háttérbe szorulnak, és a társadalmi érzületre alapozó indokolatlanul szigorú intézkedések születnek, amiknek ráadásul a haszna is kétséges. Az eltérő nézőpontú szakmai elvárások közös konszenzusa szerint (nem csak hazánkban) a társadalmi érzület döntések igazolásaként való elfogadása alapvetően hibás, és a szigorú, megtorló jellegű büntető intézkedések önmagukban nem oldják meg a problémákat, sőt kontraproduktívak lesznek.¹⁰ Ha a kérdés társadalompolitikai beágyazottságát tekintjük, akkor a szakmai ellenvetés – a klasszikus büntetőpolitikai ideológiákra alapozó populista szemlélettel szemben – érthető, és el is fogadható. Felmerül azonban az a probléma, hogy a politikai döntéshozatal mennyire hagyhatja figyelmen kívül a társadalmi elvárásokat (függetlenül attól, hogy a társadalmi érzületnek mi az alapja), hiszen az a demokratikus politikai rendszer egyik fundamentuma. A társadalom bizalmának csökkenése a jogrendszerrel, az igazságszolgáltatással szemben (a szakmai elvárások helyességétől függetlenül) a rendszer legitimitásvesztésével jár.

Nem célom sem a kriminológia szakmai elvárásait vagy felvetéseit kritizálni, sem a kialakult büntetőpolitikai gyakorlatot megkérdőjelezni, pusztán a politikai rendszer sajátosságából fakadó, természetesnek gondolt jelenségeket magyarázni.

⁹ Kerezi 2002:73.

¹⁰ Hack 2010:34.

Elsőként megpróbálom tisztázni a legitimációs probléma büntetőpolitikára vonatkozó mibenlétét, amit Gönczöl Katalin következő megfogalmazásával próbálok illusztrálni: *„A politika egyre látványosabb, gyors sikereket ígérő megoldásokat vár el. A politikában bűnözéskontrollnak, az ennek eredményeként létrehozható közbiztonságnak kiemelkedően fontos rangja van. A politikusok – szinte párthovatartozástól függetlenül – azt hiszik, hogy a szigorú büntetésekkel és a rend társadalmának ígéretével növelhetik népszerűségüket”*.¹¹ Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Kerezsi Klára is: *„A paradigmaváltás nem csupán a bűncselekmény súlyához – arányosságához – való visszatérésben jelenik meg, hanem abban is, hogy a lakosság bűnözési félelmét, mint új büntetőpolitikai racionalitást tételezi a szabályozás alapjául.”*¹² A folyamat, miszerint a szakmai racionalitások helyett a társadalmi elvárások kerülnek a büntetőpolitikai intézkedések alapjául, nemcsak hazánkban, de Nyugat-Európa¹³ számos országában és az USA-ban komoly visszhangot vált ki a kriminológusokból.¹⁴

A társadalmi nyomás mibenléte

A szakirodalom a büntetőpolitikára helyező nyomást a bűnözéstől való félelem (fear of crime) jelenségével, és ezzel összefüggésben az igazságszolgáltatás intézményrendszerével szembeni bizalmi hiány kérdésével kapcsolja össze. Az angolszász kriminológiai szakirodalom igen közkedvelt témája a bűnözéstől való félelem jelenségének vizsgálata. Maga a fogalom úgy írható le, hogy a társadalom bűnérzete és a valós bűnözési helyzet képe eltávolodik egymástól. A jelenség magyarázatára számos elmélet született, melyek bemutatásától most eltekintek. Minden elmélet közös pontja azonban az, hogy eredőjük és megoldásuk is társadalompolitikai kérdéseket vet fel. Az igazságszolgáltatással szembeni alacsony bizalom részben a bűnözéstől való félelemmel kapcsolható össze, de sok más társadalompolitikai aspektusból is értelmezhető. Társadalmi egyenlőtlenségek jellege és struktúrája éppúgy meghatározza a társadalom bizalmi szintjét, mint a bűnözéssel kapcsolatos vélt vagy valós percepciók mértéke. Örkény Antal és Székelyi Mária vizsgálati koncepciója is ebből indult ki: *„[...] a legkülönbözőbb dolgok elosztásának rendszerei és az ezeket szervező intézmények milyen elvek alapján működnek, ezek hogyan biztosítják az állampolgárok számára a dolgokhoz való hozzáférést és az egyéni célok megvalósítását, melyek a társadalmi együttélés szerveződésének legfontosabb szabályrendszerei, és*

¹¹ Gönczöl 2002:197.

¹² Kerezsi 2006:55.

¹³ Nyugaton ez a folyamat kezdete az 1970-es évek végéhez, tulajdonképpen a treatment ideológia válságához köthető.

¹⁴ Farrall S. – Grey E. – Jackson J. 2007; Moore S. – Shepherd J. 2007; Cook C. L. – Lane J. 2009; Van de Walle 2009; Jackson J. 2004; Kury H. – Woessner G. – Lichtblau A. – Neumaier A. 2004.

vajon az emberek és az intézmények értékpreferenciái hogyan viszonyulnak egymáshoz”.¹⁵ A büntetőpolitika társadalompolitikai beágyazottságánál tehát nemcsak a bűnözés reprodukciójára ható tényezőket kell figyelembe venni, hanem a bűn és a büntetéssel szembeni attitűdök alakulását is. A büntetés igazolása, a büntetés céljának megfogalmazása és az azzal szemben támasztott társadalmi elvárások a kulturális és társadalmi környezettől is függenek.¹⁶

A társadalmi nyomás és a bizalmi deficit kényszere

Véleményem szerint az igazságszolgáltatás és a büntetőpolitika társadalmi megítélése nagyon sok szimbolikus tartalommal is rendelkezik. Más szakpolitikákkal szemben jobban szimbolizálja a politikai rendszer egészébe vetett bizalom és morális azonosulás jellegét. A szimbolikus funkciója két dologból táplálkozik. A büntető-igazságszolgáltatás jellegéből fakadóan rendelkezik egy morális tartalommal, bizonyos értemben a társadalom intézményesült igazságérzete jelenik meg benne. A mögötte lévő morális tartalmat Bibó fogalmazta meg érzékletesen: *„Ezek után megállapíthatjuk, hogy miben áll az a különleges erkölcsi színezet, mely a büntetőjogot a többi jogterülettől elválasztja. Az a felháborodás, melyet a büntetőjog intézményessé tesz és levezet, mindig egy valóságos vagy vélt erkölcsi rosszal, büntettel szemben való felháborodás”*.¹⁷ A szimbolikus funkció másik oldala a politikai rendszerben betöltött szerepére utal. Az igazságszolgáltatás ugyanis a politikai rendszer más intézményeivel szembeni bizalmat is meghatározhatja, lévén hogy azok igazságtalanságaival, diszfunkcióival szemben garantálhat a társadalom számára védelmet.¹⁸ A bizalmi probléma visszafelé is igaz lehet, azaz a politikai rendszer más szereplőinek „igazságtalansága”, vagy a szakpolitikai intézkedések az elvártnál alacsonyabb hatékonysága, illetve a társadalompolitikai problémák tünete is lecsapódhatnak az igazságszolgáltatás megítélésében.

A legitimitáció kérdése is akkor válik jelentőssé, ha a rendszer valamilyen értelemben válságba kerül, ha a politikai rend helyessége és igazságossága melletti érvek már nem meggyőzőek.¹⁹ Szabó Miklós megfogalmazásával élve, ha konszolidálatlan állapotok vannak.²⁰ Nem gondolom, hogy az intézményekkel szembeni alacsony bizalom – vagy ha a büntetőpolitika a társadalmi érzületet figyelmen kívül hagyva inkább szakmai elvárásokat venne alapul – illegitimé tenné a politikai rendszert. Sok más szakpoliti-

¹⁵ Örkény – Székelyi 1998:549.

¹⁶ Kerecsi 2009:166.

¹⁷ Bibó 1986:176.

¹⁸ Van de Walle. 2009:22.

¹⁹ Kovács G. 21.

²⁰ Szabó 1989:277.

ka esetén találunk erre példát. De ha a hatalom nem tükrözi vissza a társadalom által vallott értékeket és normákat, úgy az legitimációs deficithez vezethet.²¹ Ez nem jelenti automatikusan a rendszer illegitimitását, de erodálja azt. A nemzetközi kutatások eredményei is azt mutatják, hogy a keményebb büntetőszankciók és a börtönnépeség növekedése mindig ott nagyobb, ahol az emberek kevésbé bíznak saját jogrendszerükben.²²

A társadalmi elvárásokat kiszolgáló büntetőpolitika így lényegében a társadalom bűnrézetére és a bizalmatlanságára adott, szakmailag nem feltétlenül helyes, de természetes politikai válaszreakció. A büntetőpolitika ráadásul az a terület, ahol az intézkedések mögött lévő szimbolikus üzenetek jelentősége óriási lehet. Könnyen növelhetik a legitimitást a szakmai értelemben vett diszfunkciók, viszont máshol csapódnak le, eredményességük (vagy eredménytelenségük) csak hosszútávon mérhető igazán. A szimbolikus üzenetet főleg a klasszikus büntetőideológiában lehet felismerni. Ahogy Nils Christie megfogalmazta: a klasszikus büntetőideológia magában hordja a szilárd jogrend és az erős állam eszményképét is.²³

A társadalmi érzületet kiszolgáló politikai intézkedések haszna azonban kontraproduktív lehet. A rövidtávon könnyen felismerhető siker rövid életű lehet, hiszen a szükséges társadalompolitikai intézkedé-

sek hiányában tényleges eredmény soha nem realizálódik, így a bizalmatlanság és a társadalom hangulata nem változik.²⁴ Ám a tapasztalatok alapján ez nem jelenti a klasszikus büntetőpolitika átértékelését vagy felülbírálatát, sőt, egyre irracionálisabb intézkedésekhez vezethet. „A demokratikus országokban egyre hangsúlyosabbá váltak a kontroll eszközei, és erősödtek a kényszerítő elemek. A büntetőpolitika például az Egyesült Államokban már az 1980-as évek elejétől az érzelmileg túlfűtött nagypolitika rangjára emelkedett. [...] Amerikában azóta a bűnözés ellen meghirdetett „háború” politikai illúzióival is le kellett számolni. A villámháború nem vezetett tartós eredményre, a permanens háborúra pedig a legkorszerűbbnek tartott civilizáció nem tudott berendezkedni. A kontrollnak, mint a társadalom szervező elvének alkalmazásába vetett hit azonban tartósnak bizonyult, és ma már ott ez hatja át az intim szférát is”.²⁵ Ez a büntetőpolitika legitimációjának csapdahelyzetére is felhívja a figyelmet. Azaz, a bizalmatlanság és a legitimációs deficitre adott természetes politikai reakció a szigorítás, ami a társadalmi elvárásoknak is megfelel. Azonban a sikertelenség – más társadalompolitikai intézkedések hiányában – eleve kódolva van, ami csak újabb szigorításokat eredményez.

²¹ Bayer 1996:67.

²² Kerecsi 2006:206.

²³ Christie 1991:76.

²⁴ Hack 2010:34.

²⁵ Gönczöl 2006:34.

A legitimációs felvetés nehézsége

A társadalmi igényekre alapozott büntetőpolitika talán egyik legproblematisabb része annak tetten érhetősége. Azaz valóban társadalmi érületet szolgál-e ki vagy sem. Az tény, hogy a társadalmi nyomás kérdésének részelemei mérhetőek. A hazai és nemzetközi közvéleménykutatások és a statisztikai adatbázisok segítségével jól mérhetőek és visszaigazolhatóak a bűnözéstől való félelem különböző aspektusai, a politikai rendszer összetevőivel szembeni bizalmatlanság, a börtönráták stb. A politika szemszögéből viszont a kérdés bonyolultabb, hiszen a pártpreferenciában vagy a választói szavazatokban is mérhető módon kellene megjelennie. Tehát a szakmai vita létjogosultságát kérdőjelezi meg, hogy a választói oldalról van-e a kérdésnek relevanciája. Nagyon nehéz mérni ugyanis, hogy egy párt programjában mely szakpolitikák, milyen erővel esnek latba. Ezt még azoknál a pártoknál is nehéz mérni, amelyeknél a büntetőpolitikai intézkedések kiemelt politikai önmeghatározásként jelennek meg. Nehéz megítélni ugyanis a protest szavazatok arányát, illetve hogy egyes (alapvetően nem bűnügyi) társadalmi problémákra adott büntetőpolitikai természetű választervek mennyire esnek latba a választásokon, vagy maga az eddig kezelhetetlennek tűnő társadalompolitikai problémára adott határozottnak tűnő politikai válasz.

III. Az igazságszolgáltatási procedúra legitimitása

Az elsősorban angolszász kriminológiai elméletek egy csoportja a legitimáció kérdésében az uralmi viszonyokat az igazságszolgáltatás mikrokörnyezetére vonatkoztatja. Ennek szereplői az uralmi viszony egyik oldalán a bíróságok és a börtönök, a másik oldalán a fogvatartottak állnak. A büntetőpolitika legitimációjának ilyen értelmezése már nem a politikai rendszer részének vagy egészének társadalmi legitimációját, hanem az uralmi viszonyok egy speciális színterét helyezi a fókuszba. Az alapvetően szociálpszichológiai szemléletű kutatások ezen irányra arra helyezik a hangsúlyt, hogyan éli meg az egyén az eljárást, aki a (jog)hatósággal kerül szembe. Az elméletek alapja, hogy a legitimitás döntően azon eljárások méltányosságához, korrektségéhez kötődik, amelyeken keresztül a hatóság gyakorolja a hatalmát.²⁶

A legitimáció eredője, hogy függetlenül a szankcióktól vagy a szabályok megszegése esetén szankció esélyétől és függetlenül attól, hogy egy szabályt jónak vagy éppen rossznak tartanak, a fogvatartottak engedelmeskedni fognak neki, mert:

a) a börtönnek vannak szabályai és törvényei, és a fogvatartottak hisznek annak helyességében, és megfelelőnek tartják azt,

²⁶ Tyler 2006:382; Tyler 2010:127-128; Jackson J. – Tyler R. T. – Bradford B. – Taylor D. – Shiner M. 2010:5.

b) ezeket a korrektnek tartott szabályokat a börtönőrök akár erővel is érvényesítik, innen fakad autoritásuk.²⁷

Más szóval, a legitimáció lényege szerint a fogvatartott belátja, hogy a börtönrezsím jogos, és hisz abban, hogy a börtönben kellenek a szabályok, és ezeket követni kell. Ezek a fogalmi keretek ugyanazok, amelyeket a legitim uralom viszonyrendszerének leírására használunk. Az elméletek paradoxona mégis az, hogy (legális jogi keretek között ugyan) egy erőszakkal kikényszerített és fenntartott uralmi viszonyban próbálja a legitim rendszer igényét felállítani.

A legitimáció ezen értelmezés szerint tehát: a) az alkalmazott elvek és gyakorlatok az igazságosságára, a méltányosságára, b) az uralmi viszony másik oldaláról tekintve a börtön által (reintegrációs feladatoként) közvetíteni próbált normák és értékek elfogadottságára, c) a büntető-igazságszolgáltatás és az annak alávetettek közti viszonyra fókuszál.²⁸

A legitimáció ilyen értelmezése több szempontból is problémás. A fogvatartottak belső meggyőződésének igénye a közvetített normák szempontjából a kriminálpedagógia, illetve a börtönök nevelési feladatainak egyik alapja. Annak megítélése azonban, hogy a fogvatartottak mennyire fogadják el a feléjük közvetített normákat és a normák közvetítésében a börtönt mint legitim autoritást, nagyon nehéz fel-

adat, értelmezésében számos torzító tényező lép fel.

A közvetített normák elfogadottsága és hitelessége

A fogvatartotti oldalról a manipulatív tényezőket is figyelembe kell venni, hiszen az elvárt normák (látszólagos) elfogadása például a korábbi szabadulás, más intézetbe való átszállítás feltételének egyik meghatározó elemeként is tekinthető (pl.: oktatásban, munkáltatásban való részvétel). Egyszerűbben fogalmazva, a börtön által elvárt normákhoz való alkalmazkodás a börtönélet nehézségeivel szembeni megküzdési stratégia része is lehet, ám ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a fogvatartott valóban elfogadja a fogvatartás alatt kikényszerített viselkedési normákat. Sejthető, hogy ez a folyamat nem csak a börtön falain belül értelmezhető, hiszen a kikényszerített uralom önmagában hordozza a manipulatív alkalmazkodást, ami viszont nem egyenlő a legitimációval.

A hitelesség kérdése akkor jelenik meg legitimációs problémaként, amikor a társadalompolitikai intézményrendszer nem tudja biztosítani a fogvatartott számára a szabadulás után (vagy előtt) az elvárt normák szerinti életvitel minimum-feltételeit, és a börtön által közvetített értékek hitelenné válnak. Ez viszont a fogvatartottak oldaláról csökkenti a börtönök normaközvetítő (ebben az értelemben nevelési) funkciójának legitimitását, csökkenti az

²⁷ Jackson J. et al, u.o.

²⁸ Tyler 2010; Tyler 2006; Liebling A. 2000; Jackson J. et al, 5-6.

esélyét annak, hogy valóban kialakuljon egy belső meggyőződés és igény az elvárt viselkedési mintákkal összefüggésben. Ezen a ponton ugyanazzal a problémával találkozunk, mint sok más esetben a büntetőpolitikai kérdések terén, azaz más természetű társadalmi, szociális konfliktusok vetülnek ki az igazságszolgáltatás intézményére.

A közvetített értékek hitelessége tehát nagyban függ a kikényszerített uralmi viszony jellegzetességeitől, illetve attól a társadalmi környezettől, ahonnan a fogvatartott érkezik, és ahová visszamegy szabadulása után.

A viszonyok problémája

Az igazságszolgáltatási procedúra korrektségének más aspektusa is szorosan kapcsolódik ahhoz a megállapításhoz, miszerint a büntetőpolitika egyes társadalompolitikai problémákra adott válaszként is értelmezhető. Így a legitimitáció kérdését több kutató kapcsolja például az igazságszolgáltatás különböző szintjein megjelenő szociális és etnikai problémákhoz, így az etnikai profilalkotás, vagy az etnikumok bíróságok előtti és börtönökben megjelenő felülreprezentáltságához, illetve a fogvatartottakkal szembeni bánásmód kérdéséhez.²⁹ Példaképp hozhatjuk az angliai *Her Majesty's Inspectorate of Prisons for England and Wales* 2010-ben publikált vizsgálatát, ami egy 2008-ban végzett survey kutatás eredményeit vázolja.³⁰ Akkor több mint 9 000 kérdőívet vettek fel angol fogvatartottak között. A téma szempontjából a vizsgálat legfontosabb része a viktimizációs felmérés volt. A kérdésekre adott válaszok alapján a muszlim és nem muszlim megkérdezettek között a személyi állomány által elkövetett bántalmazások száma 37% és 24% lett. A fenyegetések és megfélemlítések száma 31% és 20% lett a két vizsgált csoport között. A felmérés szerint a legrosszabb helyzet a fiatalkorúak intézetében és az előzetes letartóztatásban lévők fogvatartására is szolgáló intézetekben található (a hazai szisztémában a „megyei előzetes-házakhoz” hasonlít leginkább). A megkérdezett muszlimok 48%-a gondolta úgy, hogy a bánásmód alapja az etnikai hovatartozása (szemben a nem muszlimok 9%-val), illetve vallási hovatartozása (45 és 9%).³¹ A kérdőív-adatok a fogvatartottak beszámolóján alapszik, így annak valóságtartalma más oldalról nem igazolt, ellenben rávilágít az angol börtönrendszer bizonyos diszfunkcióira, ami a legitimitás szempontjából is érdekes. A bánásmód szempontjából a legitimitációs kérdés ott fogható meg, hogy az egyén és a börtön viszonyában a börtön mennyire tud megfelelni a társadalom által alkalmazott törvényi és erkölcsi normáknak. Önmagában egy-egy eset, vagy egy börtön működésének szakmai hibái nem jelentenek a büntető-

²⁹ Helms 2009:12; Dolovich 2004:3-4; Jackson et al, u.o. 9.

³⁰ Bhuiand – Laura 2010.

³¹ Bhuiand – Laura 2010.

politika legitimációjának deficitjét. Ez akkor válik problémává, ha a rendszer egészére jellemzőek ezek az anomáliák, továbbá ha a társadalom valóban érzékeny a börtönökön belüli állapotokra, illetve reintegrációs feladatokkal kapcsolatban is létezik társadalmi elvárás. Más szóval a börtönök túltelítettsége, az alkalmazott büntetési elvek és gyakorlatok szigorúsága, az etnikai felülreprezentáltság is lehet legitim, ha az a társadalmi normákat tükrözi. Az etnikai színezetű társadalmi konfliktusok esetében például az a paradox helyzet állhat elő, hogy a muszlimok börtönökön belüli felülreprezentáltságának következménye lehet a velük szemben lévő negatív attitűd, ami valószínűsítenie fogja, hogy szociális, kulturális és kisebbségpolitikai térről büntetőpolitikai mezőre tereljék a probléma feloldását. Ez csak rontani fog a helyzeten, így tovább növekszik a számuk, és a folyamat csak spirálozódik. Ez egyben legitimálni is fogja az etnikai felülreprezentáltság kérdését.

A szociális vetület legitimitása is hasonló analógián működik. Ha nagyok a társadalmi egyenlőtlenségek, a társadalom jelentős része él szegénységben, és a börtönön kívüli és azon belüli körülmények között nincs jelentős különbség, úgy a társadalom érzékenysége a börtönön belüli viszonyokra kevésbé lehet érzékeny.

Összességében a fogvatartottakkal való uralmi viszony jellegzetességei és a közvetített normák elfogadásának célja valóban leírhatóak a legitimáció fogalmi kereteivel, azonban inkább

vetnek fel kriminálpedagógiai kérdéseket, mint legitimációs problémákat. A büntetőpolitika és intézményrendszere – felfogásom szerint – ugyanis továbbra is a társadalom részéről nyeri legitimációját, és nem a fogvatartottaktól. A bánásmód, a szociális és etnikai vetület is inkább a büntetőpolitikára ható társadalmi nyomás szempontjából értelmezhető.

IV. Az erőszak monopóliumának kérdése

A legitim erőszak állami monopóliumának fogalmi kereteit szintén Weber nevéhez köthetjük. Felfogása szerint a modern politikai szervezetek legitimációjának egyik alapja a kényszer alkalmazásának lehetősége: *„Sőt éppen annyira van presztízsük, amennyiben az élet-halál fölötti rendelkezésre is kiterjedő fizikai kényszer lehetőségét is magukban foglalják: erre vonatkozóan jellemző egyetértés van legitimitásukat illetően”*.³² A legitim fizikai erőszak használatának jogszerűségébe vetett hit az egyik alapja tehát a modern államok kialakulásának, és az erőszak állami monopóliumának. *„Az a hit, mely szerint a politikai szervezetek cselekvése sajátosan „jogszerű”, úgy megerősödhet – és modern viszonyok között éppen ez történik –, hogy csakis bizonyos politikai közösségek (nevezetesen: az „államok”) meghatalmazásával, vagy jóváhagyásával alkalmazhat egyáltalán „jogszerű” kényszert bármilyen más közösség.”*³³ [...] a politikai

³² Weber 2009:13.

³³ Weber 2009:13.

szervezet monopolizálja a legitim erőszakot, ami az államnak – mint minden legitim erőszak végső forrásának – a modern fogalmához vezet [...]”³⁴ Az állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül [...] a fizikai erőszak monopóliumát (sikerrel) igényli [...] az állam számít az erőszakhoz való „jog” egyedüli forrásának.”³⁵

Az erőszak állami monopóliumának kérdésében jelentős változások történetek az elmúlt évtizedekben. A folyamatnak két fő mozgatórugója figyelhető meg, az egyik a globalizáció, a másik az erőszak privatizálása. A folyamatról és annak főbb irányairól Balogh László Levente 2011-ben megjelent tanulmányában adott alapos áttekintést.³⁶

Az államokat érő kihívások miatt az erőszak legitim használatának állami monopóliumát át kellett értékelni. Így az államoknak át kell azt ruházniuk más, nemzetközi szervezetekre és intézményekre, illetve az erőszak használatának terén le kell mondaniuk szuverenitásuk egy részéről. A folyamat másik oldala az „erőszak-szolgáltatás” privatizációjához köthető, amely az eredetileg állami monopólium körébe tartozó erőszak formáinak magánkézből való összpontosulását jelenti. Az erőszak privatizációjának Balogh László Levente tanulmánya alapján két fő iránya figyelhető meg:

a) Az alulról felfele irányuló privatizáció, amely leginkább a harmadik világ gyarmati országaira jellemző. Ezek az országok csak erős korlátozások mellett férnek bele modern állam fogalmi kereteibe. Ezek az országok „szuverenitásuk” elnyerése után hamar gazdasági, szociális és politikai válságba sodródtak. Ezekben az országokban a gyakori polgárháborús helyzet az állammal konkuráló helyi autoritások aktivitása, ami természetesen magával vonja az állami erőszak-monopólium bomlását.

b) A világ fejlett országaiban a felülről lefele irányuló privatizáció a jellemző, amelyben alapvetően két fő irányvonal figyelhető meg. Az egyik az elsősorban katonai, a másik a biztonsági szektor önálló gazdasági ágazattá válása.³⁷

A szakirodalmak a legitim állami erőszak kérdését elsősorban katonai oldalról vizsgálják. Büntetőpolitikai értelemben azonban alapvetően a börtönök és büntetés(-végrehajtás) terén megjelenő piaci és más nem állami szereplők mutatkozása lesz releváns kérdés. A büntetőpolitika intézményrendszerében megjelenő magánszektor térnyerése Amerikához köthető a 70-es évek második felétől.

Az erőszak privatizációja és az állami kontroll problémája

A szakirodalom az amerikai privatizációs folyamat elméleti igazolását a liberális és libertarianus elvekben és államfelfogásban látja.³⁸ Eszerint az állam mesterséges képződ-

³⁴ Weber 2009:21.

³⁵ Weber 1970:380.

³⁶ Balogh 2011; Leander 2004.

³⁷ Balogh 2011:127.

³⁸ Christie 2004:151-152; Balogh 2011.

mény, tekintélye, törvényes hatalma azon alapul, amit az egyének átruháznak rá. Az állam szerepe arra korlátozódik, hogy a törvények uralmát biztosítsa, és megvédje az egyéni jogokat. Az egyént is megilleti az a jog, hogy megvédje magát a fenyegető fizikai ártalomtól, amely akár kényszerítő hatalom gyakorlásával is egyenlő lehet. Ebben a felfogásban a büntetőpolitika, mint az állam által szolgáltatott legitim erőszak monopóliuma, a legalitás hátterének megteremtésében merül ki. *„Ezeknek a folyamatoknak a fő mozgatórugója a neoliberais gazdasági kánon által meghirdetett államkarcsúsítás programja, amely folyamatosan a kiadások csökkentésével és a hatékonyság növelésével érvel, és aminek következtében az állami erőszak bizonyos eszközeinek kiszervezése révén kivonja magát a demokratikus ellenőrzés lehetősége alól”.*³⁹ Nils Christie szavaival fogalmazva azonban *„egy ilyen berendezkedés könnyűszerrel szörnyszülött megoldásokat hozhat, jóllehet rendezett felszínű és hatékony szörnységeket”.*⁴⁰

A piaci szereplők megjelenését az állami feladatok átvételében általában hasonló érvkészlettel igazolják. Ez leegyszerűsítve a költséghatékonyságot és a szolgáltatások minőségét jelenti. A büntetőpolitika intézmény- és eszközrendszere privatizációjának tagadhatatlan érdemei vannak a szolgáltatások színvonala terén. Azonban számos dilemma merül fel annak kapcsán, hogy mennyire lehet eladó az állam büntetőhatalma. Ahogy Balogh László Levente is

megfogalmazta, a piaci szereplők térnyerése együtt járhat azzal, hogy az erőszak alkalmazásának bizonyos formái kikerülnek a demokratikus ellenőrzés alól. Ennek legjobb példái a magánbörtönök megjelenése, ahol az építés és az üzemeltetés mellett az őrzési (erőszak-alkalmazási) feladatokat is piaci szereplők veszik át.

A büntetés-végrehajtási szervezetek alapvetően militáns módon, szigorú szervezeti, hierarchikus rendben működnek (függetlenül attól, hogy reintegrációs funkciót egyaránt betöltenek, és számos országban demilitarizálták a szervezetek arcukat). Ennek okát kereshetjük abban is, hogy potenciálisan veszélyes emberek között kell dolgozni, de a büntetés elretentő erejét is növeli a katonai formalitások szerint működő fegyelmezett világ. A börtönök totális rendszerjellege azonban a fegyőrökre egyaránt érvényesül/vonatkozik. A merev hierarchia, a döntési kompetenciák lehatárolása, a túlszabályozott katonai jelleg, a szigorú állami kontroll éppen annyira szolgálja az erőszak alkalmazásának felügyeletét, mint a büntetési célokat. A fegyveres testületek tagjai (vagy büntető-igazságszolgáltatás tisztviselői) szigorú állami kontroll alatt állnak, ami magas szintű lojalitást feltételez, bizonyos jogokról való lemondást követel meg tőlük. Az intézményrendszer minisztériumi felügyelet mellett működik, az alkalmazott elvek és gyakorlatok, illetve azoknak való megfelelés demokratikus ellenőrzés alatt áll. Egy korlátolt felelősségű társaság, vagy

³⁹ Balogh 2011:130.

⁴⁰ Christie 2004:152.

egy részvénytársaság fegyőri funkciót betöltő alkalmazottja azonban legjobb esetben is a cég felé tartozik lojalitással, a munkája felett megjelenő állami kontroll csak torzulva, közvetetten jelenik meg.⁴¹

A piaci logika problémája

A másik probléma, ami a privatizációval kapcsolatban felmerült Nils Christie munkájában is, az a piaci logikából fakadó törvényszerűségek megjelenése az állam büntetőpolitikájában. Az állam és az erőszak viszonyának átrendeződése, és az állam szerepének változó felfogása bemutatható természetes folyamatként is, ami a költséghatékonyság és a minőség szempontjából társadalom igényeinek is megfelelhet. A piaci szemlélet azonban olyan folyamatokat indított (vagy indíthat) el, amelyek viszont komoly legitimációs kérdéseket vethetnek fel.

Amerikában a büntetés-piac több millió embert foglalkoztat, és nemzetgazdasági szempontból sem elhanyagolható iparággá nőtte ki magát. A piaci logika akkor és úgy érvényesül, hogy versenyhelyzetet teremt a büntetés-piacon. A verseny logikája viszont magával hozza a profitorientált szemléletet, valamint azt is, hogy a fejlődéséhez új piacokat kell keresni, vagy teremteni (!). A piaci szereplők nagyarányú megjelenésének kezdete egybe esik az amerikai treatment ideológia 1970-es évek végi válságával, és a retributív büntetőpolitikai elvek töretlen népszerűségének kezdetével. Azóta a dinamikus növekvő piac együtt nő a dinamikus növekvő fogvatartottak számával. A piaci szereplők száma, az iparág mérete és a fogvatartottak száma együtt nőtt a többszörösére.

Carrie L. Cook és Jodi Lane tanulmányukban⁴² hivatkoznak azokra az elméleti kérdésekre, amelyek a büntetőpolitika legitimációjában megjelenő társadalmi nyomás irányait feszegetik. Azaz a társadalom bűnérezetére kiváltott politikai cselekvés rejlik az egyre szigorodó megtorló jellegű büntetőpolitika mögött, vagy a média és a politika táplálja a társadalom bűnérezetét önmaga politikájának igazolására. Nils Christie könyve alapján az utóbbi feltételezhető, kiegészítve azt a piaci szereplőkkel. A sejtés, ami a szerzők munkájában egyértelműen kiérezhető, nyilván nehezen igazolható. Azonban nem abszurd feltételezés, hogy a büntetőpolitika alakításában (egymásra ható tényezőként) a társadalompolitikai szempontok, a társadalom elvárásainak való megfelelés mellett (Amerikában legalábbis) a gazdasági szempontokat sem lehet figyelmen kívül hagyni.

⁴¹ Egyaránt felveti ez a probléma a legitimáció pszichológiai vonzatát is. Mennyire lehet legitim egy büntetés, hiteles a közvetített érték, amit például egy magáncég szolgáltat.

⁴² Cook – Lane 2009:587.

Társadalmi szervezetek kérdése

A nem állami szereplők térnyerésének értelmezésénél nagyon nehéz meghúzni a határt, hogy mit tekintek a büntetés és az erőszak privatizációjának, és mi az, amit nem. A lehetőségek nagyon széles skálán mozognak: börtön építése, fegyveres őrzése, a felügyelet, a fogvatartottak nevelése, a börtönök funkcionális működéséhez szükséges szolgáltatások (pl. élelmiszer) szállítása, stb.

Különösen érdekes és hazánkban is aktuális probléma ezek közül a civil szervezetek jelenléte a börtönök körül. Európában és Amerikában is számtalan eltérő modell és törvényi szabályozás mellett működnek ezek a szervezetek. Alapvetően azonban mindenhol hasonló logika adja működési keretüket. Feladatkörüket a börtönöktől átvállalt szerepek – oktatás, egészségügy, szociális szolgáltatás stb. – adják, melyekre az államok nem tudnak, vagy nem éri meg nekik költeni.

A civil szervezetek sok esetben a közigazgatás diszfunkcióiból (pl. bürokratikus jelleg, személytelenség, reintegrációs munka hitelessége) fakadó réseket tömik be. A civil szektor ugyanis társadalmi beágyazottsága miatt adományokat tud gyűjteni, önkénteseket képes nagy számban mozgósítani, amire a börtönök nem képesek, sok helyen törvényileg sem tehetik meg. Így a szervezetek helyismeretüket és sok esetben jelentős szakértelmüket kihasználva olcsóbban, célzottabban, ezáltal

hatékonyabban tudnak fellépni. A szervezetek nagyrészt a börtönök falai között működnek, szerepük a reintegrációs és reszocializációs téren elvitathatatlan. Azonban csakúgy, mint a forprofit vállalatok, az állami erőszak-szolgáltatás intézményrendszerének munkájából szeretnének részesülni (függetlenül attól, hogy a végzett munka nem az erőszakhoz köthető). Ha az adományokat, az állami támogatásokat, vagy a pályázati pénzekben rejlő lehetőségeket tekintjük,⁴³ az hasonló folyamatok kialakulásához vezethet, mint a piaci szereplők megjelenése. Azaz, versenyhelyzet alakul ki a szervezetek között, ám a piac behatároltsága miatt a források előbbutóbb néhány nagyobb szervezet kezében fognak koncentrálni. A szakmai és pénzügyi összefonódások egyik következménye lehet, hogy a büntetőpolitika „reintegrációs piacán” a nyújtott szolgáltatás és a sikeres reintegráció társadalompolitikai háttéréből fakadó valós igény eltávolodik egymástól.⁴⁴ Alapvető európai tendencia, így hazánkban is, hogy az állam a börtönök reintegrációs feladatainak egyre bővülőbb részét kiszervezi a civil szféra irányába. A

⁴³ Hazánkban ez az elmúlt öt év alatt milliárdos összegeket jelentett.

⁴⁴ Egy példával élve, ha egy angol börtön pályázatot ír ki fogvatartotti oktatási feladatok ellátására, és szerződést köt több évre egy civil szerzettel, úgy az a szervezet tapasztalata és referenciája révén valószínűbben fogja más börtönöknél is sikeresen megnyerni a pályázatot. Egy idő után viszont a szervezet a börtönben folyó oktatási feladatokat saját képzési palettájához fogja igazítani, és nem a munkaerő-piaci igényekhez. A szakmai és pénzügyi összefonódások és a tapasztalat miatt a szervezet viszont már nehezen felcserélhető egy másikkal, és akkor is csak egy másik civil szervezet jöhet szóba.

folyamatokban lévő veszélyek ellenére nagyon fontos tényező lehet azonban, hogy ellensúlyozni tudja a retributív dominanciájú büntetőpolitika egyes hatásait.

Összegezve tehát, az elmúlt évtizedekben a legitim erőszak állami monopóliumának átértékelődési folyamatát figyelhetjük meg. A folyamat részben a liberális államfelfogás eszméjére támaszkodik, másfelől a költséghatékonyság társadalmi igényre alapozza létjogosultságát. Felmerül azonban a kérdés, hogy a cégek profitorientáltsága és bővülő piaca, (függetlenül a gazdaságra gyakorolt hatásaitól) mennyiben fedi le a társadalom valós érdekeit, mennyire tudja (vagy akarja) figyelembe venni a büntetőpolitika társadalompolitikai vonzatait. Továbbá a piaci szemlélet és a demokratikus kontroll egyre jobban korlátozott jelenléte mennyiben felel meg a büntetés szimbolikus és funkcionális céljainak.

A civil szervezetek egyre bővülő térnyerése a reintegráció és a jogvédelem terén vitathatatlan érdekeket tudhat magáénak, tevékenysége szakmai ellensúlyként is funkcionál a retributív büntetőpolitikával szemben. Azonban a büntetőpolitika intézményrendszerében betöltött – egyre szervezettebben megjelenő – szerepe hasonló folyamatokat eredményezhet, mint az a piaci szereplők esetén tapasztalható.

Összegzés

A társadalmi elvárások politikai intézkedésekben való visszatükröződése, illetve a társadalmi érzületre alapozott büntetőpolitika a kriminológiai szakirodalmak egyik legvitatottabb problematikája. A dilemma lényege, hogy a társadalmi érzület politikai döntések igazolásaként való elfogadása szakmailag kritizálható, és az intézkedések könnyen kontraproduktívá is válhatnak. Felmerül azonban az a probléma, hogy a politikai döntéshozatal mennyire hagyhatja figyelmen kívül a társadalmi elvárásokat – függetlenül attól, hogy a társadalmi érzületnek mi az alapja, hiszen az a demokratikus politikai rendszer egyik fundamentuma. A büntetőpolitika legitimációjának másik fő értelmezése már nem a politikai rendszer részének vagy egészének társadalmi legitimációjára, hanem az egyén és a büntetőpolitika intézményrendszerének hatalmi viszonyaira helyezi a hangsúlyt. A büntetőpolitika legitimációjának harmadik nagyobb elméleti csoportja a legitim erőszak állami monopóliumának átértékelődési folyamatára fókuszál. Az erőszak privatizációjában a demokratikus kontroll korlátozott lehetősége, valamint a büntetés céljával és társadalompolitikai vonzatával nem összeegyeztethető piaci szemlélet adja a legitimációs problémákat.

Hivatkozás és felhasznált irodalom

- Balogh László Levente 2011 Állam és erőszak. *Politikatudományi Szemle*, 1:119-134. Forrás: http://www.poltudszemle.hu/szamok/2011_1szam/balogh.pdf
- Bayer József 1997 *A politikai legitimitás*. Napvilág – Scientia Humana, Budapest.
- Bayer József 1996 A legitimációs válság folyamatossága. *Politikatudományi Szemle*, 3:65-68. Forrás: http://www.poltudszemle.hu/szamok2/1996/1996_3szam/bayer.pdf
- Bibó István 1986 *Válogatott tanulmányok I; IV*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Bihari Mihály – Pokol Béla 1992 *Politológia*. ELTE ÁJK, Budapest.
- Christie, Nils 1991 *A fájdalom korlátai*. Európa Kiadó, Budapest.
- Christie, Nils 2004 *Büntetésipar*. Osiris, Budapest.
- Cook, Carrie L. – Lane, Jodi 2009 The place of public fear in sentencing and correctional policy. *Journal of Criminal Justice* (37) No. 6; November–December, 586-595. – <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0047235209001123>
- Dolovich, Sharon 2004 Legitimate Punishment in Liberal Democracy. University of California, Los Angeles. *Research Paper*, No. 04-1.
- Farrall, Stephen – Gray, Emily – Jackson, Jonathan 2007 *Theorising the Fear of Crime: The Cultural and Social Significance of Insecurities about Crime – Experience and Expression in the Fear of Crime*. Working Paper, No. 5. https://www.academia.edu/2734797/Theorising_the_fear_of_crime_the_cultural_and_social_significance_of_insecurities_about_crime
- Gönczöl Katalin 2002 A nagypolitika rangjára emelkedett büntetőpolitika. *Jogtudományi Közlöny*, 5.
- Gönczöl Katalin 2006 A szolgáltatott igazság. In Jacsó Judit (szerk.) *Bizalom – Társadalom – Bűnözés*. Kriminológiai Közlemények, Különkiadás, Miskolc.
- Hack Péter 2010 Kriminálpolitikai paradigmák ütközése. In Vig Dávid (szerk.) *Kriminológiai Közlemények 68 – Globalizáció kihívásai – kriminálpolitikai válaszok*. Budapest.
- Helms, Ronald 2009 Modeling the politics of punishment: A conceptual and empirical analysis of 'law in action' in criminal sentencing. *Journal of Criminal Justice* (37) 1:10-20. Forrás: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0047235208001384>
- Hindpal, Singh Bhuiand – Nettleingham, Laura 2010 *Muslim prisoners' experiences: A thematic review HM Inspectorate of Prisons*. www.ohrn.nhs.uk/resource/policy/MuslimPrisonersThematic.pdf

- Jackson, Jonathan 2004 Experience and expression – Social and Cultural Significance in the Fear of Crime. *British Journal of Criminology*, 44.
- Jackson, Jonathan – Tyler, Tom R. – Bradford, Ben – Taylor, Dominic – Shiner, Mike 2010 Legitimacy and procedural justice in prisons. *HM Prison Service Journal* (191).
- Kerezi Klára 2006 *Kontroll vagy támogatás: az alternatív szankciók dilemmája*. Complex Kiadó, Budapest.
- Kerezi Klára 2006 Vélemények a bűnről és büntetésről – egy lakossági attitűdvizsgálat tapasztalatai. In Irk Ferenc (szerk.) *Kriminológiai Tanulmányok* 43. OKRI, Budapest.
- Kerezi Klára 2002 Az alternatív szankciók helye és szerepe a büntetőjog szankciórendszerében. In Irk Ferenc (szerk.) *Kriminológiai Tanulmányok* 39. OKRI, Budapest.
- Kovács Gábor 2006 Demokrácia, válság, legitimitás. *Kellék*, 29. szám.
- Kury, Helmut – Woessner, Gunda – Lichtblau, Andrea – Neumaier, André 2004 Fear of Crime as Background of Penal Politics? In Gorazd Mesko – Milan Pagon – Bojan Dobovsek (szerk.) *Policing in Central and Eastern Europe: Dilemmas of Contemporary Criminal Justice*. University of Maribor.
- Leander, Anna 2004 *Globalisation and the State Monopoly on the Legitimate use of Force*. Syddansk University, Political Science Publications, 7.
- Liebling, Alison 2000 Prison officers, policing and the use of discretion. *Theoretical Criminology*, 4.
- Mezey Barna 2010 *Régi idők tömlöcei*. Rubicon Kiadó, Budapest.
- Moore, Simon – Shepherd, Jonathan 2007 The elements and prevalence of fear. *British Journal of Criminology*, 47.
- Szabó Mikós 1989 A legitimitáció történeti alakváltozásai. In Tallár Ferenc (szerk.) *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Medvetánc könyvek, Budapest.
- Tyler, Tom R. 2010 Legitimacy in corrections. *Criminology and Public policy* (9) 20.
- Tyler, Tom R. 2006 Psychological perspectives on legitimacy and legitimation. *Annual Review of Psychology*, (57).
- Walle, Steven Van de: Trust in the Justice System. *HM Prison Service Journal* (183) 2009.
- Weber, Max 1970 *Állam Politika Tudomány*. KJK, Budapest.
- Weber, Max: *Politikai szociológia*. Helikon, Budapest 2009.

POLITIKAI-SZAKRÁLIS LÉT KULTÚRAKÖZI DIMENZIÓKBAN

Turizmusképes pantheon a nemzeti romantikához...

Emlékhelyek, emlékező közösségek a „főszereplői” annak a (már nem új, de annál izgalmasabb) kötetnek, melyben a szegedi néprajzosok hatásvizsgálatot és befogadói (látogatói) diskurzusok követését kísérelték meg az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark kulturális örökség-jellegének tartalmáról, jelentésteréről. Makrojelentésekről és mikroméretű tüneményekről van szó, vagyis a nemzeti emlékezet, az örökségesítés és a (fölöttébb eltérő) politikai rendszerek célkeresztjébe került szimbolikus univerzumok leképeződéséről, melyet szegedi egyetemisták és néprajzkutatók, a Babes-Bolyai Egyetem kolozsvári antropológus-etnográfus diákjai, a pozsonyi Comenius Egyetem hallgatói és a Turku Egyetem finn kutatója kezdtek áttekinteni, hogy a Hetedik Nemzetközi Néprajzi Szeminárium kiemelt témaköréhez gyűjtsenek forrásanyagot. A nemzeti jelképtárunkban is kiemelt helyet nyert Emlékpark, valamint a nemzeti emlékezet kutatásainak különféle aspektusai kerültek szövegszerű bemutatásra abban a kötetben, melyet a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke (a Solymossy Sándor Közhasznú Egyesület közreműködésével) jelentetett meg. A *Nemzeti identitás, kulturális örökség, emlékezet és az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark* című (több mint) konferencia-kiadvány¹ kétnyelvű (magyar és angol) kötetként látott napvilágot, s már a tanulmányok címei is pompásan körvonalazzák, hogy a tizenegy szerző hét írása miképpen írja körül a „fenti és lenti” közötti örökségesítési, emlékezet-alakítási, befogadási és reprezentációs kultuszképződési játékteret. Mód László bevezetője a kutatás körülményeit ismertetve és a célok megjelenítésében is határozott karakterrel tudósít a vállalkozás eredményeiről, a nemzeti identitás és a romantizáló tónusú hagyományformálódás, a nemzeti emlékezetpolitika és az örökség fogalmának felértékelődését tükröző tünemények természetéről. A földrajzi tér/terület szimbolikus birtokbavételét, az eredet- és alapítómítoszok variánsait, a tájlemek historizálását célzó törekvéseket és a „tér nemzetiesítését” megjelenítő rítusok befogadását keretekbe fogó írás bevezető-eligazító szándékú, de a nemzeti romantikából kitermelődő, politikai kultuszformáláskor kézre eső emlékpark-tervek átfogó ismertetését vállalva olyan kontextust teremt, melyben a régészeti, történelmi, tájnéprajzi és szabadtéri múzeumi tárház a (Benedict Anderson-i) „elképzelt közösség” fogalmának megfelelően nemcsak arra szolgál, hogy „feltérképezze a bírt javakat, hanem arra is, hogy körülírja, megha-

¹ Mód László – Simon András szerk. 2011 *A Nemzeti identitás, kulturális örökség, emlékezet és az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark*. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.

tározza az örökhagyó, az örökös azonos-
ságát. Esetenként megfigyelhető, hogy az
emlékezet és a hagyomány pótlására al-
kotják meg az örökséget, de arról sem sza-
bad megfeledkeznünk, hogy a turizmus
révén az egyik legdinamikusabban fejlődő
gazdasági ágazat hasznosítja” (13. old.). E
térben tehát a bármely közösség számára
lehetővé váló, aktuális identitás intézmé-
nyesítése valósul meg, mely önmagában is
helyi, regionális, nemzeti, kontinentális és
nemzetközi (univerzális?) szinten terem-
ti meg „az idealizált és dicsőséges arany-
kor elképzelését, a közösség fénykorát”,
melyet mint az örökségturizmus jegyét/
termékét az időben és térben rögzített
nemzeti tudat lenyomatát hasznosítja. E
mindenkor jelen-célú törekvés a sokféle
identitás közül az individuumok nemzeti
érdekű törekvését, mitizált múltját (ma-
gyar törzsek honfoglalása, vérszerződés,
Feszty-körkép, Árpád-emlékmű, magyar
Szombatosok Társasága 1896 és 1920-as
évek közötti kegyeleti szertartásai, „búcsú-
helyi” rangra emelt emlékműszerű épít-
mény) és a gazdag stíluskeveredést is fel-
vonultató (apátsági romok, búcsúhelyszín,
Árpád kútja, galambdúcos székelykapu,
földosztási kultuszhely, ezeréves história
szobrai, modern emléktárgyak és múze-
umi másolatok vásárhelye) kulturális és
kollektív identitások piacra-viteli esélyét is
magába foglalja.

E „lehorgonyzott mítoszok és kőbe vé-
sett sztereotípiák” (Feischmidt Margit kife-
jezésével élve, 2007-es *Mindennapi előítéle-*

teink című kötetben publikált emlékezetes
tanulmánya alapján) már a „nemzeti”
szó és a néprajzi muzeológia vállalt
feladatkörét is problematikusnak, vagy
legalábbis „az univerzalista ideológiától
a versenyállamig” húzódó eszmekörben
a finn, a görög és a magyar társadalom
számára jelentéssel bíró muzealizációs
programok összehasonlításával élve
kontextualizálhatónak látó finn kutató,
Hieta Hanneleena „az alkalmazkodó
múzeum” dilemmát ismerteti (16-23. old.).
Kutatása „átfogó elméleti megközelítése
fenomenológiai”: az „intézmény” társada-
lomtudományi fogalmát, a „kairos és chro-
nos” funkcióját, valamint a „generáció”
fogalomkörébe sűrítendő interakciós és
valóságépítő tevékenységformákat emeli
ki három esettanulmányi helyszín segít-
ségével. A pusztaszeri emlékhely szigorú,
akadémikus néprajztudomány és ideolo-
gikus történettudomány merev cölöpsorai
közé feszített: a „nyitott rendszernek te-
kinthető”, dinamikus kairosz, és a belátha-
tó fejlődésterű chronos stabil szerkezete
formálja meg az egyénnek a hatalomhoz
és az intézményes szerkezetekhez kapcso-
lódó viszonyát, vagyis a „gyűjtők”, a „gond-
nokok” és a „mediátorok” muzeológus ge-
nerációt is. Persze a „generációk” mindig
céljaik megvalósításához kötött, a fennál-
ló politikai rendhez adaptálódni képes, a
„korszellemet” a politikai frakciók változó
hegemóniájában csak részben követni
képes aktorok, akik magában a múzeum
intézményében is megtestesítik a demok-

ratikus, az autoriter, a versenyszellemű, a piacpárti, a neoliberális vagy a kultusz hagyományt követő gyűjteményszervezést – s ennek lenyomatai, struktúraformái díszelegnek Pusztaszeren is.

Ilyés Sándor, Peti lehel és Szabó Á. Töhötöm közös tanulmánya („*Honnan tudjuk, hogy mik voltunk? Áruk, árusok és a nemzeti emlékezet tárgyasulása*”, 24-39. old.) a kolozsváriak és Ópusztaszer között érzékelhető (mentális, vállalkozási, közlekedési, finansiális, kulturális) határok sokféleségét illusztráló bevezető után aprólékosabb topológiai helyszínrajz felé indul, hogy azután a muzealizált múlt-kiárúsítás felől a fogyasztás kultúrája, az identitás-állandót felvevő tárgyak kultusza, a „mi és ők” közötti választvonalakat a történeti időbe is átvetítő kérdéskör felé kalandozzon. Őszinte, kutatásmethodikai és szakelméleti kérdésekben is magabiztosan járatos, érzékletes tónusú írásukban a Feszty-körkép lovasainak hódító „igazságát” és a gyalognépek kiszolgáltatottságát, tájba tagolt alávetettségét is érzékelő kontrasztokat is kiemelik, rátalálva a „nemzeti origó” kultúrnemzeti, törzsi, vérségi dimenzióinak időbeli visszavetettséget jól tükröző tünevényére. A tárgyak és a kulturális turizmus „olcsó termékekben” és „értékekben” deklarálható milióire fókuszálva a „terep” egyes szereplőit, boltosokat, főnököket, s „a hely” fő jurájának árusait faggatják meg tudni- és látnivaló-értelmezések terén, hogy ezután a kultusztárgyi készletet viszonyrendszerbe, kategóriákba és jelentéstartalmakba rendezve kezdjék mélyíteni elemzésüket. A történeti ideológiák, a historizáló környezet és a látogató-áradatok tipológiai mellett a fogyasztói attitűdöket, az azonosulás és elfordulás forogatókönyveit, a verbális diskurzusokba emelt problematikákat az „emlékpark / butikok / szuvenírek / szabadidőtöltés” keretei közé terelik, hogy konklúziójukban a tárgyak szerepének a fogyasztásban és a nemzeti ideológiák értelmezésében elfoglalt helyét körvonalazzák. Példás hitelességű írás, a társadalmi mikrovilágok életességének és a jelentésterek térképének készítési módjával alighanem kutatás-módszertani alapvasmánynak kellene lennie bármely egyetemi néprajzos-antropológus képzésben.

Frauhammer Krisztina rövid írásában (40-46. old.) „*Ezt minden magyarnak látnia kell...*” – *A kulturális emlékezetéről és a nemzeti identitásról a vendégkönyvek tükrében*” címmel a múlthoz fűződő viszonyban alapozó fontosságú csoportidentitás, emlékezeti gesztusok, írásban fennmaradó „lenyomatok” (elismerések, javaslatok, panaszok, észrevételek, gratulációk, köszönetnyilvánítások, humorkodások és névjegyek) tipológiáját adja kilenc év alatt (1996–2005) megtelt 10-12 vendégkönyv bejegyzései nyomán. Ebből hatot elemzett behatóbban (kötetenként mintegy 8-10.000 beírással számolva, s az évi 500.000-300.000 látogatóhoz arányított csekélynek tűnő hányad kiegészül az on-line térben regisztrált bejegyzésekkel is), melyek – nem meglepő módon – mintegy 60-65%-ban tartalmaznak pusztá „Itt jártam” közlést vagy kézjegyet, 25-30%-ban „felejthetetlen

élmény” típusú egysorosokat, s csupán öt-tíz százaléknál magasabb írásnyom, mely részletezésre érdemes. A látogatók kilencven százaléka magyarországi (egyensúlyosan mindenhol érkeztettek, regionális különbségek nélkül), a többi határon túli magyar (és igencsak kisebbségben valódi külföldi), jellemzően főképp iskolás csoportok dominanciájával. Az emlékhely „mint a magyarság szentélye”, mint zarándokhely-jellegű konstruktum és a múltból a jövő reménye felé vezető érzületek kegyhelye is. Az önbecsülés, büszkeség, a normakeresés igénye és az emlékezet integráló funkcióját is tükröző örömező megváltozó ezekben a kéznyomokban, melyek egyúttal az Országos Emlékbizottság feladatvállalásának (1997) és küldetésének teljesítését is tükrözik, az emlékhely és a látogatók érintőleges kapcsolatában az interaktív változások nyomait is viselik. A büszkeséggel eltöltő élményparki szolgáltatás épít ugyan „a közös mitikus, szinte szakrális múltra való emlékezés” értékrendjére, de a jobbára turisztikai mozgásba illesztett élménykomplexum kevésbé a helyszín zarándoklatra érdemes mivoltát szolgálja, mint inkább a tömegetturizmus hangzatos múltideológiával átítatott emlékhely-forgalmazási törekvést – ami persze nem zárja ki a látogatók akár mély magyarságélményét sem...

A helyszín, a látogatások többsége és a közérzetjavító világnézeti foglalkozás belátható kelléke a mindenkor „normatív viselkedési” kontextusba ágyazott evés-

ívás tüneménye is. A bor és a nemzeti identitás kapcsolatát körüljáró írás, mely Mód László és Simon András etnicitás- és identitás-értelmezésében a biológiai szükségletek melletti mentális adaptáció kérdéskörét taglalva a bor ópusztaszeri jelenlétének több mint évszázados jeleiből indul ki (már a Szegedi Szombatosok XXI. Társulata néven 1897-től látványos jelenlétét számítva) azért, hogy a nemzeti szimbolika területén megjelenő tárgyi, jelképi, és mintegy „iszogatásantropológiai” historikumát föltárja a Feszty-körkép, az ünnepek és az emlékmű példáján (*A bor és a nemzeti identitás kapcsolata az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékparkban*, 47-53. old.). Fölkeltik figyelmünket azzal is, hogy a Szeri Kékfrankos és Szeri Rizling márkanevek, a bor tegezt utánzó „csomagolása” (palackozása) és a szegedi borversenyeken díjat nyert márkanevek piacának komoly fajtaforgalma is meggyőzi az olvasót arról, hogy az ősiségre ráfércelt rituális kínálati piac tízezres nagyságrendben hódítja a vásárlótömeget, sőt a Szent Vince Borrend és a Millecentenáriumi Borkönyvek ezres bejegyzés-száma is „a hagyomány ősiségét” és folytonosságát hordozó forgalmazás-kapacitást biztosít. A Park és a Borrend kapcsolata, az Árpád-emlékmű előtt zajló szabadtéri borrendi avatási rítus éppúgy „a bor és a nemzeti identitás összefüggésének tudatos hangsúlyozását, összekötését mutatja”, sőt a Rotunda búvókörében zajló kóstolóval együtt mintegy „tudatos hagyományalkotás” alapelemévé

teszi az emlékparkot magát is (51-52. old.). Terménynapok, gazdálkodási bemutatók, kukorica- és paprikanap, dinnye- és hagymanap, szüreti programok, lovaskocsis és zenes terepbejárás, libahajtás és libator mind-mind „a lokális és a nemzeti identitás szoros összefüggésrendszerét” jelenítik meg folytonossá vált naptári eseményekként. A Hamvas Bélával szimbolikusan is alátámasztott tanulmány a kötet egészében nemcsak hangsúlyokat jelez, hanem „a biológiai szükségletek kielégítésén túl a heterogenitás és homogenitás megjelenésének hatásos eszközeként” tekint az etnikus, nemzeti és lokális identitásformák ekképpen mutatkozására.

Ha a gasztronómiai szférák már rendben is volnának, annál könnyebb lesz az attrakciók közegébe ereszkednünk: Felföldi Edit és Lepár Karolina magyar, szlovák és finn egyetemistákkal közösen vették szemügyre a tájegységi szimbolikában nemzeti jelkép-státuszra futó „építmények (jurták, földbe vájt házak, boronaházak, áldozati hely), a bemutatott állatok (teve, kecske, szürkemarha a Kiskunsági Nemzeti Parkból) és szántóföldi növények (tönköly, alakor, kétszeres stb.), ... és a „lovasbemutató” képzelet-simogató élő skanzen-jellegét (*Időutazás a Nomád Parkban*, 54-59. old.). Tapasztalataik összegzésében a lovasbemutató, nőrablás, hátrafelé nyilazás, lándzsavetés, játékos párviadal és zenei-látványossági elemek műsorszámait szerepelnek, kisebb atavizmusokra is rámutatva (pl. keleti lovasnomád harcmodor és magnóra vett műsor, honfoglalás-kori attrakció keresztény zenével alászolgálva, záró koccintás mint atavisztikus ősmagyar rituális elem, stb.). A nézőket provokáló, interakciót serkendő (szinte cirkuszi) szereplők kihívásai, lemészárolt bábuk mint megjelenített múlt dicső mellékszereplői „az ősök korát aranykorként” idéző egész produkció kiváló példatárát adja (a kötetben majd minden írásban hivatkozásként megjelenő Kapitány-házaspár nemzeti szimbólumkötetéből) a jól ismert „társadalomkritikai” buzgalomnak is: a „tipikus vadkelet” múlt-idealizálása, a „zsigerekben hordozott” honfoglaláskori emberlét szépségei a virtuális múlt, meg a provokálható jelen kettősében bontakoznak ki. A hagyományörzés és lovasíjászkodás összehangolása „Árpád népe” hagyományörző kultúratörténetével... – mint „a múlthoz való visszafordulás, a gyökerek keresése tulajdonképpen mint a mai kor emberének identitáskereső próbálkozása” – akként válik interpretációs jelenséggé, hogy mögöttes társadalmi okok és szezonális turisztikai kínálat eredményes találkozáját szemlélhetjük meg az Emlékpark keretei között.

E szezonális attrakciókban folytonossá váló múltkeresés és múltidealizálás köszön vissza nemcsak a fellépő vállalkozók, merész kunstlerok vagy élelmes szolgáltatók köreiből, de hasonlóképpen részeseivé lesznek a kulturális emlékezet-alkotásnak maguk a park skanzenjének dolgozói is. (Sopov-Elekes Dóra: *A megszipító múlt. Az Ópusztaszeri Emlékpark Skanzenjében dolgozó teremőrök kapcsolata az épületekkel*, 60-67. old.). Kiin-

dulópontja a kötet „lelkiségét” is kontrasztosan jellemző kulturális emlékezet versus identitás Jan Assmanntól jövő sugallata, hogy ugyanis „a kulturális emlékezet alkotja meg a múltat azáltal, hogy a közösség tagjai valamilyen viszonyt létesítenek a már megtörtént eseményekkel. Az egykori történések tovább élnek a jelenben, folytonosan ismétlődő rítusok vagy megőrzendő tárgyak formájában, amelyek szimbólumokká válnak, és ez által a közösség tagjainak önmeghatározását szolgálják. Azzal, hogy egy önmagunkról kialakított tudatlan képre tudatosan reflektálunk, valójában a saját közösségi hovátartozásunkat fejezzük ki. A nemzeti identitás tehát sohasem genetikusan kódolt, hanem egy tudatos reflexió eredménye – az kell hozzá, hogy az egyén önmagát úgy értékelje, mint egy közösség tagja, és ezt kommunikálja a külvilág felé is” (Assmann 1999:29-49, 129 – hivatkozva a 60. oldalon). A Szerző itt az 1970-es évektől megnyíló szabadtéri néprajzi gyűjtemények identitáskonstruáló hatására utal, mint a nemzettudat építésének eszközei közül hatékonynak tekinthetőre. Az ópusztaszeri példával, s ennek tudomány- és tájegységi gyűjteményformálási előzményeivel illusztrált levezetésben az Emlékpark térségi lakó- és termelési helyszíneit földidéző épület-együttesek hasonlóságait vagy eltéréseit tipizálva a nyári turisztikai szezonra alkalmazott teremőrök (mindannyian nők) vallomásaira utal, nevezetesen valaminő nosztalgikus „jó érzésre”, az „alacsony” egzisztenciális

helyzetű paraszti milió értékeinek fölfelé közvetítése révén kialakuló büszkeségre, a szegénység dacára megmaradó emberi kapcsolatrend értékeire és a tanyai létforma szépségeire ráévedező tónust gyűjti egybe. A „romantikus nemzeti” és az eredet mítoszára épülő etnográfiai vízió hitelessége azonban problematikusnak tetszik, ha a paraszti kultúra sematikus, fölöttébb látványossá varázsolt vagy a háttér-ismeretőket jól betanuló alkalmazottak aktuális életvilágával vetjük össze mindezt. (Hasonló volt a kontraszt a Felföldi–Lepár duó tanulmányában megnevezett íjászkultúrát megjelenítő vagy lovasbemutató-szereplőkkel is, akik között diák, agrármérnök, buszsofőr, géplakatos és testnevelő tanár éppúgy volt, mint lótartó gazda vagy kézműves, 56-57. old.). A teremőrök „mi-tudata” és csoportbeli interakciói is a kollektív vízió és az „én-tudat” közötti mentális tartományban engedik szolgálni ezt az identitásturisztikai létesítményt, extra értéket tulajdonítva nemcsak a nemzettudat építésének és fenntartásának, de a paraszti származás, léthelyzet és örökség továbbadására reflektálás várakozásának is.

A kötet második részében a tanulmányok szöveghű angol változata olvasható, kiegészülve a 2005. július 26. és augusztus 3. közötti VII. Nemzetközi Néprajzi Szeminárium programjával és 21 képpel. A szegedi Néprajzi-Antropológiai Tanszék ezzel a kötetrel a teremtett hagyomány sorozat újabb opuszaként azt az örökségesítési folyamatot rajzolja meg személyes és

közvetlen, tudományos kontextusba ágyazott „életképekkel”, amelyek tisztán látható, leképezhető (sőt fotografálható) dimenziókban mutatkoznak, s melyeknek az emlékezeti képmások, közösen épített kultuszok és képzelt héroszok a leggyakoribb főszereplői. Képek, kultuszok és struktúrák a „fent” és „lent” között, a közvetítések területeként megjelölt tárgyegyüttesekben a muzealizálás új kihívásait felmutató és próbára tévő kontextusok megjelenítése izgalmas jövőképhez és problematizáló kortárs kritikához hozzájáruló megismeréseméleti összefüggésekhez tesz hozzá.

Füvesember, boszorkány, sámánvarázsló és a titkos női társaság²

Az Olvasó e kötetben az előző kameruni napló-kötet gondolati ívét, megismerési útját, vizsgálati irányát, építkezését folytatólagossá tevő kutatói magatartást követhette nyomon, Turóczy Ildikó új könyvében hasonlóképpen szembesül az afrikai orvoslás helyi gondjaival és a gyógyítás tradicionális technikáinak kísérleti fázisaival, mint a korábbi naplóban – azaz a hagyományos (natív) orvoslás és a kortárs medicina küzdelmével, de újdonságú kérdésfeltevésekkel és tónusokkal is. Ha a *Változó idők Kamerunban* alapkérdése az Esu-i orvosi labor megalapozása, a szolgáltatás, a rendelő mint intézmény alapítása és indítása volt, e mostani opusz témaköre a változásban is tetten érhető állandóság, a környezeti hatások és rejtett társadalmi folyamatok feltárása lett. Ha az előzmények ismerkedő-megismerő leírása azzal végződött: mi a viszony a tradicionális orvoslás és a modern medicina feladatai között, akkor itt most a kapott válasz részben a kettő párhuzamosságának szükségképpen konfliktusos, ellentmondásos, parallel voltában is kétesen eredményes állapotrajza. Ha a fertőzések, járványok, HIV és más kórjelenségek nyomasztó köreit részletezte az előző kötet, itt most a „belenyugvó”, tudomásul vevő, kényszerű kompromisszummal együtt élni kényszerülő orvosi szerepvállalás a konstans változó. De emellett immár nem csupán az orvosi funkció, a lokális világban betöltött szerepkör leírása az írói vállalás, hanem mindezen feltételek kiterjedéseire, gyökerére, funkcióváltozásaira fókuszáló attitűd lett mérvadó, hangsúlyos és lebilincselő. Nevezetesen a szociálintropológiai, vallásantropológiai nóvumok köre, amely ezt a kötetet kihívóan érdekessé, kiadásra és olvasásra érdemessé teszi.

A Szerző láthatóan elbarangolt a szokásnéprajz, a vallásantropológia irányába (kiemelten érdekes e téren a poligámiáról szóló rész, melyben a napló mintegy átmegy a szokásnéprajz és szociálintropológia területére és hoz másutt nem egykönnyen föllelhető új megfigyeléseket), sőt, a királyságról és a Fon-ról /a törzsi királyról/ írottak rendkívül ritkának mondhatók az antropológia hazai empirikus anyagai között. Ennek jelentősége

² Turóczy Ildikó: *Boszorkányok, sámánok, varázslók*. Esuföld, Kamerun. Publikon Kiadó, Pécs, 2015., 208 oldal.

még a politikai antropológia területén is figyelemre érdemes (az ötven további kameruni törzsi királyság, a király és vének tanácsa vagy az asszonyok titkos gyülekezete megjelenítésében kifejezetten hiánypótló megfigyelések adódnak, illetve összegződnek itt!). Érdekes, érdemes és fontos az anya-szerepek és a gyermekbefogadás intézménye, a rokonsági háló-szövődmény alakítójaként bemutatott életszféra megjelenítése is. Jónak és érdekesnek látom tehát a Szerző aspirációit, hogy az orvoslás, a tradíciók és traditumok, a szokásleírások vagy szertartások deskripciója közben az antropológiai forrásmunkák (Nigel Barley, Clifford Geertz, stb.) fölidézésével is hangnemi alapozást ad az orvosi antropológia és az afrikanisták témakörei felé vezető kérdésfeltevéseknek. Már csak azért is, mert a Ke-fab, Kwifoa, Mambou leírása teljességgel új (legalábbis a hazai) etnológiai szakirodalomban, s épp így nóvum Turóczi Ildikó életművében is. Tudvalévő, hogy gyakorló medikusként nem szükségképpen a társadalomnéprajzi szakirodalom képezi ismeretanyaga zömét – mégis kihangzik a könyvből ez irányú érdeklődés és olvasottság, vagyis kulturális antropológiai irányultság és igényesség is.

A kötet még ha (részben, alaptónusában) főképpen napló is,³ kiemelten érdemi és fontos tónust hoz a szaktudományi piacra, mondhatnám igazi nóvuma az orvos hatalma és a medicina mint sámánerővel ekvivalens uralmi képesség leírása... Az

³ Csupán adalék, de fontos utalás a forrásra: <https://kameruninaplo.wordpress.com/>

alapkapsolat és a tradíciókövető orvoslás minden beteget a kiszolgáltatottság területére taszít, amikor a hagyományos doktor funkciójáról van szó, s ezzel ellentétben a szolgáltatás és a szolgálat áll a klinikai diagnosztika oldalán, mélyen az euro-amerikai orvostechikába ágyazva. E kettősség, s rajta kívül az életvitel és a létmód egyéb momentumai eltérő értékrendbe illeszkednek mind a betegek, mind az orvoslás funkciójáról másképp gondolkodók törekvéseiben. Egy tyúk vagy tojás levegőbe hajítása mint diagnosztikai eljárás a bennszülött orvos gyógymódjaképpen másképp hat és más eredményre vezet, mint egy laborteszt, s ennek a kameruni kisvárosi-falusi-tanyasi létbe illeszkedése korszakváltást tenne szükségessé. Új alapkérdés, új tudásterület, hagyománytagadó attitűd igénye kerül be ezzel a mikrotársadalmi kommunikációba, s ennek „naplózása”, megfigyelő és résztvevő megjelenítése adja a kötet(ek) alapdrámáját, kiegészülve az orvos alapkérdésével: lehet-e egy ember akarata és részvétele ellenében is gyógyítani, lehet-e egy társadalmat kvázi „jobbítani” akkor is, ha nem óhajt ilyenképpen változni, s lehet-e emberi törődés mellett belenyugodni egy gyermek halálába akkor, ha az amúgy népbetegség-szinten jelen van a környezetében...? A kötet ezt is a leírás sodrában tárgyalja, nemegyszer konkrét sorsok, portrék, emberi képek körvonalai között – de mintha választ, lefegyverző választ nem tudna, nem akarna adni... Miért is nem? Mert nem

vádol, nem dokumentumközlésre vállalkozott, hanem megjelenít, bemutat, elfogadtat. Saját fotóival, közvetlen hangjával, nyilvánossá tett dilemmáival. Emberien.

A szöveg egésze méltó szerénységgel megmarad az orvosi aspektus, a doktor-szerep vállalásánál – de épp ott, ahol kilép ebből és az antropológiai tudás-szférák felé indul, kissé határozatlan, bátortalan tónust vesz föl. Értem, persze, hisz nem antropológus a Szerző... – de ha az antropológusi aspektus elfogadásával (résztevő megfigyelőként viselkedik, holisztikus képet fest föl, időbeli előzmények és térbeli folyamatok is bekerülnek szemhatárába, tudomásul veszi és természetes folyamatként mutatja be a változás és tradíció konfliktusát, módosulásait, méghozzá a helyiek ismeretében és vallomásaik alapján alakítva ki a helyzetképet, stb.) ezáltal a tudományos érvelés felé kanyarodik, s közben önfeledten elkalandozik orvosláskritikai térbe is... – akkor több /orvosantropológiai vagy egészségszociológiai/ szakmunkára utalás is elférne vagy szükséges volna, több forrásfelhasználás is indokolt lenne, s ezt elmulasztja. Vagyis: kicsit keveredik a kötet egészét mérlegelve a Turóczy Ildikó-féle gyakorló orvosiság az akció-antropológusi beavatottsághoz közeli tudós-nézettel, a sajtómunkás és a missziós küldetésesség habitusa, az alapproblémákba bevezetés és a népszerűsítő tájékoztatás, a tényközlő távolságosság meg a bennfentes avatottság. Van szövegrész, melyben talán úgy érzi a Szerző, bizonynyal olvasták az előző kameruni beszámolóját, s ismerik a terepet valamelyest: például a népcsoport-nevek sokasága fordul elő, miközben honnan is tudná épp e kötet olvasója a marhatartó fulániak jelenlétének jelentőségét vagy a vallások kevertségének okát és milyenségét... Sőt, hasonlóképpen indoklást érdemelne (legalább egy bevezetőben vagy helyenként egynéhány utalásban az előző kötet anyagára célozva) a leíró-elbeszélő narrátor hangjának változását indokló „kikacsintás”, a problémakörök ismertsége vagy újdonsága, stb. Ilyen például a Fon-nal való bizalmas(sá vált) viszony, mely értelmezhetetlen az új kötet olvasója számára, ha nem ismeri az előző opuszt... Lehet, ezekben talán mintha eleve készítés lenne az első kameruni kötet olvas(tat)ására, amennyiben a teljes kép érdekel valakit..., de mégsem fair írói megoldás, mert erre nem mindenkinek lesz módja és kapacitása, a kötetnek önállóan kell megállnia helyét..., s ezt a Szerző is bizonynyal tudja. Napló-esszéje talán mégis a friss, a változó, a mindig ugyanolyan mellett is átalakuló kameruni városrészt írja le és meg, különösebb tudományoskodó kikacsintások nélkül, de annál hitelesebben és kihívóbban.

Már ettől jócskán eltérő megoldás, de az előző kötet kritikai értékelése közben megfogalmazódó összehasonlítás igényének következetesen megfeleltetett eljárás, hogy a saját hazai „terepe” és romániai házi-orvosi munkája szolgál párhuzamként a holisztikus megközelítésben, amikor a kameruni helyi viszonyok és az egyetememes orvostudomány perspektívája sejlik föl a szövegben. Ez jó is, elegendő is, s az is erősíti ezt a párhuzamke-

resést, hogy a betegségek mellé a szegénység-kérdések relatív voltát, az „egzotikum” mellett a „Mama Afrika” iránti vágyakozást is beemeli a kutatói-terepmunkás attitűd ismertetésébe. Ehhez járul a Collins-élmény (mely az Afrika Tanulmányok folyóiratban önállóan is megjelent részlet), és a másik kilenc éves gyerek, Rozáli drámai sorsának élményközvetlen leírását kínáló portré személyességével gazdag... – ez mint „terepmunka-esemény” nagymértékben beleszól a megértő és részvételt vállaló kutatói esendőség teljesebb képletébe, a kitettség és végtelen kiszolgáltatottság bemutatásába, s egyben adalék is a pénz- és AIDS-függő tehetetlenség megnevezéséhez, melynek drámaisága egyik kulcspont a fejezetek között.

Mindemellett a kötet végével, a befejezés befejezetlenségével mégis bajom van. „Visszamenni és belevágni...”, esetleges jövőt építeni vagy sorsára hagyni a sorstalanságba futott létformákat... – végig alapkérdés marad a könyvben, de hogy a hibák ismétlése mint fenyegetés miért és merre hangolja a kutatót, az itt nem dramaturgiai problematikává érik (márpedig az!), hanem mintegy aláfestése annak, hogy „látszanak-e még a szellemek” vagy sem. A dráma ugyanakkor nemcsak a szellemek kérdése, hanem a cselekvőké is, mi több, az eltelt idő azóta is mutatja, mily képtelenül nemcsak a szellemekre bízható, mi történik majd ezután. Ha talán ezt a lehangoló „végkifejtet” egyértelműbbé tenné a Szerző, ha még néhány sornyi kérdéssel súlyosítaná, vagy a reménytelenségben fölsejlő valamely re-

ményt színezné „optimistábbra”, esetleg drámai értékeléssel és lemondó legyintéssel totálisan végletessé tenné a végkicsengésben, az visszahatóan jelezné az Olvasó felé, mi az, ami van vagy lehetne, kéne de lehetetlen, sosem is lesz vagy miért is lenne..., azaz valamiféle „antropologikus” totálkép felé mutatna, így megnyugtatóan, komplexebb képet átlátva kapna hitelt a könyv olvastán. Mindez szerintem hatásosabb volna, mint a küldetés végén a távozás naplószerű leírásának alaptónusa és egy levélrészlet, ami mintegy látzatfölmentést ad a morális vállalás elmaradására azok részére, akik ott maradnak működtetni az alapítványi kórházat vagy rendelőintézetet, amire nagyjából képtelenek is mutatkoznak. Mégsem mindegy, milyen érzéssel, gesztussal teszi a polcára a bármikori olvasó ezt a kötetet, akár az előző(k) mellé, akár csak más kötetek sorába. Ami egy regényben vagy naplóban lehet drámaian szuverén finálé, az a tudomány igényével méricskélve a perspektívák keresésére készítené...: új partnerségek építésére, tőkeerősebb önkéntesek felkutatására, nemzetközi orvosi összefogásra vagy további megoldásokra, s nem engedné el Collins vagy Rozáli kezét akkor, midőn sok tucatnyi hasonló gyermekorsókilátásai sejlenek föl élethelyzetükben. Persze, lehetséges, hogy csupán az olvasói tehetetlenség érvel ekképpen... – az ugyanis minden kétséget kizáróan megfogalmazódik, hogy „egy focilabda, egy tál meleg étel és a karácsonyi ruha életre szóló ajándékot

jelenthet” Nekik. Olyan ajándékot, melyet nem kell viszonzni, nem „cseretárgy”, hanem mélyértelműen kimunkált gesztus: egy Emberé a sokszor „emberséghiányosnak” tetsző tájon.

A kötet belső fénye ugyanakkor nem csupán efelé világol, hanem a poligámia és a kereszténység kapcsolathálójában vergődő emberek felé is, a monogámia és a többnejűség kérdései, helyi változatai felé ugyancsak. A népszokások (példaképpen a monogám többnejűség egyházi törvényesítése, a házastárs-választás módja, az esküvői szertartás vagy az eljegyzési megoldások) megjelenítésében szintúgy egyedi a kötet, a boszorkányság és varázslás viszonyának tisztázásában megintcsak, a sámánizmus és a transzállapot megjelenítésében hasonlóképpen. Jó erények ezek, melyek alapján azonban eldöntetlen marad: világjáró napló, orvosi esettanulmány, lételméleti vázlat vagy antropológiai terepkutatás a kötetben leírtak köre...? Alighanem ezek egyvelege, a megjelenítés humángeográfiai kísérlete, afrikanisztikai háttérfestés és humanitárius segélyprogram-beszámoló is ráadás-képpen.

Mindezek alapján kiadni mindenképp érdemes volt, olvasni pedig mindenképp szükségessé válik mindazok számára, akik Afrikával, afrikanisztikával, törzsi vallásokkal, életmód és orvoslás, egészség és betegség kérdéseivel, Európa és Afrika közötti interferenciákkal foglalatostkodnak. Legfőképpen olyanok számára, akik nemcsak Afrika mint az ember ősföldjének lakói, hanem a hagyomány és modernitás dilemmái közt vergődő emberi sorok iránt mutatnak érdeklődést...

Metszetek a hétköznapi kulturális históriában

Rend, rendszer, hagyománykövetés és újonnan teremtett világok politikai horizontja, kulturális mindennapjai kínálnak elemzési terepet a jelentés-univerzumokban megfordulni, tájékozódni, mintát venni kész kutatók számára. S az eltűnő korok, lepergett évek és évtizedek talán leginkább a néprajzosoknak, történészeknek nyújtják a legkitűnőbb forrásanyagot, ugyanakkor a jelenben élők közül is mindig éppen az aktuális, a racionális magyarázatok és részletelemzések kerülnek érdemi figyelem körébe a szociológiai, társadalomlélektani bűvárlatokban is. Valuch Tibor válogatott tanulmányai⁴ is ezt tükrözik, mikor imázsokat vesz kézbe és von korkritika alá, arcokat vet össze eszmékkal, embereket a mindennapokkal, szocializmust a magánkisparral, 1956-ot a megtorlással, „gulyáskommunizmust” a magyarsággal, élelmiszer-ellátást a demokratikus radikalizmus hagyományával és a liberális szocializmus eretnekségeivel. „Jegyzetei”, ahogy szerényen a műfajteremtő metódust nevezi, azaz elemző áttekintése, esettanulmányai nemcsak

⁴ *Metszetek. Válogatott tanulmányok.* Argumentum – 1956-os Intézet, Budapest, 2006., 270 oldal.

korszakok és kultúrák, zsarnokságok és megtorlások, naiv vagy tiszta eszmék és saját esélytelen koruk dimenziói közt nyújtanak eligazodást, hanem a történelemben a „rákövetkezés” vagy bekövetkezés esélyeit, a frontvonalakon inneni és túli eszmei vagy életviteli drámákat is szakmai figyelem fókuszába emelik. Elsőbben irodalom és politika határain (Kovács Imre, Szabó Zoltán, Schöpflin Aladár) vagy a nemzetformálás időszakaiban az emberformáló és korszakalkotó eszmék alapvonalain építkező közgondolkodók (Vámbéry Rusztem, Csécsy Imre, Jászi Oszkár, Bibó István) hatásáról fest nagyívű korszakképeket, majd a községi közellátás, fogyasztás „bőséges ínségtől az ínséges bőségig” terjedő dimenzióit veszi nagyítója alá, s ezzel ha polgárosodást keres vagy demokratizálódást talál, valahol mindig a lehetséges utak és konfliktusok természetrajzára futtatja ki megállapításait. Emberi pannók és társadalmi életrajzok olyan korszakléletét, mikrotörténeti és emlékezeti aspektusait vázolja föl számunkra, melyek révén az emlékezet és a tény, a kérdések adekvát válaszai, a demokratikus vagy zsarnoki megoldások interpretációi tűnnek a érzékletesebb megközelítésnek. Merthogy a mindennapiság az idő függvényében korszakosság, a korszak pedig nem pusztán „epokalizmusból”, hanem a folytonosságok és megszakadások ritmusaiból egybeszerkesztett működés-egész...

A történeti antropológia felé indulva, de a magyar táj és néprajzi térségek (hajdúsági, Duna-Tisza-közi, debreceni) lokális jelentéstartományát adva úgy jut el Valuch a XX. szá-

zadi magyar társadalmi metszetek összegzéséhez, hogy ebben az élő történelem, a résztvevő ember, az események sodra és ideje kaphasson fokozott figyelmet. Értékválasztása, továbbá az, hogy elemzéseiben nem a rendszerváltást követő világ körülnéklése, hanem épp a hagyományok új szempontú mustrája összegződik, s nem az elvitathatatlan önhittséggel, hanem a lehetséges olvasatok, a lassult időben latolgató és értékelő szemléletmód eleganciája, az árnyaltabb és részletesebb zsarnokság-képek felvillantása kapja a főszerepet, fennem mutatja, hogy az ember a mindenkor belátásokkal csupán korszakképeket, talányokat, előképeket és részválaszokat kaphat. Két évtizednyi tanulmány-válogatás ennél többre is vágyhatna talán... – mondhatja a korszak társadalomtudósa. Azonban épp a megértés merészsége, a kérdésfeltevések bátorsága és a részválaszok relatív részrendszere mutatja, mennyivel inkább szembesít az ilyesféle szerényre formált, de elmélyült belátás, mint az idő zsarnokságába rekedt összképek kimerevített kreálmányai, vagy a korszakvíziók újralfestett álságosságai, melyek napjaink történetírásában új korszakként hódolnak a retró, az önfelkérésen vagy hatalompolitikán alapuló átírások és elnasszolt áttekintések bővületének. Az átírásra kerülő eseménytörténetek, a tagadásra futó tények, a retrográfia darálóján átengedett egykori folyamatok ugyanis épp ezekben az emberléptékű és társas miliókben nyerik el nevüket, funkciójukat, jelentőségüket vagy épp jelentésüket.

Az a kihívó gesztus, hogy a visszapillantás önkénye el- és leszámol a tényekkel, immár nem hatalmi-politikai újdonság – erről megannyi példával szolgál a hazai folyóiratok, nemzetközi kutatások seregnyi tanulmánya. De hogy az idő zsarnok-e, vagy a kollektív emlékezet felejtésre hajlamos-e, esetleg a lassú időben a történeti szembesülések is más és más visszfényt kapnak, azt megannyi fontos monográfia bizonyítja, melyekben a metszetek, narratívák és komplexitások a maguk értelmező idejében sokkalta mélyebb dimenziók felé kalauzolnak, mint azt olykor a zsarnoki idő vagy a kisember-ségek fölbukkanásának sodra fölfedezni engedné. Amit tehetünk, csupán a megértés, belátás, elfogadás, újragondolás kísérlete, és sosem bizonyosság a mindenkori tudás, a történeti tudat felől... E lényeglátó kísérletet Valuch Tibor is fölmutatja, amikor a Nagyal-földet, a Viharsarkot, a békési tájakat vagy a homoki hátságot a történeti felfedezés me-részségével, kormetszeteivel teszi átláthatóvá, önnön dimenzió között mérlegelhetővé, jelentésségében megérthetővé. A marginalitás határai, az emlékezet lenyomatai és a mindennapiság élethossziglani tartalmi így jelennek meg az átjárhatóságokban, ért-hetőségekben, saját határaikon innen és túl is, tájegységi vagy lokális kultúrákban, politikai sodrásban, közemberi sorsokban és túlélési reményekben.

Valuch mint a huszadik századi társadalom- és mentalitástörténetre szakosodott his-toriográfus és politológus új könyvében a mindennapi élet legújabbkori dimenzióinak széles ölelésű forrásanyagát kínálja és elemzi,⁵ ezzel tárházát, vagy inkább kincstárát mutatja be mindazon társas és társadalmi történésrendnek, mely a fogyasztás, a divat, a mindennapi kultuszok, a csábulás és reménykedés kulturális antropológiai átlátása, a vágyak és megalkuvások, öltözködés, táplálkozás, lakás és átrétegződés felé vezet. Nem „szimplán” kultúrakutatási, s nem szokásnéprajzi vagy kommunikációs antropológiai e monografikus feltáró munka egésze, de a hétköznapok terén megejtő részletességgel tér ki a mindennapi életjelek roppant széles körére: mikrotörténeti aprólékossággal te-kinti át a munkáskultúra kialakulását és változását, a paraszti és polgári otthonok saját-tosságait, a lakótelepek panelvilági és a hétvégi nyaralók jólétvilági illúzióit, az étkezési és lemondási szokások rendjét, a konfekcióipar és a módi falusi-városi kommunikáció-ját, a nemzeti jövedelem és a keresetek egyenlőség-szabta ideáját, szemben a valóság-formálta szegénységi/vagyonosodási folyamatokkal, a fogyasztás intézményesítésével és normarendszerré vagy vágyálommá szerveződésével, a lakhatás időleges, állandó-sultan bizonytalan és falusiasan vagy városiasan körvonalazható formáival, az életmód és a társadalmi változások ciklusaival vagy ideológiai felhangjaival együtt.

Valuch könyve a magyar társadalomtörténet-írás egyik új, empirikus ágának képvise-lője, azé konkrétan, mely a forrásanyagot, illusztrációt, adatbázisokat, statisztikákat

⁵ *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredforduló-ig.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2013., 345 oldal.

mintegy alapanyagként kezeli a narratív leíráshoz, az alapos áttekintéshez, a mikro- és makro-szintű értelmezés harmóniáját biztosító komplex feldolgozáshoz. Kinyilvánítja azt is: „*Sem a múlt, sem pedig a jelen értelmezése nem képzelhető el annak ismerete nélkül, miként élük, szervezik, tervezik és gondolják az emberek életüket. Mit jelent a mindennapi létfenntartás, milyenek ennek tárgyi-társadalmi feltételei, milyen tárgyakat használnak az emberek mindennapi tevékenységük során, és mindezek hogyan változtak?*” (7. old.). A proletarizálódás, elparasztlanodás, a rivalizálás megszűnése vagy felfüggesztése (mint a polgári múltat elvitató értékrend), valamint a társadalmi csoportok, rétegek, osztályok adaptációs gyakorlata, rugalmassága, készsége ugyancsak olyan dimenziók, melyek nem a historiográfiában „bevett” kronologikus rendet követik, hanem újabb cezúrákat, hosszú időtartamú folyamatok megrajzolását igénylik, s ezt a Szerző imponálóan meg is fogalmazza a kötet tagolása, szerkezete révén, a mentalitás- és életmód-formáló folyamatok hatása mentén. Így a harmincas években kezdődő modernizációs trend jelzésével a háborús és ötvenes évek folytatólagos destrukturalizáló hatásait, a Kádár-korszak regenerálódási időszakát, majd a poszt-socialista korszak már hiányhoz és túlélési stratégiákhoz szokott társadalmának adaptációs trendjeit körvonalazza és leíróan mutatja be, ínség és hiány, megszakítotttság és mentális örökség, életmód-tervek és megvalósítási

esélyek egyenlőtlenségeit is megrajzolva. A jövedelem-szintek és elosztási érdekeltségek tipizálásával, valamint a történeti értelemben vett tartós struktúra-változás előképének mondható erős fél évszázad kölcsönhatásainak jól keretezett rajzolatával pedig – úgy vélem-értékelem – korszakos jelentőségű modernizáció-kritikai alapművet formált. A hétköznapiság és a társadalmi határátjárások trendjei, a lehetséges egyensúlyok és átalakulások folyamata mostanság egyre több történeti opuszban mutatkozik meg, s ezek közt felsejlő értékrendben Valuch Tibor „hétköznapi”-könyve fajsúlyos teljesítmény, melynek korunk történetírási irányzatai között megkülönböztetett helyét fogja jelölni az utókor is.

Ezekre mintegy csupán „ráadás” lehet Valuch (egyik) legfrissebb könyve, *A jelenkori magyar társadalom*,⁶ melyben tizenegy fejezetre osztva a rendszerváltó évek során végbement átmenetiségek tömérdek alrendszerét taglalja: az emberi csoportok átagozódását, változásokhoz integrálódni próbáló attitűdjeit, modellek és minták megannyi verzióit, számszerű tényadatok mellett a szaktudományi reflexiók hekatombányi tömegét, mentalitás- és viselkedéstörténeti élettényeit veszi forrásai közé, hogy új egyéni és csoportos társadalmi magatartásformák, ideák és túlélési stratégiák egyvelegét mutassa fel rendszerbe szedett tudásként. A kortörténeti előzményektől a demográfiai mutatókon

⁶ Osiris, Budapest, 2015., 299 oldal.

át, a társadalom térbeli elhelyezkedésének és mozgásainak rajzolatáig, a kisebbségi-etnikai átrétegződés élettényeiig, régi és új mobilitások, társadalomszerkezeti mutatók, politikai aktivitások és közgondolkodási habitusok szemlélésén át jut el a szociális viszonyok, az ellátórendszerek, devianciák és a mindennapi élet legkülönb dimenzióinak lajstromba vételéig... – ha húsz-negyven oldalas fejezetekben is, de nagymonografikus igényvel veszi súlyba az „átmenet” éveit és kilátástalanságait. Az áttekintés igazi értéke bár fennen kiviláglik a kötetből, igazi minőségét és fontosságát alighanem csupán évtizedek múltán lehet majd méltóképpen fölbecsülni.

Képtelen kép, árnyas rajzolatban

Történetírás, ha térbeli távolság és idői rálátás esélye kínálkozik, persze lehet beleérző, belelátó, sőt bennfentes ugyancsak. Miképpen ilyesfajta opusz Stefano Bottoni könyve is, amely az 1952 és 1960 közötti romániai magyarság sajátos rezervátumát, a Magyar Autonóm Tartomány állapotrajzát tartalmazza *Sztálin a székelyeknél* címen.⁷ A „MAT” (mint a romániai típusú sztálinizmus és nacionalizmus keveréke révén a kommunizmus ideológiai sémáival túlterhelt „autonómia”-forma) olyképpen volt a székely identitás megőrzésének „üvegháza”, hogy a legkülső bűvkörben óvó-védő szerepe maradt a sztálini nyelvpolitika, doktrinális nemzetideológia összhatásának. Hiába vette körül közvetlenül a mesterkélt román szocialista nacionalizmus, a „szabadságok” legeslegkisebb köreiben mégis fennmaradhatott a magyar közösség intézményrendszere, beleértve nyelvet, művelődési formákat, gazdasági elitet, közigazgatást, színházat és pártos elitet is. Bottoni a korszak levéltári forrásait, titkosszolgálati dokumentumait, alkotmányos és intézménytörténeti kérdéseit részint helyi, részint nemzeti levéltárakban is kutató szaktörténészként összegzi, ugyanakkor a térség politikatörténetébe és igazgatási döntésfolyamataiba illeszti, mindvégig megtartva a román és magyar, haladó és maradi, vonalas és integratív törekvések intim állapotrajzát. A „sztálini autonómia” áldásos légköre a MAT körül, egyfelől „kirakat” lehetett, másfelől mint „gettó” más és más dimenzióban hordozott jelentést a székely magyarok, a velük élő románok, a körülöttük élő románok és az autonómiát önértékű sikerként „forgalmazó” politikai elitek számára. Olyan kérdések, mint a román (1952-es) alkotmány érvényesülése, a versengő etnikai elitek pozicionáltsága, a román és magyar „belső határ” léte és idegensége/támadhatósága, a magyar lakosság esélyeinek megléte és a „kis magyar világ” gettoizáltsági mutatói egyaránt a székelyföldi „megmaradás”, az erdélyi magyarság túlélési esélyeinek

⁷ Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008. Múltunk Könyvek, 448 oldal. Elektronikusan is elérhető: https://www.academia.edu/173581/Sztalin_a_szekelyeknel._A_Magyar_Autonom_Tartomany_tortenete_1952-1960_

növekedése, az iparosítás hatására végbenő életszínvonal-emelkedés, a mentális „védettség” sztálini „ajándéka” végül is olyan kegyelmi állapot feltételrendszerét jelenthette, melynek nyoma (és máig megőrzött emléke) maradt az önállóság fennmaradásában. Szemben a román nemzetállami stratégiák totálisan homogenizáló törekvéseivel, az 1956 utáni megtorlási és titkosszolgálati nyomással, a párthűvé édesgetett (és nemegyszer alkudni sem rest) magyar elit kulturális adaptációjával, az ekképp felkínált „otthonosságot” meghálálni törekvő alkuszokkal, a Kolozsvár hanyatló szerepét a nagyvárossá növesztett Marosvásárhely státuszjavulásával ellensúlyozó és mindent uniformizáló párt-törekvésekkel. A kettős mérce, vagyis a román részről „sikeresebb integrációnak” nevezett tartományosítás, bekebelezés, körülhatárolás révén megszerzett birtokrész épp oly indokolt volt ekkor, mint a magyar világ „üvegház-melegbe” menekülő stratégiája, kulturális menedékhely-érzúlete. Korunk ifjabb erdélyi nemzedékei szinte már a legkevésbé sem emlékeznek erre a tüneményre, a MAT léte és története mintegy belevész a beszolgáltatási, rekvirálási, kitelepítési, meghurcolási és megtorlási folyamatok, szegénység és megaláztatás kollektív emlékezetébe. A forrásközlés, a kisebbségi képzetek rendszerbe állítása, az új aspektusba emelt hétköznapi történelem pedig, bármily képtelen összképet nyújt, elősegíti azt is, hogy átlátható legyen a korszakos politikai direktívák nyomása

révén csak ideig-óráig megírható történelem, melyre újabb korok újabb historiográfiai eredményei rakódnak és járulnak hozzá egyre árnyaltabb élményalakzatok rajzolataival a komplexebb kép formálódásához.

Bottoni kötete (eredetileg bolognai doktori disszertációja) a Székelyföld társadalomszerkezeti, iparosodási, „nemzeti” integrációs folyamatait ismerteti meg velünk, előképként a Monarchia utódállamaik és nemzetformáló nagy stratégiák ütközőzónába kerülése utáni korszakának, majd a MAT lebontását, betagolását és erőltetett felszámolását is elvégző politikai sodrás hatásait mutatja be. A magyar kisebbség létének, történetének, túlélő és alkotó képességének, munkabírásának vagy mentális hovatartozásának korszakos állapotrajzával a máig megmaradt nemzetiségi kérdés, a kontinuuusan még jelen lévő regionális vagy tartományi autonómia problémájával terhelt szigetszerűség és szomszédság-válság jegyeit felmutatva, mikro- és makro-szintek közötti (köztes) politikákat értelmezve Bottoni segít abban, hogy akár politikatörténeti, köztörténeti, kisebbségtörténeti dimenziók, akár kulturális adaptációs modellek számos árnyalatát tisztábban láthassuk, egyben arra is rávilágítva a kötet fejezetei között, mit keresett Sztálin a székelyeknél...

Félreismert külsőségek, belátó olvasatok

Mintegy a MAT idejében, viruló korszakában, de éppenséggel az „ideáti” milióben zajlik egy másik historikus opusz eseménysora. Az élettörténeti elbeszélés és az életrajzi portré egyfajta „kívülnézeti” olvasata lehetne talán ama kortörténeti körkép, melyben a szerzői szándék a megértő tálalás, objektív ismertetés és tisztelettel övezett elismerés között rejtőzködik. Gantner Péter könyve⁸ a Kisgazdapárt baloldali beállítottságú, vidéki politikusának, Gyöngyösi János személyének és politikai pályafutásának állít emléket, elsőbbül is abban a dimenzióban, amelyben 1944 végén felajánlja kollaboráns szolgálatait a közeledő, majd bevonuló szovjet erőknek, akik ezért viszonzásul elősegítették politikai karrierje alakulását, majd abban a második világháborút követő diplomáciai huzavonában is, amelyben a moszkovita kommunistákkal kialakult kapcsolat mellett (mint a megválasztott koalíciós kormány külügyminisztere) minden tapasztalati tudás nélkül a magyar érdekek és a határon túli magyarság képviselőjének védelmében aktivizálódik. Gantner röviden úgy exponálja a bonyodalmas, Magyarország második világháború utáni, tragikus történelmébe bevezető kötet tartalmát, hogy Gyöngyösi érdeme a magyar érdekek melletti kiállás és elszánt képviselő volt, melyben „eleinte végrehajtotta az oroszok utasításait, később emancipálódott és fenntartás nélkül védte a magyarság és a határontúli magyarok érdekeit. Politikája, főként ebben a kérdésben szembe került a szovjet imperialista törekvésekkel. Igyekezett fenntartani a jó kapcsolatokat a nyugati szövetségesekkel, elsősorban az Egyesült Államokkal. Belpolitikai nézeteiben is egyre mérsékeltebb lett. A Kisgazdapárt ellen indított végső támadás során pálfordulást követett el”.

Gyöngyösi emberi-politikusi tragédiája persze nem kizárólagosan a szovjetek pártján állást foglaló hivatásos politikus félelme, kiszolgáltatottsága, vagy az 1947-ben kisebbségi ügyekben a nagyhatalmak segítségét kérő aktivista elszigetelődése révén mutatható meg, hanem mindabban, ami a háborús bűnöket, szerepet, országsorsot is körülvette. Így például a hitleri erőknek a magyarhoz hasonlóan végső elszántsággal partnereként megmaradt horvát és szlovák politika zord antiszemitizmusa és kisebbség-ellenessége, a lakosságcserét előkészítő politikai légkör kialakulása, Magyarország szégyene a háborús vereség miatt (szemben a két szomszéd dicsőségével az ugyanolyan háborús bűnös szerep dacára is), a békeszerződés aláírásának kényszerei és feltételei, csalódása a csehekben, franciákban, a Trianon utáni helyzet méltányos nemzetközi kezelhetőségének reményében, a győztes hatalmak kioktató tónusú fellengzőssége, az oroszok magyar törekvéseket ellenző politikája, eközben a kezdődő „konceptiós ügyek” (a Független

⁸ Gyöngyösi János: *Egy félreismert külügyminiszter*. IDResearch Kft./Publikon Kiadó, Pécs, 2013., 200 oldal.

Kisgazda-párti Kovács Béla letartóztatása és megvádolása amerikai kémkedéssel), a szovjet jelenlét felszabadítás címén kivitelezett megszállássá változtatásának tényei, a szociális piacgazdaság – kisgazda álláspontot képviselő – korai kimódolásának ellehetetlenülése, a koalíciós szemléletet fölváltó baloldali blokk térnyerése, a kisgazdák teljes pályás letámadása és más történések), és így folytatható a sor, ami miatt – Nagy Ferenc miniszterelnök emigrációba kényszerítését követően – nemcsak felőrlődik, de 1947 júniusában le is mondatják. Még 1951 októberéig él, alkalmazkodva, minden korábbi álláspontjában és partnerségi stratégiájában újabb pálfordulásra kényszerülve, a szovjetizáció hullámain is magas poszton tova-evickélve. Talán jobbra érdemes ember volt, értékelvei és pragmatikus gyakorlata tartós szakmai sikerre predesztinálták volna. De eltévedt, el a cselek, csapdák, rosszindulatok, ideológiai pályvák, vádak, félelmek és csalfa remények kuszaságában, a rendszerépítő harsányság sodrában. El abban is, hogy talán képviselhetők, európai normákkal mérve is kezelhetők a magyarság, főként a határon túliak érdekei. S abban is, mennyire kell szovjetnek maradni, ha egyszer elhitte a párt hívó, útmutató, célirányos és kíméletlen feladattudatát, a politikai tőkék egyirányú főcsatornába terelésének eszményét.

Gantner Péter visszafogott, követhető stílusban, szinte szikár adatoltsággal festi fel a portré mögé a háború utáni „rend-

szerváltó” magyar bel- és külpolitika tónusait, s főszereplői között a markáns, de emberien esendő Gyöngyösi „félreismertségét”. Nincs agyafúrt trükk, nincs sokrétebb kontextus meg intertextualitás, nincs ahistorikus vagy antropologikus rákérdezés, semmi narratíva és túldimenzionálás. Történelmi szakmunka ez, az olvasóra bízva egy generációs élmény mögé vetített esemény- és közpolitika-történet értelmezési kalandját, saját befogadói interpretációs készségére építve. Gantner még korábbi kutatásaiban (Valentiny Ágoston, Zsedényi Béla kilétére kíváncsian) mintegy mellékszereplőként találkozott Gyöngyösi nevével, s tette most monografikus megközelítés alanyává, címszereplőjévé. Nem lehetek biztos abban, hogy a jelen sodrásokban „magyar érdekek” nevében megnyilvánuló külpolitikai szféra még emlékszik-e nevére, s kíván-e emlékezni egyáltalán..., vagy akár hogy észreveheti-e a félreismert külügyminiszter fölismert motivációinak analógiáit napjaink európai és nemzeti, szomszédsági és revans-politikai légkörében.

Változó társadalmi univerzumok közvetítettsége

Terek, idők és rejtelmek, a kultúraközi találkozások és érintkezések egészének megannyi formáját felmutató írásokból próbálok itt röviden „interpretációk interpretációiként” bemutatni, hiszen csak szorosra fogott, elnagyolt „szemlézéssel” lehetséges a napra nap születő művek tö-

megét referálni. Ami az olvasat önkényességén túl, a hangsúlyok, tónusok, értelmezési analógiák mellett többletként összeköti mindezen közléstartalmakat, talán éppen az a komplexitás, mely bármely emberivel összefüggésbe kerülve őszinte igény, óhajtott vízió lehet, ha méltó alakzatba simítják. A világsodorból élni, a helyi társadalmak-közösségek tagjává lenni vagy a lokalitásban megőrzött közösségiség révén létkérdéseket fölvetni, szemben az idővel és terekkel, egyúttal bennük állandósult létformáinkat, közlésfelszínt és változások univerzumát egyformán jelezve... – nem kevesebb talán, mint az idő rejtelmének, mint a tér időiségének dimenziója, s nem méltatlanabb, mint a térhasználat bármilyen módját, vagy mint az idő foglalataként szolgáló tér közösségiségét kiemelni. Közelebbről persze egyik sem inkább átélhető, s távolabbról is mindegyik csak részben elbeszélhető...

Ennél nem kevesebbre, sőt merészebbre vállalkozik az a szerzői-kutatói közösség is, mely az átalakuló társadalmak, viselkedés- és közlésformák lokális közegében erdélyi példatárat keres kommunikációkutatási céllal, a tér- és eszköztárak használatára összpontosítva. Egy több éves feltáró projekt tematikus eredményeit fogja össze *A társadalmi változások kommunikációs univerzuma című kötet*,⁹ melyben az Alvin Toffler által tematizált „Harmadik Hullám” kortársai számára korélményként adatott új civilizatorikus állapot lesz életmódközösségekben kutatható korszak. Toffler, s a reá hivatkozó Szerzők itt a modernizációk korábbi, föld és terület, majd gyár és pénz jellegadó korszakai után következő konfliktus-potenciálját, az *információra és tudásra épülő hatalom* nyomasztó voltát prezentálják erdélyi közegben. Ott, ahol a hatalom forrása nemcsak régen állt ilyen elemekből, de ma is egyidőben van jelen a megrekedt agrárium, a kínlódó gyár, a keserves szolgáltatás és romló családszerkezet melletti tértnyerése mindannak, ami a civilizációs hullámzások kulturális egyvelegében a legrosszabb összhatást eredményezi Erdélyben. Mert hát a romániai modernizációt kezdeteitől jellemző regionális és strukturális átalakulás a társadalom egyenlőtlenségi eltéréseit mikroregionális terekben teszi immár megnevezhetőbbé (talán Bottoni kötete is illusztrálta ezt kellőképpen). Az erdélyi nagyvárosi térben másként, mint a „falusi népesség” körében (mely az ország lakosságának negyven százalékát teszi ki), a modernitás sodrása és kockázatai számos visszahatástól, fokozódó elmaradástól válnak kontrasztossá, s veszélyeztetik a „túlélő társadalom” esélyeit. Másként mondva: visszahatnak nemcsak az 1989 előtti dinamikára, hanem a folytonosságra is, a változások révén eljövő új lehetőségek mellett a modernizációs deficitek felhalmozódására, a visszafeudalizálódás (patrónus-kliensi viszonyok, individualizálódás a kimerülő családi gazdaságok egyénei körében, korrupció növekedése, érdekérvényesítési utak felülről függése, változási perspektívák városok-

⁹ Szerzői: Gagy József – Pletl Rita – Ungvári Zrínyi Ildikó – Ungvári Zrínyi Imre – Varga Attila. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009., 267 oldal.

ba telepedése, piaci és munkapiaci kínálat szűkülése, mozgásterek karcsúsodása, stb.) egyaránt a „visszavilágosodás” irányába hat.

Mindezek mellett a fogyasztással összefüggő, centralizálódó mozgástér, a közlekedés, oktatás, a kommunikációs formák visszaszorulása is technológiai adottságok (és az interakciókban résztvevők „életteremtő” feltételeinek) romlásával kecsegtet: csalfa képzetté foszlik immár „a szokások, cselekvési minták, az összeegyeztethetőre és összeegyeztethetetlenre vonatkozó képzetek, a törvényes keretek és általában az erkölcs, az ízlés és a jogtudat átalakulása”, vagyis az „1989 utáni Erdélyben a látható és láthatatlan (illetve álló és mozgó) szerkezetek változása” gyakorol hatást az emberek kommunikációs magatartására (idézetek a 11. oldalról, Gagyi – Ungvári). Az átfogó, komplex megközelítésmódot a szerzői kutatócsoport az egyes szakterületek felől közeledve a kommunikációs változások mikéntjét kívánja megragadni, szilárd meggyőződéssel arról, hogy „az 1989 utáni erdélyi társadalomban tapasztalható változások az emberi interakciók megváltozott kereteiből és formáiból érthetők meg. Az emberi viszonyokat kifejező cselekvésekként, az interakciók, legyenek azok ember és tér, ember és jármű, ember és hivatal, ember és szöveg vagy közvetlenül ember és ember közöttiek, magukon viselik az önkifejezés, a saját és a partner pozíciójára utalás és a cselekvésorientált-ság (performativitás) jegyeit... A kommuni-

káció az a médium, amelyben a változások és a hagyományos formák közötti összeütközések konkrét emberi értelmet nyernek” (12. old.). Ekként a kommunikációs tartományok felé a tér és látvány viszonyában közelítve, a közlekedési és önmegjelenítési módokban, a kommunikáció eszköztárát tekintve, a normatív szabályozás intézményeit és dokumentumait vizsgálva, az iskola kultúráját és a társadalom nem formális intézményi szerkezetét külön is részletezve taglalják a többszörös átfedésben, kölcsönhatásban megnevezhető kommunikatív problémaköröket.

Nem vállalva, hogy mind a tizennégy témakört ismertetem, csupán idézni lehet a fejezetcímekből, egyúttal annak illusztrálására is, mennyiféle kommunikációs dimenzió lehet képes a változások tünetényeinek regisztrálására: hagyományos-átmeneti-modern (Gagyi – Ungvári Z. Imre), életmód-modernizációk és gépesítettség (Gagyi), jog és kommunikatív szerkezetek (Varga Attila), iskolai miliő mint kommunikációs randevú-helyszín (Pletl), társas kommunikációk változásai, valamint erkölcsi szocializáció, önreprezentációk (Ungvári Z. Imre), új televíziózási formák (Gagyi), városi színház, tér és látvány (Ungvári Z. Ildikó), tizenévesek kommunikációs szokásvizsgálata, televíziózás és mobil kommunikáció (Pletl, Gagyi, Ungvári – Ungvári). Kiegészítésként és oktatási példaként is az érintett iskolák és az adatfelvételi feladatlapok melléklete teszik teljessé a kötetet. A kutatás egészére, több

évnvi tapasztalati anyagára érvényes összegző sorokban az emberi csoportok létének kiterjesztett szféráiból, a kommunikatív és virtuális új világok hozzáadásával összevetésben tárgyalt eszköztár, szimbólumhasználat, a hagyományosból az „alternatívák nélküli” felé változó formációk összképe (Giddens teóriájával összhangban) jelenik meg, beleértve a kommunikációs eszközök hiányának gettósító hatását, a dezorganizáció esélyeit és a deviáns viselkedésmódok sokféleségét is. Mindebben a globalizáció hibriditást erősítő, a jelteremtés és szimbólumhasználat innovációja miatt parttalanná váló értékrendiség tolul elő fenyegető összképként (186. oldal). Az egyének és közösségek tereiben megjelenő (fotómellékletekben pontosított) reprezentációk az élménytársadalmiságot éppúgy erősítő összhatásúvá állnak össze, mint az életmódok korábbi, két világháború közti vagy még messzebbi konvenciói idején jellemző volt (139-149, 107-124, 89-102. oldalak). Árnyaltabbá, vitathatóbbá teszi mindez azt a távolsági víziót, hogy az erdélyi (jelesül leginkább magyar) társadalmi környezetben a kommunikációs univerzum mint valami biztos és kockázatmentes értékrend, mint közösségi intézmény maradt meg valamely premodern állapotában. Sőt, ellenkezőleg: még a premodern mintázatok is kapnak érdemi mennyiségű kérdőjelet, átértelmezhető kontextust, kommunikatív horizontot vagy részletező rajzolatot, melyek kutatási és okulási tartalmakkal szólítják meg az olvasókat.

Kis helyen nagy témák: a tiszaezlári dráma másik látószöge

Ha a nagymonográfia vállalási spektrumát tekintjük, s főképp, ha ezt a moderált mértéket ezúttal 750 oldalon teljesíti be az itt sorra kerülő következő kötet, Kövér György munkája már terjedelmi tekintélyben is meghaladja a föntebb bemutatott műveket. A tiszteletet parancsoló súlyos kötet szerény címe: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*¹⁰ nem harsog könnyed népszerűségért, s aki a publicisztikai sodrás vagy a periratok izgalmának reményével veszi kezébe, hamar elbizonytalanodhat (igaz, a Szerző az előszó legelején már közli: szó sincs „perújrafelvételről”, az eltűnt cseléd lány százharminc évvel későbbi „megtalálásáról” vagy a 19. század végi magyar politikai klíma harsány bemutatásáról). Az eszlári események klimatikus viszonyrendje többé-kevésbé a településnév hallatán is a vérvádas históriára utal, mely ezúttal a lokális társadalomtörténeti monográfiák legjobb hazai tradíciójához kapcsolódva, „Victor Turner társadalmidráma-felfogására alapozva” tartalmazza a Tisza menti falu drámáját. Nem pusztán „formalizált struktúrákba” tagolt helyzetrajzot ad, hanem markánsan elkülöníti a társadalmi struktúra-képzetek és a konfliktusokban szereplők időleges viselkedésmódjainak

¹⁰ Osiris, Budapest, 2011., 749 oldal.

ábrázolását, a szereplők pszichéjében, „a cselekvők fejében, tettek és erőfeszítések céljaként” megragadható tünetmennyiségre koncentrálnak. Mint írja: „anélkül, hogy Turner négyfázisú drámasémáját mechanikusan utánozhatónak gondolnánk (normaszegés, krízis, helyreigazítási akció, re-integráció vagy szakítás), magát a modellt inspiratívnak találtuk” (u.o.).

Kövér György szinte „hárítja” a téma, s a képzetes „perújrafelvétel” vélelmét, mikor elbeszéli, hogy nem Ő talált rá Tiszaeszlár történetiségének kutathatóságára, s nem pusztán a Hajnal István Kör hagyományait követve fókuszált egy mezővárosi társadalomszervezet eseményeire, hanem a mikroléptékű retrospektív kutatás lehetőségének élményével küzdve és az eszlári dráma feltárás-történetével ismerkedve azon kapja magát, hogy hitetlenkedik: „ennyi anyag láttán soha senki nem vette a fáradságot, hogy Eszlárt alaposan szemügyre vegye”. Pedig miután evidenssé lett, hogy „miközben az eszlári ügyet nem lehet megfejteni Eszlár társadalma nélkül, maga a Solymosi Eszter eltűnéséből kerekedett országos ribillió sem varrható egyetlen falu nyakába. Ha úgy tetszik: máshol is megtörténhetett volna... /.../ nekünk 'csak' az lett a dolgunk, hogy felfejtsük a falunak azokat a sajátosságait, amelyekkel megáldva vagy megverve ennek a közösségnek a hétköznapi lakói ebben a 19. századi történelmi performance-ban képesek voltak eljátszani a reájuk osztott drámai szerepeket” (12. oldal). A Szerző az „inkriminált

ügy” rejtélyes, nyomozati, pereljárásai és vizsgálati fejezetek szereplői között következetesen elkülöníti a „performerek” csoportját, a kötet további részeiben a lokális konfliktusok, megyei-országos és nemzetközi porondon mutatkozó politikai antiszemitizmus mentén árnyaltan ábrázolható hangadóit is, kontextualizálva magát a folyamatot térképekkel, sajtóválogatással, a szóbanforgó szereplők rajzos portréival, korabeli és saját kimutatásaival, lajstromaival, értelmező elbeszéléseivel. Értelmező, s nemcsak pusztán leíró ez a megközelítés, azaz tradicionális immár, hisz a mikrotörténetírás európai iskolájának bevett módja a hetvenes évek óta, hogy a struktúrák és szereplők bemutatása szociológiai és antropológiai, pszichológiai és gazdaságtörténeti összefüggésrendszerek közé ágyazódik, az elemző szándék ugyanakkor rendre rádöbben a puha és kemény módszertan alkalmazási határainak rugalmasságára, de arra is, hogy mily képtelen nehézség „a társadalomtudományos falumonográfiát és egy per totális mikroanalízisét megpróbálni egybeszerkeszteni”. Merev és beszédes adatok között és mellett, a robbanás előtti tőzegláp példájával illusztrálva a hely szellemét, a papok, jegyző, tanító és a gazdák konfliktushelyzeteiből kiolvasható eseménymenet részleteivel, személyes és csoportkoalíciós széthúzások térképével, olykor keserű vagy drámai helyi történetek bemutatásával formál atmoszférát, melyben „a társas cselekvési praxisoknak mindig individuumok a hordozói. Az egyé-

ni vagy kollektív tettek megnyilvánulásai mögött pedig ott húzódnak a személyeket összefűző családi, rokonsági, szomszédsági hálók. Konfliktus és kohézió – mint Turner fogalmaz – ugyanannak az éremnek két oldala. Az alternatív végkimenetelű konfliktusok tapasztalata beépül a következő eseménybe, ebben az értelemben az itt tárgyalt eseménysor túlmutat önmagán” (10-11. old.), s visz tovább „a következő felvonás” felé, „jóllehet ugyanebben a drámában”. Az alternatív eseménysorok árnyalt ráközelítéseivel talán akaratlanul is megerősít Kövér abban: nem kell politikainak lennie annak, ami a korszakos látszat vagy ideológia szerint mégiscsak az, s még kevésbé lehet politikaiként értékelni, ami nemcsak az, hanem például gazdasági, felekezeti, osztályrétegződési, családszerkezeti, birtokviszonylati rendszer része legalább annyira..., s lehet, hogy erre épül a sajtó, a periratok, a vádaskodások és parlamenti „beszólások” sokrétű rendje, sőt a gazdálkodás, az életvilág, az eszláriak mindennapi élete és helytörténete is, melynek csak részben van köze „a politikaihoz”, s tán sokkal több összefüggést mutat a helyiek kapcsolatrendjével, szeretett vagy utált környezetével, sorsválasztásával vagy szenvedelmével – maguk az élő Emberek, szlovákok vagy görögkeletiek, katolikusok vagy reformátusok, zsidók vagy birtokosok, földesurak vagy hullaszállítók, bírák vagy országgyűlési képviselők mentalitásával.

Mert hát ott vannak ők, s élő tanúi máig is annak, hogy ottlétük drámáját, a lét értelmezhető tragikumát, a történendők okát és módját mindig és mindenütt épp azok a le nem zárt megismerési folyamatok kínálják megértésre, amelyekből egyetlen egy csupán az eszlári dráma, s a több korábbi közül is a legsúlyosabb feltárás Kövér György monográfiája. Jelentésterébe vonva a marginális létben sem érdektelen mikrovilágok térségi összhatását, gazdag tudományos eszköztár hasznavehetőségét, előzményeket és eredményeket, hatásokat és következményeket is, egyáltalán a lét drámáját, nagy történések kis térbe szűkült hatásait és kis történetek egyetemleges olvasatait egyformán.

„Önismeretünk szempontjából is...”

Egy 1976-ban, Debrecenben keletkezett, de kiadásra csak mostanság került elektronikus dokumentumot „lapozgatók” (kandidátusi disszertációként egykoron tényleg lapozgatható is volt, most viszont CD-n jelentette meg a Napvilág Kiadó).¹¹ Térképek és ellenségképek, tablók, vagy ideológiai propaganda, mely az aktuális igazságok korát mindig jelenidőben interpretálja, talán akad bőven ebben a hely-, kor- és társadalomtörténeti, mozgalomhistóriai opuszban is, mégpedig számos korszakban egyformán. Nem vélet-

¹¹ Tibori János: *Áchim. Agrárszocialista mozgalom Békéscsabán*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2013., 268 oldal.

len azonban a hangoltság, a szándék, a közlési cél, a rálátás mélysége és távolsága, a források feltártsága és értelmezése más történeti dimenziókat, más „tablókat”, áttekintést, s ezen belül is felelős elmélyülést eredményez Tibori János munkájában. *In memoriam* így ír erről: „Áchim L. András születésének 100. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia Felolvasótermében 1971. március 12-én, majd Békéscsabán ugyanennek a hónapnak 15. és 16. napján megtartott emlékülés előadásai, cikkei, tanulmányai a történészek nagy táborából egyetértést váltottak ki, de nem kisebb azoknak sem a száma, akik ellenvetéssel éltek szóban és írásban egyaránt. Az egymásnak feszülő vélemények különösen Békéscsabán – elsősorban a századforduló történelmében cselekvően résztvevők leszármazóiban – vertek magas hullámokat. Többen kértek – a birtokukban lévő dokumentumokra és 1958-ban megjelent *Az Áchim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom* című szerény kötetemre is hivatkozva –, hogy monografikus rendszerezéssel tárjam fel a történeti igazságot. /.../ Így kutatva és mérlegelve sok esetben súlyukat veszítették az eddig általában kizárólagos forrásul szolgáló újságcikkek, szubjektív értékelések és a több mint félévszázada egyre duzzadó téves nézetek, de ugyanakkor lehántják az igazságról azt a burkot, amely eddig eltakarta szemünk elől a valóságot. Az írónak és az olvasónak szemléletváltásra van tehát szüksége ahhoz, hogy miközben helytörté-

netünket megszabadítjuk a múlt és közelmúlt áthagyományozott torzításaitól, vele egy időben és párhuzamosan alkossuk meg azokat a tanulságokat, amelyek jelenünk és jövőnk sarkköveiül szolgálnak, s így a helyi történelem nem csak a vidék, hanem az egész nemzet közkincsévé lesz, ami célja és feladata is” (7-8. old.).

Midőn Tibori ezt követően és mintegy választ keresve saját történeti alapkérdéseire, szlovák, bécsi, zürichi levéltárak anyagában leli meg a kontrasztokat Áchim életútjához: „e kor további kutatását, újabb tények, adatok közreadását önismeretünk szempontjából is feltétlenül szükségesnek tartjuk...”. Ehhez mintegy háttérként a településtörténet, az agrárszocializmus és a demokratikusan szerveződő parasztmozgalmak historikumát rajzolja meg „a megtelepedéstől az elnéptelenedésig”, az „idealisztikus anarchizmustól a szocialisztikus tanokig”, a „passzív és aktív osztályharc, kivándorlás és radikalizálódás” korszakán át a „röghöz kötöttből földönfutók” sorsáig, a békés Békésből a viharos Viharsarokká változással együtt, Áchim útkeresésével és sorsvállaló részvételével teljessé téve a historikus körképet, valójában a lokális világ, helyi társadalom számára fontos életszerű hősképet formálja meg. Kiegészül mindez a „derengéssel”, a pártszervezéssel, a győzelmek és kudarcok mikrotörténetével, a belső históriával, mely közösség és vezéregyéniség pártközi és érdekközösségi viszonyrendszerét adja, s melyet megelőzően korábbi munkái is

már alapot adtak a történeti és tájegységi ívhez, a *békéscsabai parasztmozgalomhoz* (1958), a városkörnyék vízrajzának kidolgozásához, településtörténeti térképekhez, Békéscsaba történetéhez *a Körös-kultúra idejétől a felszabadulásig* (1960), majd *Békéscsaba másfél évtizedes története 1944–1960* megkomponálásához (1961), végül a *termelőszövetkezeti korszak* teljesebb képéhez (1961), melyben mintegy a parasztmozgalmak historikumának kibontakozása kap hangot.

Az 1919-ben Alkenyérben, Hunyad megyében született /v.ö. Hunyadi János kenyérmezei csatája!/, családjával 1920-ban áttelepült és iskoláit Gyulán, Szarvason, Békéscsabán, majd a Debreceni Egyetemen végző Tibori János először a Hittudományi, később a Bölcsészeti, illetve Jogi és Közigazgatási Karon diplomát szerző történész-írástudó értelmiségiként oktatott, tanulmányokat és könyveket írt, mintegy 35 évig a TIT Történelmi Szakosztályának titkári-elnöki tisztségét vitte, majd a Magyar Történelmi Társulat Országos Igazgató Választmányának is tagja volt, történeti és néprajzi pályázatok nyerteseként pedig egészen 2008-as haláláig folytonosan újrakomponálta nemcsak korábbi munkáit, kiteljesítette középiskolai tanári diplomáját (1944) református lelkészképzővel (1945), bölcsészdoktori címmel (1959), történettudományi kandidátusival (1978), egyetemi docensi címmel (1979), teológiai doktorátussal (1988) és teológiai PhD-val (1998). A vázlatos élettörténeti közelítés persze csupán háttérmagyarázat ahhoz, miért kutatja valaki minden lezárt és ellenőrzéssel nehezített helyzetben is (mintegy húsz esztendőn át) az agrárszocializmus intézmény- és eseménytörténetét, hogy azután viták, újabb anyaggyűjtések, dokumentumelemzések átelemezésével még húsz évig pontosítgassa helytörténeti belátásoknak fontos szempontjait. A közel 1500 lábjegyzettel precízírozott monográfia Áchim háttérében és környezetében dúló megnemértéseket-félreértéseket is tükrözi, olyasféle pannóként, mintha a történeti folyamat mélységeit és kontextusait szinte anatómiailag kívánná megformálni. A hagyatékká vált anyag további elemzése, a viták folytathatóságának biztosítéka Áchim személyét és környezetét (miliójét) érintően is messzire vezet, túl az agrármozgalmakon vagy szegénységen, Viharsarkon vagy Békéscsabán, egészen a Monarchia vezérkarainak hatalmi-politikai játékteréig, érdektörekvéseik hatásáig, magyar és kisebbségi népcsoportok belső erőviszonyaiig, érdekküzdelseik fortélyosságaiig. Áchim a politikus, Áchim a „zoonpolitikon”, a társas és közösségi lény, valamint a táj, mely meghatározó marginalitásában és történelemittas erőinek belső küzdelsei által, egyképpen tárgyai/alanyai a kötetnek; de ami hangsúlyos a folyamat egészében, éppen az, hogy semmiképp sem alattvalói. A vállalásos ember, s a Szerző, ki élethosszan vállalta a portré sok-árnyalatúvá tételét, könyvében a morális rend, a feladattudat, a „felkentség” mintázatát adja – mind saját életművével, mind a monográfiákba taglalt átmenetek és sorsfordulók tájképével.

A kötet a Szerző jogutódja, egyben szellemi örököse gondos munkáját és kitartó, elkötelezett publikálási szándékát, a közkinccsé tétel eredményességét tükrözi, Tibori Timea révén azt az összegzési lehetőséget, annak folytatási esélyét kaptuk meg, melyet édesapja alapozott, konstruált, tervezett meg és kivitelezett is. A „múltidejű” történet jelenidejű interpretációja itt is a jövő-fókuszra épül, a folytathatóságra, az ember politikus lényének alternatív kiteljesedésére. Vagy, másképp elbeszélve: a térképek mélyén, eseménytörténetben, emberi portrékban megtestesülő kultúra-közi dimenziókban, a históriával szembe-sülés kivívásában.

Szubjektív élettörténet mint korkép

„Magyarországon nem a 'történelemcsináló' politikusok történelme az érdekes, hanem azoké, akik – így vagy úgy – megpróbálták túlélni a politikusok történelmét!” – hangsúlyozza *Szubjektív előszavában* Tibori Timea, azzal indítva a memoáirodalom szerepének fontosságát és a személyes történelem értelmezésének gyakorlatát bevezetve, hogy „Aki a múltját nem ismeri, annak szegényebb a jelene, és voltaképpen a jövőjét is légüres térben éli” (7. old.). A történelem személyességének érveit e kötetben¹² két képtár is alátámasztja: egy fotógaléria (17-48. old.), és egy dokumen-

tum-válogatás (193-211. old.) a személyestől a korszakosig ívelő perspektívában. S ha a fentebbi betegségtudatos társadalom, élményfogyasztásúvá egyszerűsödött világkép szerves része lett a „saját hang” elnémítása, a kibeszélés, átbeszélés, a mutatkozások értelmezése elleni államiasult közöny, akkor ennek éppen a mindennapi világokban élők adják látható cáfolatát életútjuk dokumentumaival, sorsuk perszonális panorámáival. Ilyenekkel, mint ez a korképként is beillő dokumentum-portré...

Molnár Mihály, a „volt horthysta őrnagy”, aki Csorváson született 1895-ben, s vitéz mivolta unokáját is a visszatekintés hálájára ösztönzi még ma is amiatt, hogy nem hagyta életét mások fogságába ejteni, nem óhajtott kiszolgáltságban és méltóság nélkül élni, 56-ban munkástanács elnöke is volt, s a rendőrségi jelentés szerint (1964) ha csak két hold földdel, nyugdíjasan, büntetlen előélettel él is, de 1913 és 1924 közötti katonai pályafutása miatt megkülönböztetést szenvedett el, így ha föl is mentették az „56-osság” bűne alól, de a belső számkivetettség mindvégig rányomta bélyegét sorsára, dacolására, öntörvényűségére (210. old.). A kötet a megdöbbentő részletességgel dokumentált, kitartó aprólékossággal lábjegyzetelt szövege a személyességig közvetlen visszaemlékezés és a szaktudomány hitelesítette köztörténeti narratíva szuverén módon taglalt elegye. Molnár Mihály a felsőkereskedelmi érettségi (1913) után az önkéntes

¹² T. Kiss Tamás: *Frontvonalban. Molnár Mihály élete dokumentumok tükrében*. Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2013., 223 oldal.

katonai szolgálata idején kitört világháború reményteljes katonája lett (tizedesként kezdte, főhadnagyként szerelik le súlyos sebesülését követően 1917-ben) már az 1918/19-es változások tanúja volt, 1922-ben vitézzé avatásakor ötven holdnyi területet kapott, melyen mintagazdaságot fejlesztett ki, folyamatos önképzéssel és kurázsival pótolta agrárszakismeretének hiányait. Az újabb háborúban megint katonai sorsra szánták a fennebbvalók, de 1945-ben angol fogságba esvén, utólag igazolási eljárás után végleg kikerül a hadi pályáról, s még újraépített gyulavári gazdaságát sem gazdagíthatta tovább a kuláklisra kerülés, földjének széttagosítása, a teljesíthetetlen adóterhek, beszolgáltatási kényszerek miatt. A túlélési küzdelem és igazságosság-közérzet okán kerül az 56-os forradalmi bizottság élére, mely miatt újabb eljárás alá esik 1958-ban, s bár büntetlen mivolta a bíróság és a helyi társadalom előtt is nyilvánvalóvá válik, a kollektivizálás és a hatvanas évek politikai viszonyai már csak kapásmunkás, törekrakó, portás, segédmunkás, éjjeliőr szerepben engedik megélni 1970-es haláláig.

Ez a mikro- és köztörténeti feltárás közötti komplex leírás a szubjektív élettörténeti dokumentáció és a perszonális történelemből kirajzolódó korkép harmóniájában kap formát: háborúk, sorspróbáló viszonyok, küzdő magánlét, példamutató személyiség magatartó ereje kínál lapozgatható albumformát a könyv oldalain, melyet talán még életképes korosztály is a magántörténelem mutatkozásaként olvasgathat, a korrajzok kedvelői azonban ennél is többet, a személyesség és személyiség komplexitását tekinthetik erényének. T. Kiss Tamás, ki ez aprólékos feldolgozó munka egyszerre szak-történeti és narratív tényfeltárással merészkedő súlyos feladatát vállalta el, a dokumentumok kompozicionális rendezésének kihívó felelősségét mutatja föl: napló- és iratanyagok, vallomás és fotóbeszéd, levéltári alaposág és közgondolkodási eszélyesség terén engedi belátni az Őt mindig is jellemző (Klebelsberg-köteteit és a hazai tudás, tudomány- és oktatásigazgatás-történetben felhalmozott) részletgazdag tárgyilagosságot. A *Frontvonalban* az emberi frontok fővonala, véderői és ellenei is szüntelenül jelen vannak, a képek és dokumentumok számától független bensőségesség is dominál, az egyedi sors kitettsége ezzel olyan albumjellegű körvonalakba öltözik, melyeket részint a kor tényanyaga, részben pedig a főszereplő hitelessége teszi teljessé és arculatszerűvé. Ahogyan például a Curriculum Vitae záró soraiban a családi sűrű drámát (56 utáni beidézések, letartóztatás, őrizetes fogság, fiával közös börtönlét, fiát sújtó ítélet és munkatábori büntetés, leánya halála, gyümölcsösének és mintagazdaságának elkönfiskálása, frontokon szerzett tüdőbaj) egy zúzó oldalban összefoglalja, az szinte leplezetlen kórképe a magyar vidéki sorsnak, albumszerűen gazdag képsora a szenvedő egyén tűrő mentalitásának.

Ez a történelemittas emlékkiadvány, melynek paraszti „enteriőrjei” a mentalitástörténet békési tájon is példás helytörténetbe ágyazott lapjai nem valami unalmas „vidéki cirkusz” anyagát adják ki, azt a „dokumentumok tükrében” fölmutatható sorsszerűséget illusztrálja hitellel, mely Molnár Mihályt és családját is körülvette a huszadik században. A környezet, a gazdálkodás, az épületek, a katonai vagy politikai események-élmények albuma tehát egyben, s külön érdekessége is a családmonografikus múltfeltárással vállalkozó Tibori Theodosia Timea hitelesítő jelenléte nagyapja sorsában. Nem alkothatunk szobrot, emlékművet vagy dicshimnuszt olyan könnyen nagyapáink emlékére, ezt alighanem mindannyian tudjuk – még a köztörténeti események felhőtlen emlékezete is köznapi viták tárgya mostanság (újra). De itt épp a továbbélő jelenmúlt, a jövőképből kihagyhatatlan feltételrendszer egzisztenciális és mentalitástörténeti jelentése, impozáns emlékanyaga válhatott értelmezési keretté és visszafogott üzenetté, a kötet ettől mintegy túlnő, fölé-ível a „nemzeti múlt” dörgedelmes hangoztatását kisszerű harsogássá tévő felfogásoknak, hogy épp a társadalmi bázis (a tanyasi-falusi lakos, a kertészkedő ember, a bevonuló katona, a morális igazságokért helyi küzdelemben bocsátkozó demokrata, a meghurcolt katona, a létfeltételekért megküzdő gazdálkodó és hasonló

szerepek révén) mintegy környezete, kibocsátó közege képviselőjeként mint köztörténeti szereplő léphessen a história rangjára mindazzal együtt, amit átélt, s mindazok, akikkel átélte. Ez a lokális rokonsági, szociokulturális és történeti paradigma-kezelés, ennek tartózkodó, mégis kijelentő mondatokra épülő magasztossága (elnagyolt asszociációval: a magyar paraszttársadalom históriája) az, mely megörökítésre került ebben az opuszban. S jó, hogy így történt, a helytörténeti adatörzés, a múlt eseménytörténetének még vázlatos rajzolata is messzi érdektelenségbe vész korunk jelenre szűkülő érdeklődési időszakában, kipereg a dokumentációs táruk és kutatóhelyek adatbázisaiból, jobbra külső-felső nyomásra. De a vállalás, mely megszemélyesíti a tájegységet, méltóságossá teszi a lét elviselhetetlenségét, előidézi azt is, hogy akár maradjon csak „muzealizált” állapotában, de maradjon meg mindaz, aminek a holnapokban már más jelentősége és jelentése lesz. Ha jól reméljük... A kevéske reményhez azonban a dokumentálás és interpretálás eszköztára igazodik a legharmonikusabban. Köszönet ezért a Szerzőknek!

Viselkedési kultúrák, társadalmi szerepek, létmódok és rejtett folyamatok hétköznapi vagy magánérdekű tereiben, a kultúraközi viselkedésben és megértésben rejlő tartalékok, belátási perspektívák egyaránt arra figyelmeztetnek, ami a tár-

sadalmakról való tudás értelmének és felelősségének határai, kulturális kölcsönhatásai szempontjából fontos. E határok (és mozgásuk, no meg a köztük és fölöttük nekilóduló társadalmi csoporttörekvések) megannyi körei át-meg-áthatják egymást, osztódnak és összeolvadnak, „olvasatokká” és értelmezési gyakorlatokká válnak a társas tudásban. Abban is, amely szűkíti a jelentéstereket, s olykor abban még inkább, melynek szélesre fókuszált nagylátószögében rangot, esélyt, érvényt kap a belátások sokféleségének, de akár a kisszerű tévedéseknek rangja is. A fenti ismertetőik mintegy rímelnék is talán legalább annyiban, hogy a társadalomtudományok arculatváltozását nemcsak leképezik, konstatálják, hanem maguk is formálják. Felelősen, izgalmasan, olykor lemondóan drámaian. Ahogyan a kultúrák szokták a társadalmi viselkedésmódokat megőrizni...

Viselkedés, ha titokba árnyalt talány is

Nemrégiben áttekintő impressziót próbáltam adni a Robert Capa Központ kiállításán megjelent látvány-együttesnek, mely *Jelentés* címen kínálta belátásunk elé a vizuális és narratív jelentéstartalmak, titkok és felfedések sajátlagos összképét.¹³ A jelentéseltolások, jelentéstulajdonítások és jelentésfelügyeletek régtől való rémképe és életvalósága /ne menjünk messzebb, mint Umberto Eco *A prágai temető* című fergeteges besúgó- és konspirátor-históriájáig, hogy láthassuk a 19. század óta nagybirodalmi megrendelésre készülő, jól megfizetett beszámolókat, vagy a Gyarmati György és Palassik Mária összeállította *A nagy testvér szatócsboltja* gyűjteményt (ÁBTL – L'Harmattan, 2012), Gervai András *Fedőneve: „szocializmus”* (Jelenkor, 2011), vagy a Müller Rolf és Takács Tibor szerkesztette *Szigorúan titkos '89. A magyar állambiztonsági szervek munkabeszámolóit* (L'Harmattan, 2010), hogy a megfigyelés mindenkor és mindenhol érvényes szentenciáját magunkévá tegyük.../ nemcsak odáig kínos, amíg volt munkatársunkról vagy elhagyott barátunkról tudjuk meg, hogy jelentéseket írt vidám szabadidejében, hanem ennél még erőteljesebb frászt hoz, ha boldogult édesapánkról, rajongott anyukánkról derül ki, hogy miként függött össze „jóllétünk”, „biztonságunk”, elkötelezettségünk vagy „védettségünk” a külhatalom befentességétől. Forgách András könyve, a megkapó önellentmondásba formált címmel: *Élő kötet nem marad* üzenetével tárja föl a morális dráma és intim vallo-másosság szerzői-értelmiségi-közgondolkodói világát, mikor saját édesanyjának III/1-es ügynöki múltjáról talál bizonyosságot az Állambiztonsági Levéltárban.¹⁴ A három nagyobb, de öt alfejezetre osztott memoár az „anya-kép” módosulásait, az önkép és önértzet leckéit, a hithű pártszolgálat és a kétkedő ellenbeszéd intim természetrajzát adja ki, helyenként morálfilozofikus pompával, másutt a belügyesek jegyzőkönyveivel és di-

¹³ Jelentő(s) tes(z)tek. Lásd itt: <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/60280-kisebbsegben-jelent-s-tesztek>

¹⁴ Jelenkor, Pécs, 2015., 246 oldal.

adalmas teljesítményeik családnyomasztó közrehatásaival (szövegidézeteivel!) együtt. Forgách, aki író, dramaturg, műfordító, filmes és színházi ember, olykor az antropológusokat és mikrotörténészeket felülmúló sodrással közelíti meg, szikár és helyenként „visszaüzenéssel” is áthatott fejezetekbe tagolja a létforma kényszerit, a világnézeti elvakultság és hithűség tanleckéit, meg a serkenő fiatal lélek márványos kiszolgáltatottságát együttes intuícióba forrasztó társadalmi történeteket, ha nem épp versben idézi vagy lábjegyzetekbe feszíti a történetek mikro-rendjét. Az 1975–85 közötti létállapotok, ha netán viselkedésmintákat látnánk meg bennük, messze nem titkosak, sőt. Titkos csak az, ami a belügyérek lelkében zajlott, ami viszont nemigen érdekel senkit, hisz őket is csak pragmatikusan érdekelte a szolgálat és szolgai hűség magatartásmintázatának érvényesítése, sokszorozása, a beszervezések „hatékonyságának” államhű feladatudata. Forgách, ha a titok nyitját keresi is, a külső történetes küllőire talál, s ha belsőleg átélt impressziók megmaradásának fizikája érdeklő éppen, akkor is a keretek adta szeretet árnyai, árnyékai, talányai és sötétségei között kajtatja végig a „hogyan is lehetséges” folyamatát. Drámai mindez, s amit róla kommunikálni lehet egyáltalán, amit (testvérével együtt, Forgács Péterrel és fotóival, a Jelentés-kiállításban falra aggatott mintegy 450 kordokumentummal) a jelentésségről elbeszél, az épp a maga filozofikus intimitásaival vagy magával a jelentő/jelentett szerepcsapdjával megy

túl mindazon kommunikatív mezőn, melyet a hatvanas évektől a nyilvánosság és a közvélemény a kutatói adatbázisokba szervezni képesek voltak. Nem csupán generatív grammatika, nemcsak kommunikatív állapot vagy pszicholingvisztikai dimenziók belső rétegzettség vonul végig a kötetben, de a rejtett hang, a megfigyelő magánya, a leleplezett mentegetődzése, a sértett büntudata, a rádöbben erőfölénye ugyancsak. Az olvasó nemcsak a múltat idézheti föl a közlések rendszerében vagy saját emlékanyagában, szülei memoárjában és a kollektív családi élményörökségben elbarangolva időnként, de még a kortárs-mai megfigyelők és gyanúsak körére is visszfényt vet mindez. A Nagy Testvér mindig figyel! S hogy épp ki a nagy tesó, az barátságok, leszármazások, titkos hálózatok és még titkosabb titkosítások körébe-ködébe vész nap mint nap...

Korszakos könyv. S annak, aki emlékezetel vagy a történelem elbeszélhetőségével foglalkozik bármely szinten is, épp oly kardinalis mű, mint Esterházy *Javított kiadás*-a vagy Szőnyei Tamás *Nyilván tartottak* kötet. A viselkedés, ha talányos titokban él is tovább, vagy ha szembesülésként mutatkozik, mindezen árnyalt és sötét habzásokat fokozott intenzitással keveri életünkbe. Talán annál is inkább, minél közelebb vagyunk „A harmadik birodalom nyelve” elmúlnak tűnő világához,¹⁵ vagy az illiberálisnak hazudott hars diktatúrák új divatjának visszaszoríthatatlanságához.

¹⁵ lásd főntebb a kiadványunkat nyitó „álvita” (4-34. oldal) egyes hangsúlyait...!

Az egyoldalú kommunikáció emlékezeti forrásai

Román miniszterelnöki ajándék, Ilescu és Nastase személyes gesztusa a Román Információs Hivatal és a volt Securitate anyagaiból válogatott (47 kötetnyi) irategyüttes, mely a Nagy Imre és fogolytársainak leveleit, jegyzeteit, tárgyalásait, kommunikációs kísérleteit, s egyáltalán: a snagovi kényszerelhelyezés időszakában keletkezett írásos forrásokat közli.¹⁶ Az 56-os történések 60. jubileumának közeledtével kézenfekvően meg fognak szaporodni a visszaemlékező, elemző vagy értelmező kiadások, ám talán még ezeknél s a narratívák kínált sokaságánál is beszédesebbek lehetnek maguk a nyersen, de alapos lábjegyzetekkel közreadott eredeti dokumentumok! E kötet (a maga koránt sem épp kicsiny terjedelmével) a szerkesztők negyven oldalas ismertetőjével kezdődik, melyben okadatolt tényeket közölnek, majd Lukács Györgyről készült 1956. novemberi iratot tárnak elénk, s ezt követően már rabjai is lettünk a jelentések jelentéseinek – erre ébredünk rá egyhamar. A *Feljegyzések a beszélgetésekről* fejezet az alaphangot, a *Politikai levelek* blokk a korjelenségeket, a *Politikai jegyzetek* pedig a szereplők „kitörési kísérleteit”, elrablásuknak Lukács Györgyéhez hasonló státusdiskurzus-jellegét, és a *Függelék* a korabeli szovjet-román-magyar intézkedések kísérleteit pontosítja. Zárul a kötet a „snagovi csoport” tagjainak rövid életrajzával (mintegy húsz oldalon át), majd a Névmutató zárja a kötetet, melyet ekképp letenni nemigen lehet, csakis úgy, ha rögvest a többit, életrajzokat, esszéköteteket, életmű-részleteket, a többoldalú megközelítéshez szükséges újabb dokumentumokat, életút-narratívákat veszünk elő...

Lapozóképes olvasgató lévén azt hihetném, roppant mennyiségű sztori, elbeszélhetetlen zártság és morálfilozofikus rétegzettség, politikai és mentális csalatkozás, meghasonlások és fölfejlések hekatombányi tömege van jelen egy ilyen kötetben, melyekre elég pusztán utalni, s máris mindenki sejti, mit várjon tőle. Ámde ami épp a legizgalmasabb, az nem ebben lakozik. Hanem magában a kommunikációban... – a közlés (levelek, „feliratok”, petíciók, tudósítások, vallomások, segélykérő próbálkozások) lehetőségének és értelmének hitében, a naplóírás vagy levelezés vágyálmában, az elkobzott üzenetek rejtett jelképiségeiben, a monologizáló személyiség reményteljes kapcsolatkeresésében, a magát földadni nem akaró Én túlélési vízióiban. Az elmúlt tíz-húsz esztendőben roppant újszerű, s ezért korszakos divatot teremtő hatású lett a vallomásos mutatkozás, az életút-képekben rejlő át- és kibeszélési „gyógyítás” eszköze, sőt a minderre rátelepülő társadalomtudományi kutatások módszertani érzékenység-változása is. E kötet, noha leginkább „csak” dokumentumkönyv, épp ezt a leküzdhetetlen sokféleséget, az ideák és ideológiák, rejtések és közlések, sugárzások és rejtekezések dinamikáját jele-

¹⁶ *A snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában.* Iratok. Összeállította, szerkesztette és bevezette Baráth Magdolna – Sipos Levente. Napvilág Kiadó – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2006., 464 oldal.

níti meg – idejemúlhatatlan hitelességgel. Ennél többet könyvtől nehezen, inkább csak értelmezői önmagunktól várhatunk. Avagy a megértő Időtől, mely értelmet ad a titoknak, a rejtélynek és a belátásra épülő fohászoknak...

Identitás és politika – összefonódó történetek

A megértő idők hiánya, vagy a kisebbségi sorsok históriája nemcsak mai napjainkban, hanem a két világháború közötti magyar önazonosság-történelemben is Trianon kulcsfogalmával kapcsolódik össze. A retrospektív felosztások alaptípusa tehát mintegy száz év óta a magyarság létét fenyegető veszélyek narratívája, s mellette a kisebbségekre leselkedő kiszolgáltatottság impressziója. E két dimenziót tagolja belülről is (nemcsak a politikai történések és ideológiai rábeszéléskultúra mentén) a kisebbségi magyarság megmaradás-esélyének reménytelen perspektívája – nemcsak a budapesti „nagypolitikák”, hanem a határokon túlra került kisebbségek önelbeszélése szempontjából elbeszélve. Egy Gábor, kinek kisebbségtudományi munkáit újabb időkben egyre sorjázó monografikus feldolgozásmód jellemzi a politikatörténet elbeszélés és levéltárilag is igazolható szféráiról, legújabb kötetében az egyén mint politikai szereplő, s a kisebbség, mint adott önazonosság letéteményese intim viszonyrendszerét taglalja az etnicitás per-

spektívájából.¹⁷ Mégpedig nem is „puszta” elméleti síkon, nem teoretikus magasságokból, hanem sok könyvtárnyi szakirodalom és levéltári dokumentum-feltárás mellett amaz izgalmas élményközösségben is megmerítkezve, ahol maga a kisebbségi közérzet, harcképesség vagy traumatikus múltkép még mindig intenzív hatással van jelen.

Persze, monografikus igényű történeti munkát nem az oldalszámokkal mérckél az olvasó (e kötetnek csak jegyzet- és bibliográfiai anyaga félszáz oldal! meg még tízszer annyi maga a mű!), s nem is pusztán a hivatkozott szakapparátus benne rejlő képleteit értékeli körvonalakként... Hanem épp azt, ami „efölött”, a teorikus és kontextuális szinten mutatkozik, amit a szerzői közlés továbbgondolásra szán, ami vitatnivalót ad, továbbépít, elmerengésre és rákeresésre készítet vagy opponálási felületet kínál. Egy összegző értékű áttekintő műve ebből az aspektusból is rendkívüli, „a meg nem értett Trianon” felfogástörténeti vitájában is súlyos produktum. Ez ugyanis nem csupán válságtudat és hanyatlástörténeti kérdéskör, hanem aktuálisan kortárs új világképek alapja, revíziós igények ürügye, helyzettudatok kerete, viselkedés- és felfogásmódok tüköre is: „a magyar önazonosságot fenyegető veszélyeket taglalják, a kisebbségek elnemzetlenítésére törekvő többségekre és

¹⁷ *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2015., 556 oldal.

kiszolgáltatott magyarokra osztva a szereplőket” (12-22. old.). A „nemzeti egység képzete”, a területi visszacsatolás vágya és igénye, propagandája és máig ható ideológiai restriktív eszmeképzete azóta is bőszen szolgálja a „megszüntetett nemzeti egység helyreállításának” teóriáját. Ugyanakkor az elcsatolt területek lakói, lakópolgárai épp a közigazgatás, a magyarországitól gyökeresen eltérő román vagy dél-szlovákiai polgári jogi egyenlőségben korlátozottak is az állandó panasz tárgyaként és a helyi közszellem külső erővel megtörténő csorbításaként élhették át a változásokat, a visszacsatolt régiók népességének önazonosság-keresési játszmái pedig épp a „magyarságértelmezések” terén több szinten is szembefordultak területi hatóságokkal, sajtóval, pártpolitikákkal és kizárási-elhatárolási gyakorlatokkal, melyek az 1930 vagy messzebb, az 1940-es évek nemzetfenntartási kérdéseit is érintik utóbb. A kötet ezért „a magyar nemzetértelmezés számára” és ebben játszott kisebbségi szerepének az identitáspolitikák változása számára megerősödő esélyeit keresi, nem titkoltan azzal a végcélal, kimutatni „végül mit árul el mindez magáról a (magyar) nemzetről?” (11-13. old.).

Az identitáspolitika és a mindennapok viszonya képezi a kölcsönhatások tetten érésének kérdéskörét, melyek „a kisebbségi elitek számára a sok más tevékenységnél a véleménynyilvánítás szempontjából szabadabb politikai szervezkedés, az egyesületi élet és a sajtó” szerepének elsődleges eszközeit foglalja magába. S mert akkoriban „Budapestnek lehetett a legnagyobb identitáspolitikai mozgásteret...”, az utódállami kormányzatok viszont a nemzetépítés teljes eszköztárát felvonultathatták” – mindezzel váratlan kihívásokat tettek napirendi kérdéssé, s mind a regionalista, mind a központ által képviselt többségi nemzetfelfogással szembeállították a saját ajánlatok normarendjét. A diszkurzív térben ekképp zajló „öntematizáció kérdése” mi-csoportra és ők-csoportra osztotta, külső határok által meghatározottá tette a belső történéseket, az aktivitást felmutató egyének és narratívák küzdőképességét is. A két világháború közötti eszmétörténet ekképen bemutatása, nagyívű kompozíciója politikatörténeti konkrétumok kinagyítását igényli, s ezt Egry aprólékos gonddal végzi el struktúra-elemzési szempontból, majd teszi annak alapjává, hogy „a politika, az állam és a mindennapok, a különböző társadalmi terek és társadalmi szférák” viszonyát, összefonódó és kölcsönhatásokból folytonosan táplálkozó egyensúlyi állapotait megjelenítse, eszmétörténeti vonatkozásokba emelje át és az etnicitás társadalmi különbségek létrehozásában, megjelenítésében észlelhető „esszencialista értelmezését... lényegében az önazonosság egyéni gyakorlatának” tekinthető egyik lehetséges esetét kapcsolja össze az identitáspolitikákkal, a „mindennapi etnicitás” felfogáshistóriájával (17-21, 25-43. oldal). A viszonyrendszerek, nemzeti közömbösség és etnikai én-képek, a nemzetépítő identitás-diskurzusok kis és nagy országok közötti játszmáit, a közelség és távolság elméleti problémáit, nemzeti katasztrófák

hatására átforduló sztereotípiarendszerét, új nemzedékek és érdektörekvések minézisét követi egy újabb fejezetben, nemzetiségi és nemzeti utak eltávolodását, totális államok (fasizmusok és náciizmusok) megnyilvánulásait, „egy nemzet és két szellem” uralmának veszélyeit taglalja egy következőben (47-213. old.). A kötet alaptónusának, a már így is könyvnyi bevezető csupán hangnemi meghatározója ez az elméleti rész, mely megkönnyíti a harmincas évek szakpolitikai stratégiái között az értelmiségi körök mozgásainak, belső dinamikáinak finomhangolt leírását, megalapozza a fiatal kisebbségi magyarok és a redukált Magyarország „határőreinek, határátlépőinek és úti élményeinek” részletrajzát, hogy utóbb az alternatív valóságok „Prokrusztész-ágyba” kényszerített etnikai kiterjeszkedését, egyén és állam eltérő, de szükségképpen összefonódó kiszolgáltatottsági képleteit végigkövesse az irredenta szellemiség, a szolidaritások és lojalitások, a nyelv és az önazonossági labirintusba kerülő életstratégiák, a megértés kényszereit vagy határait tudomásul vevő mozgolódások végvidékein és anyországi verzióiban (219-353. old.). A könyv hónapokra témát adó olvasmányként a harmadik részben, a mindennapok megértés-határain zajló csatározások végvidékein zajló küzdéstípusokban (pl. beszédmódok, hivatalok szóhasználata, bíraskodási gyakorlat, ünnepek tónusai, nyelvi stratégiák és cselek, szórakozási módok és új kultuszok, ideálok és csakazértis-mássá-

gok, népszámlálási vagy választási viselkedésmódok, „árulás” és „renegátok” jelenlétének) megannyi tónusát, variánsát, az uralomváltásokkal együtt járó identitás-cserék mindennapi rutinjait veszi sorra az államilag kijelölt és az etnicitás révén csakazértis más hovátartozás-technikák közegében, hosszú időtávban mérhető és szinte mindmáig ható mélystruktúráként értelmezhetőséggel számolva (357-470. old.). A záró fejezet a Trianon után (vagy nélkül) ható traumák, közömbösségek, helyi és „magas” kisebbségpolitikai csörték, térségi-regionális szabadságigények felé, a „traumák és gyógyítóik” vállalásának ideológiatörténeti szisztémái felé tesz kitérőt, a revíziós politika és a megértésmódok határait lekövetve, a nemzeti mozgósítottság évtizedeken át tartó görcsének autoriter rendszer és még autoriterebb megoldások felé sodródásának összképét adva, végső kicsengésében nem csupán a „múlt-történeti” összefonódások összképével, hanem a (rémültnivaló vagy épp lelkesítő, de napjaink tudattartalmait is meghatározó traumatizálásnak félelmetes esélyeit is megrajzoló) analógiákkal. A trianoni „trauma egyik lehetséges felfogása alapvetően egyéni és társadalom-lélektani jellegű, személyes élményeken és tapasztalatokon nyugszik, amelyek attól lehetnek kollektívek, hogy egyként érintik egy-egy csoport tagjait. Tünete általában az elhallgatás, tabusítás, feloldása pedig az eseményről történő beszéd lehet. Ebből következően amennyiben a trianoni trauma minden

magyar személyes tapasztalata, mai formájában pedig ennek átörökítettsége, a fogalom lényegében homogén tapasztalatokat feltételez határon innen és túl” – ez azonban épp a mű egészében bemutatott változatok, a mindennapok felől tekintve esősen túlzó beállítás, egészében „az ún. kulturális trauma kategóriájába tartozik” (485. old.), megfosztva épp az egyéni tónusoktól, a nemzet mint képzelt közösség „önelképzeltségétől”, s eredőjeként annak is, hogy érvényes társadalmi tapasztalatnak fogadják el akkor is, ha sokszor még valóságosnak sem kell lennie a mögé vetített tapasztalat-históriának. A szilárd kollektív azonosságtudat e szimplifikált, a váratlan és felfoghatatlan helyzeteket traumatizáló tüneményeknek beállító identitás-stratégiája „nem is a közösség anyagi vagy viselkedésbeli stabilitásának megszűnését jelenti, hanem a szilárd kollektív önazonosság által felkínált értelmezési keretek válnak hirtelen érvénytelenné, így pedig az egyének biztonságérzetét sem képesek alátámasztani” (486. old.). Éppen ezekből fakad, hogy a trauma „az alapvetően különböző cselekvési képességgel rendelkező szereplők harca is az értelmezésért, illetve az új, immár kollektív önazonosságon belüli traumát is tételező értelmezési keretek kialakításáért” (u.o.). Mindezen társadalmi drámák folyamata, belső igénye és átélt szerepviselkedési stratégiái, a véletlenszerű és rögtönzött válaszok vagy a mentális tradíciókba kapaszkodó „érvényességek” átfogó következményévé váló kulturális trauma „sok szempontból véletlenszerű események átfogó következményévé” válik – egy valóságos Trianon nélküli Trianonná... (490. old.).

A „politikán túli mindennapok” és az önazonosság keresésének konvencionális vagy rögtönzött stratégiák ily kimerítő bemutatása valóban meghatározóvá, az interpretációs megoldások és sérelmi elbeszélésmódok kritikai felülbírálatának kulcsfontosságú opuszává teszi e kötetet. Már csak azért is, mert a hanyatlás- és építkezéstörténetek nem csupán „kismagyar” nagy „nagy magyar” dimenziók között, hanem – korántsem meleslegesen – európai dimenziókban is hosszú távon ható folyamatok mintázataként érvényesülnek önképeink, nemzettudatunk és európaiságunk megannyi kiterjedésében.

„Brüsszeli dzsungel” avagy euroszkeptikus cibálódások

A „meg nem értett Trianon” kérdése ugyanakkor nemcsak magyarok lakta vidéken, hanem mindenütt másutt is hasonló kérdésekben mutatkozik. Tuka Ágnes kötete mind bevezetőjében, mind egész szellemiségében korszakos igénynek kíván megfelelni.¹⁸ Ennek felületes tesztje lehetne annyi: az elmúlt tíz-tizenöt év egyik legkurrensebb tematikájáról, a hazai (és nemzetközi, azon belül természetesen, de nemcsak: európai) politikatudományt foglalkoztató tematikáról van szó, az Unio jelenségének egészét veszi

¹⁸ Tuka Ágnes 2009 *Az Európai Uniónk színe és fonákja*. IDRResearch Kft./ Publikon Kiadó, Pécs, 264 oldal http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0050_08_tuka_agnes/adatok.html

fókuszpontba. Mint azt a felhangoló fejezet is megnyugtatóan deklarálja: az uniós tematika jócskán túlírt. Tény, hogy a hasonló vagy azonos tematikájú könyvekkel Rajnát lehet rekeszteni, áradás idején, hála az uniós propaganda-gépezetnek – tehát aki el nem szalad, tele puttonnyal cammoghat tova, ha véletlenül érdeklődést mutat bármely EU-s témakör iránt, annyi a tájékoztató kiadvány, amit azonnal rásóznak, ha kell, ha nem. Emiatt az e témakörben járatos kutató első reflexiója aligha lehet más, mint kételkedő óvatosság: jól jár-e akkor, ha érdeklődést mutat az uniós színekben pompázó és e színeket címben is ígérgető kötet iránt.

A kötet olvastán – és a Szerző ismeretében – azonban megerősödik és megokolttá válik a könyv alapkérdései iránti kíváncsiság. Eligazítást kínál (az Általa) „brüsszeli dzsungelnek” nevezett milióban, az Európai Parlament működésének problematikusabb és reprezentáltabb szféráiban, érintve az európai identitást, az uniós állampolgárság sok vitát kiváltó tematikáját, taglalva a demokratikus rendszerek deficitjeinek sorskérdéseit, az euro-választási szisztémát, a magyar csatlakozás előzményeit és a bejutott képviselők viselt feladatköreinek történetét is, továbbá egy sereg egyéb részkérdést. E „formális” vagy európai integrációs tematikákba illeszkedő kérdések mentén is roppant kiadós szakirodalom látott napvilágot (a hivatkozott forrásjegyzék és jegyzetanyag nem véletlenül az egész kötet egyhatoda!), így

még a tartalomjegyzékbe vagy a záró fejezetekbe belelapozás esetén is feladhatná az olvasó a lelkes érdeklődést, mondván: látott már ilyesmit, nem is keveset. De ennél azért mégiscsak izgalmasabb a földolgozás, nem beszélve arról, hogy a ténylegesen mai napjainkat (2016 március vége) meghatározó brüsszeli alapkérdések új fókuszba kerültek a migrációs paradigma és a brüsszeli merényletek napjai óta.

Még az első fejezet, melyben a jártasabbakat óva inti a szerző az uniós intézményeket bemutató fejezet elolvasásától, ugyancsak hozzájárul a fenntartásokkal lapozgatott könyv iránti érdektelenséghez. Az „Évszázadok ábrándjai” alcímen megkezdett europeizálódási sodrás megannyi történeti részletével és folyamat-ábrájával azonban (egészen Jean Monnet-ig) mint árnyalt eszköztár érzékeny fölhasználása okoz meglepetést, mellyel alig érzékelhetően fölvezeti az euroszeptikus rálátások és szakkritikák elméleteihez az addigra már érdeklődővé varázsolt olvasót. A címbe is beékelte „fonákságok” trendjeinek, irányzatainak mustrájával pedig – innentől bizony mondhatni – egyenesen a hűvös mélyvízbe ránt, ahonnan már csak evickélve lehet a kötet végéig elúszni. Az euroszepticismus évtizedének főbb irányzatait ismeretve már jó arányérzékkel vezet be abba az „euro-övezetbe” (és mintegy ráadás-képpen: a kortárs politikatudományt az új tematika kihívásaira választ kereső szférájának fölidézésével), amely a tudományterület integráció-problematikáját vetíti a

belátások horizontjára. Ettől kezdve a kötet roppant gazdagsággal és irigyelnivaló aprólékossággal reflektál a szaktudományi érdeklődés rendkívül eltérő, csoportokba-táborokba szerveződő válaszáira, melyek a fonákságok terén ténylegesen nóvumok, s ha olykor mintegy „megválaszolt” kérdéseknek tekinthetők is, mindig marad új és próbára tevő problematika, melyre még további spot-fényeket bocsát egészen a kötetvégi „Záró gondolatok”-ig, melyeket röviden a változás állandóságával és az értékek stabilizálódásának programosságával indít. Itt visszatekintően és időben előrejelzően a meg nem válaszolt (mert folytonosan újraéledő, mindig kihívásokkal és elrendezhető konfliktusokkal teli) integrációs struktúrák nyűgjeit szemlézi tagállami érdekérvényesítési szempontból, egészen odáig, hogy a „pro-európai” társadalmak, az európainak nevezett értékek védelme és a szociálisan igazságos, de gazdaságilag erős Európa képviselésében ide idézett Giddens nyomán e „különleges együttműködés” politikatudományi kérdéseinek további elemzését nevezi az elkövetkező évek és évtizedek „fő feladatának”.

A kötet mintegy textuális egynegyede „Magyarország és az Európai Unió” fejezetet tartalmazza, amely látszatra „lerágott csont” ugyan, de talán ekként még senki sem tekintette át a politológiai szakirodalomban. Kár, hogy ez egynegyed rész háromnegyede a teljes jogú magyar tagság történeti előzményeinek áttekintését tartalmazza, és a (számunkra talán legizgalmasabb) pártpolitikai csatározások, képviseleti lobbizások, politikai stratégiai aspirációk ismertetése a kisebbik hányadává zsugorodik össze. Tény, hogy a Szerző más munkáiban, oktatásban is használt forrástanulmányaiban ezek a részkérdések is rendre terítékre kerülnek, de az olvasónak itt (minden túlszkeptikus túlbeszéléstől óvakodva is) érdemes észrevételeznie, hogy noha a kötet 2009-es dátummal jelent meg, a szinte vezérfonalként használt tanulság – a folytonos változás mint kulcsmeghatározó tünemény – dacára az összes felhasznált szakirodalom csupán egyötöde-egynegyede későbbi, mint a 2005-ös kulcsév. Tény ugyanakkor, hogy ez nem elavultságot tükröz a kötet szellemiségében, hanem a megérlelődött, kontextusaiba beilleszkedett, stabilizálódott európai tudást és szaktudományos nézőpontokat reprezentálja, viszont kiegészítésül (nem utolsósorban a szakemberek és diákok számára) utalja az egyre hódítóbb internetes felületeket, melyekből *a legfrissebbeket is* jegyzetben közli, méghozzá igen jelentős mennyiségben, tükrözve ezáltal is a szaktudományi kommunikáció és az uniós tájékoztatás világnilvánosság felé nyílását, az elektronikus tájékoztató világhódító útvonalait is.

A kötet törzsfejezetei, s köztük is kiemelten az európai identitás előzményeit, (vallási, ideológiai, gazdasági, pénzügyi, politikai, regionalizációs és nemzetközi kapcsolati) tartalmait áttekintő blokk kifejezetten fontos alapmunkává teszi az opusz egészét. Az áttekintés minden gazdagsága ellenére a „nagyotálós” fókusz ugyanakkor látványosan leszűkített. Nem kérdés, hogy ugyanezt a tematikát mondjuk a román vagy a szlovén

szakirodalom egészen más geopolitikai, financiális-stratégiai, szomszédság-ideológiai vagy képviselő-politológiai alapon szemlélné. Ezek teljesség-értékű felölelése nyilván nem lehetett a Szerző és a kötet célja. Izgalmasnak tartanám ugyanakkor, ha legalább a „visegrádiak” euro-zóna fel fogását, a poszt-socialista térség lehetséges és tényleges partnerkapcsolati dilemmáit, az Unióban konfliktus-potenciálok formájában kezelt tematikákat (kisebbségi, bankpolitikai, partnerkapcsolat-szerveződési, pénzügypolitikai, pártstratégiai, civiltársadalmi, hitelképességi, ökopolitikai, migrációs, stb. ügyeket) besorolná az Unió szerveződésének, stabilizálódásának, bővülésének fonákságaihoz tartozó tematikák közé. E téren például a volt szovjet övezet országainak, „nemzet”állami stratégiáinak, kooperációs trendjeinek vagy ezek lehetetlenségeinek dimenzióit nemcsak mi/itthon tartjuk fontosnak, hanem az uniós képviselőtől a soros elnökség várható következményeiig még megannyi uniós tagország teszi politikai napirendje részévé. Vagyis – engedjék meg az olvasónak a képtelen túlzás említése, akkor is, ha akár egy vagy több új kötetet igényelne ezek érintőleges lajstroma is...! – azt sugallom, a könyv bármikori olvasóinak lehessen kitekintése a földrajzi környezet, a politikai zóna egészének változó magatartásmódjaira és értékszempontjaik józanságának vagy képtelenségeinek föl-mérésére.

E kérdéshez kapcsolnám végül a kötet anyagából hiányzó másfajta utalás-dimen-

ziók kérdését. Egy recenziós olvasatnak nem kell okvetlenül fejbekólintónak lennie, sem „túlokosnak” vagy felülnézetien lekezelőnek... De a könyv anyagából hiányzik olyan aspektus, amely az uniós kérdéseket egy még tágabb, még mélyebben Európába gyökerezett, s ezért még sokkal rétegzettebben problematikus összefüggésrendben jeleníti meg. Fontosabb lenne, hogy ezeket az óvatosan szkeptikus, tudományosan hipotetikus általánosságokat ne elsősorban az integrációt igénylő szakirodalommal törekedjen alátámasztani a Szerző, hanem a politikai kultúrák, európai pártszövetségi stratégiák, mentalitás-történeti tradíciók mélyebb közegébe ágyazva! (Úgy, ahogyan az identitás-fejezetnél megkezdte!). Nem látom itt azt a fajta, neméppen mozgalmi vagy pártpolitikai, hanem kultúra-orientált, de súlyosan európai szemléletmódot reprezentálni, aminek hangadó képviselője például Marc Abelès, aki az állam és az Unió politikai antropológiai elemzését hozta (éppen a francia és ezáltal az európai) szakirodalomba. Sem Ulrich Beck kozmopolitizmus-tematikáját, a spanyol, olasz vagy akár görög szakirodalmat, mely az integráció mint entitás iránti kritikájától hangos. Hasonlóképpen a politikai kultúra, a szociálpszichológia vagy a politikai magatartáskutatás és politikai szocializáció-elemzés olyan jeles képviselőit sem találtam meg a könyvben, akiknek még a magyar szaktudományra is hatása volt (hadd utaljak itt Dominique Schnapper, Edgar Morin, Michel Maffesoli, Annick Percheron e témakörhöz közel

eső munkásságára). Óvakodnék itt túlokoskodni-túljátszani a kritikus olvasói aspektust, ugyanakkor mégsem könnyen állom meg, hogy ne szóljak arról, amit magam is a (főként kisebbségtudományi aspektusú EU-tanulmányaimban) a francia szakirodalom révén érhettem meg az Euro-policy-k terén belül. Dícséretesnek mondanám a kötet Szerzőjének francia orientációját, mely korszakunk szaktudományi ismereteinek háttéréből nagyon-nagyon hiányzik, s itt megannyi fontos forrásmű révén bekerülhet a szemlélet-gazdagító oktatási-gondolkodási kontextusokba is, szemben a szaktudomány moccanthatatlanul stabilizálódott angol forráshivatkozásaival! Ugyanakkor sajnálnám, ha a mind súlyosabbnak tetsző német EU-policyk kimaradnának (legalább a szakirodalmi mutatóból), ha a „másik partról” Európát lesni nem rest amerikaiak szempontjai totálisan hiányoznának, ha az uniós belső csatározások (és „fonákságok”) rejtélyes ügyleteiről szóló (akár csak magyar) kötetek (példaképpen Kéglér Ádám érdekvényesítési technikákat és lobbiképességeket gazdagon fölvonultató munkái, vagy Kiss Balázs politikai marketing-szempontú elemzései) éppúgy kimaradnának az utalható források közül, mint az európai civil társadalmak önszervező anti-integrációs aspirációja, az európai zöldek és a „globkrit” törekvések tónusai – vagyis ha teljességgel feledésbe mennének akár az Unióba be-nem-csatlakozott, akár a még kimaradt vagy a kétkedőket képviselő országok-népek-régiók opozíciós szempontjai, ehelyett mintegy „leesnének” a kötet színeket és fonákokat felmutató horizontjáról.

A recenzens itt kénytelen visszavonulni, s mélyen elnézést kérni azért, hogy a kötet olvastán nekiáll a „saját európai integrációs kötetét” megírni, más szakirodalmak és más teóriák mentén...! Tudván tudva, hogy a fölhasznált, igazolásként fölvonultatott, inspirálóan ható szakmunkák akár ugyanazon köre is más-más olvasatot kínálhat, s épp ez az, amitől a szaktudomány tudomány tud maradni (vagy szakma), végszóként csupán megerősíthetem a témakörrel másfél évtizede elmélyülten foglalkozó Szerző záró gondolatait: az Unio pártolása és cibálása, a hódolás és a kritizálás korszakai még vagy fél/egy évszázadig nem fognak véget érni, s ennek komolyanvétele nem hitványságra szaktudományunknak, hanem előnye, amelynek érzékítése, bemutatása, követésre felkínálása gazdagon megtörtént a kötetben, ezzel lehetővé téve, hogy egyetemi politikatudományi, társadalomtudományi doktori vagy akár tanárképzésben, szakpolitikai oktatásban alkalmas kézikönyvként, problémafelvető és kihívás-hordozó elméleti forrásmunkaként hathasson.

A szakrális, a politikai és a közgondolkodási folyamatok ekként igen szétterjedő tematikájú, megannyi kortárs és történeti részkérdést szemügyre vevő munkái semmiképpen sem összegezhetőek persze egyedi forrásmunkák, tematikus választások egyedi elemei-

ben – sokkal inkább a hosszú időtávon is ható kultúraközi helycserék, szerepátélések, határtudatosítások, avagy végül is az értelemkeresés esélyeinek perspektívájából. Vagy ha már innen szemlélve sem, akkor talán majd a soron lévő olvasmányokkal kiegészülve mégiscsak ekként... De ez már legyen egy következő szám anyaga, itt véget vetünk az Olvasó szenvedéseinek, hogy ez olvasónapló ily hosszas és kusza volta mégse hasson pusztán csak lehangozásként...

VÁROS ÉS TÁRSADALMI KÉRDÉSEK

EGY PEST MEGYEI TELEPÜLÉS TÁRSADALMI KÖRKÉPE¹

Fót rövid településtörténete

Fót városa 17 km-re Budapesttől Pest megye északi részén, az új 2-es és az M3-as út találkozásánál helyezkedik el. A település kedvező fekvése következtében, már az újkőkortól lakott volt, az első hivatalos okleveles említésére 1219-ben került sor. Bár a település ebben az időszakban – hasonlóan a környék településeihez – elnéptelenedett, mégis sokan (többek között Hasznosi Domokos fia) tiltakoztak az ellen, hogy a király Fótot, ne adja oda idegenek. Ettől az időponttól különböző személyek birtokolták a települést, igazi „gazdája” nem volt. Fótról nagyon sok korabeli emlék található, de egyértelműen viszont csak a török hódoltság idejében jelenik meg mérvadó módon. A viszonyrendszer következtében a településen élők maguk is bérelték területeiket. Az írott krónikák szerint 1546–1590 között – a török összeírásokból – már láthatóvá válik a településen élők társadalma, gazdasága. A népesedési adatok ekkor már alig több mint 100 fővel számoltak a településen. Fót életében az ezt követő időszakot a vallási milió alakítja, a 16. század második felében a protestantizmus szerezte híveit, mely a mai napig a város vallási alap-pillérét alkotja, valamint nagy lélekszámban jelentek meg az evangélikusok és a római katolikusok is. Ez utóbbiak számára a törökök 1541-ben előírták, hogy templomukat meg kell osztaniuk az evangélikusokkal.²

1. számú táblázat

Népesedési adatok 1546-1590

ÉV	LAKOSSÁGSZÁM (FŐ)
1546	102
1562	212
1590	119

Laki, 2016.

¹ A tanulmány a szerző által vezetett Fót város szociális térképe című anyag elméleti egységeként került a folyóirat jelenlegi számába.

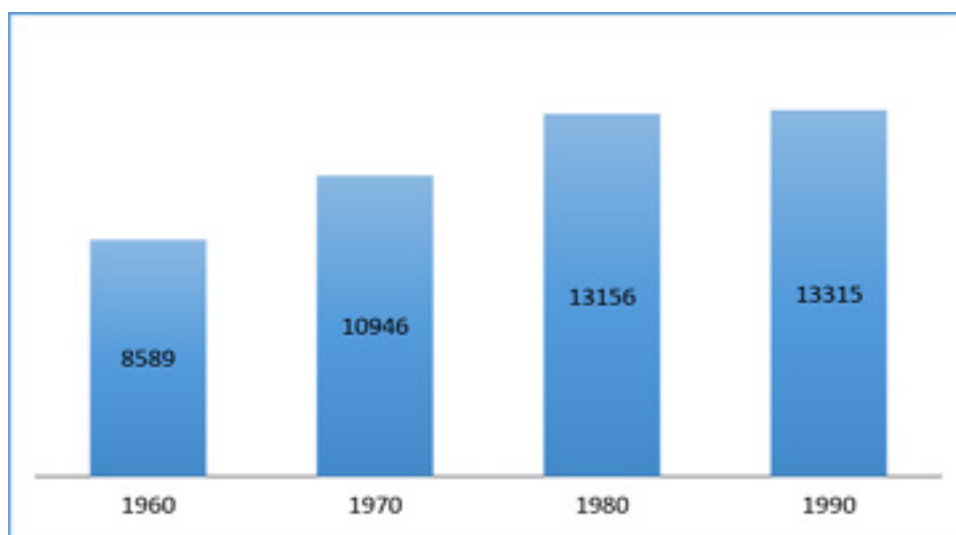
² Asztalos et al. (1998): *Pest megye kézikönyve I-II*. Budapest, Ceba Kiadó, 136-141.p

A település az 1680-as éveket követően újra elnéptelenedett, csak néhány itt élő adózó mezőgazdasággal foglalkozó család (26 család) maradt és tartotta életben Fótot. Az 1700-as évek elejétől bár nem aktív módon, de kezdett újra népesülni a település. Alapvetően mezőgazdasági termelésre és gazdálkodásra épülve kereste helyét és szerepét a térségben, melyet a 19. század végén, a 20. század elején volt képes megtalálni, adaptálni.

A település modernkori fejlődése az 1950-es éveket követően kezdődött. Az államosítással egyfelől a mezőgazdasági szerep, másfelől a város új szerepei, szereplői jelentek meg. 1949-ben megszervezték az első termelőszövetkezetet, 1951–1956 között működött a sikátorpusztai Szabadság TSzCs, 1955-ben indult el az első autóbuszjárat, melyet 1957-től rendszeresítettek, továbbá 1955-ben korszerűsítették a közút-hálózatot. A politika a település népesedési ütemére is kihatással volt. Az ún. bársonyos diktatúra idején a lakosság számának növekedése látható, ezt követően azonban egy megtorpanás tapasztalható.

A kereső népesség jelentős részét (1960–1970-ben 44,3% és 47,5%) az ipar foglalkoztatta, a lakosság ekkor leginkább ingázott, főként az újonnan létrehozott budapesti és környéki ipari létesítményekben találtak maguknak megfelelő helyet.

1. számú diagram
Fót lakosságának változása 1960–1990 között³

A település fejlődésében továbbra is komoly szerepet játszott a mezőgazdaság, a különböző gazdasági kezdeményezések köre, így az 1960-as években kajszi-barack és meggytelepítés, a háztáji termelés és az állattenyésztés.

³ Forró Katalin (2002): *Fót a XXI. század küszöbén*. Budapest, CEBA Kiadó, 68. p.

A rendszerváltozás a település életét sem hagyta figyelmen kívül. A gazdasági és politikai változások a helyi társadalom életét is befolyásolták. Megjelentek a civil szervezetek, melyek a helyi társadalom igényeire építve célozták meg a változások körét. Az új típusú ipari, szolgáltató, kereskedelmi vállalkozók, a város gazdasági alapjainak letételében és az új típusú városi gazdálkodás elveinek kialakításában játszottak szerepet. Megjelentek (visszatelepültek) az egyházak, melyeknek a kultúrában, oktatásban és a szociális területen vált fontossá a szerepük.

A település 20. századi történetében kiemelt szerepet kapott az a tényező, hogy 1951-ben a településhez csatolták Kisalagot. 1970. április 1-jén a települést nagyközséggé nyilvánították, illetve 2004. július 1-jén Fót városi címet kapott. A város helyzetét azonban erőteljesen meghatározza Budapesthez való közelsége, Pest megyében jelenlévő és a kistérségben megjelenő szerepe. Budapest közelsége a település életterére erőteljes hatást gyakorol, ez olykor komoly hátrányokat generál a helyi társadalom összetartó erejében.

„Fót jövője és fejlődése, mint a térség többi településeinek is szorosan összefügg Budapest, valamint más, az agglomeráció településeinek fejlődésével: az agglomerációs övezet egyes települései bizonyos gazdasági és kereskedelmi funkciókat átvállalnak a Fővárostól, mint Fót is, ami az M3-as autópálya mentén elhelyezkedő kereskedelmi, logisztikai gazdasági övezetei révén nem csak a környék, hanem Budapest igényeit is kielégíti.”⁴

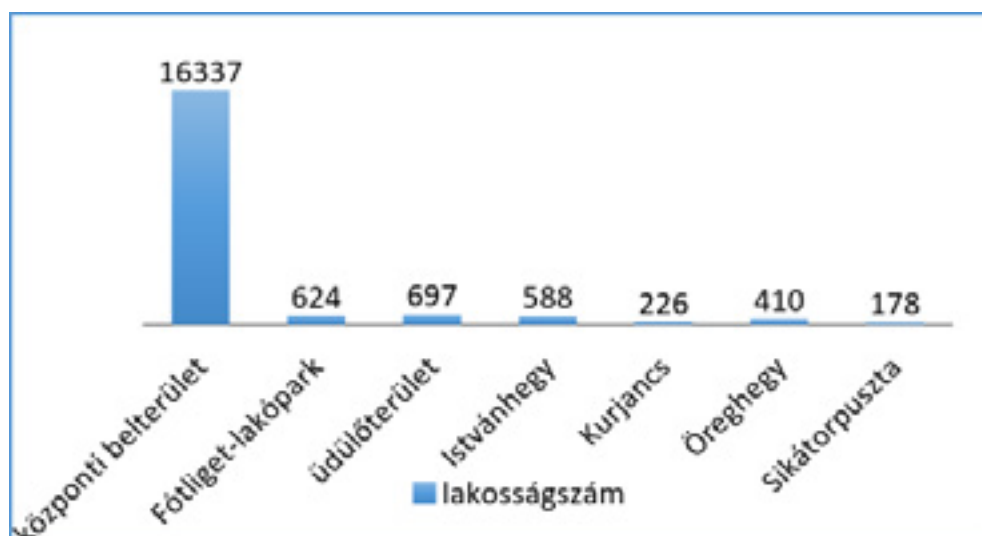
Fót településszerkezete

Fót településszerkezetének mai jellege egy hosszú fejlődés eredménye. Fót lakóterülete eredetileg három egységből/településrészből áll; Fótújfalú, Öregfalú és Kisalag. A város részét képezi továbbá Fótliget, Fót Déli Vállalkozási terület, illetve Sikátorpuszta.

A településrészekben élők eltérő létszámban vannak jelen, a településrész jellegének megfelelő életkörülmények kialakításával.

⁴ Fót Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája 2009 9.p. Letöltés helye és ideje: http://www.terport.hu/webfm_send/3827., (2016. január, február)

2. számú diagram
Fót (lakott) településrészein élők lélekszáma (fő), 2015⁵

Laki, 2016.

A KSH Helységnévtára a 2015. január 1-jei adatok szerint további településrészeket jelenít meg a településrészekként, mely egységek ipari vagy egyéb ún. külterületekként funkcionálnak.

⁵ Adatforrás: KSH Helységnévtár 2015. Letöltés helyes és ideje: http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepu-les?p_lang=HU&p_id=32610 (2016.február)

1.sz. táblázat⁶

A helység városrészei, a helységhez tartozó településrészek jellege és megnevezése

(2015. január 1-jei közigazgatási állapot szerint)

TERÜLETI EGYSÉG MEGNEVEZÉSE	NÉPSZÁMLÁLÁSI LAKÓNÉPESSÉG (fő)	LAKÁSOK (db)	A LAKOTT EGYÉB LAKÓEGYSÉGEK
KÖZPONTI BELTERÜ- LET	16 337	5 948	4
EGYÉB BELTERÜLET			
Déli Iparterület	-	-	-
Fótliget-lakópark	624	240	-
Nyugati iparterület	4	1	-
Üdülő terület	697	299	1
KÜLTERÜLET			
Csomád vasútállomás	3	1	-
Erdésház	1	1	-
Istvánhegy	588	216	12
Kurjancs	226	93	5
Külterület	-	-	-
Öreghegy	410	156	1
Sikátorpuszta	178	82	1
Lakónépesség és lakások száma területi összesítésben	19 068*	7037	24

Laki, 2016.

*megjegyzendő: a 2015. január 1-jei lakónépesség – nem táblázat szerinti számadata: 19 121 fő (lásd 4.sz. diagram)

**Megjegyzés: A helységnévtár adatait a KSH alakítja ki, ezek a hivatalos statisztikai-elemzési egységek, így került az elemzési egységbe, az adatok ismertetése végett a Nyugati iparterület.

⁶ Adatforrás: KSH Helységnévtár 2015. Letöltés helyes és ideje: http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepu-les?p_lang=HU&p_id=32610 (2016. március, április)

Öregfalu vagy központi belterület

Az ún. Öregfalu képezi a város történelmi részét. A területen öreg és az újonnan épült lakóházak egyaránt megtalálhatóak, ebben a városrészben található a város történelmi központja a Kossuth Lajos utca, Vörösmarty Mihály utca és a Károlyi István utca kereszteződésében. A városrész számos történelmi emlékekkel rendelkezik, így a katolikus plébániatemplommal, a református és az evangélikus templommal, a Károlyi István Gyermekközpont épületeivel és területi egységeivel, illetve itt található a település önkormányzata is.

Fótújfalu

Fótújfalu Kisalag és Öregfalu között helyezkedik el. Határai Nyugatra a Hargita (volt Ötvös Tibor) utca, Keletre pedig a Dózsa György út. Ebben a városrészben található Fót újjgazdag negyede, amit sokan Fót Rózsadombjának neveznek.

Kisalag

Helyi lakosok számára könnyen észrevehető, hogy ez a városrész korábban nem tartozott Fóthoz. Erre utal a neve is, bár Alagtól messzebb esik, mint Fóthoz. Parcellázása előtt az Imreháza-uradalomhoz tartozott. Az ide települt kisemberek nagy része Újpestre, Rákospalotára bejáró munkás volt. Az ingázást az 1912-ben megnyitott villamosított helyiérdekű vonal tette lehetővé.⁷

Fótliget a módosabb polgárok lakóhelyeként funkcionál a településen. A településrészként funkcionáló területi egység jellemzően családi házakból, ikerházból és többgenerációs házból épül fel, döntően a Budapestről és az agglomeráció más községeiből átköltöző fiatalok részére épült és nyújt mindennapi életteret.

Sikátorpuszta Fót legkisebb és legszegényebb része, a településen belül Fótliget és Fót Déli Vállalkozási terület között helyezkedik el. Alacsony lakosság számmal és infrastruktúrával rendelkező település egység.

Fót Déli Vállalkozási területe a helyi beruházásoknak és kereskedelmi egységeknek ad helyet, a helyi és térségi vállalkozók által működtetett terület.

A település számos értékes nevezetességgel rendelkezik, amelyek valójában a település imázsának kialakításában is kiemelt szerepet játszik. Az egyik legismertebb nevezetesség a Katolikus Szeplőtelen fogantatás temploma, amely 1845 és 1855 között, Ybl Miklós tervei alapján épült. Hasonlóan komoly értéket jelent a Károlyi-kastély, amelyet viszontagságos múlt és jelen kísér. Ezt az épületet is Ybl Miklós tervezte, felhasználva egy korábbi épület maradványait. Továbbá a település értékei közé tartozik még a Fáy Présház, a Németh Kálmán fafaragó egykori otthonából kialakított Emlékház, valamint a Nagy-tó és a Somlyó-hegy.

⁷ Dunakeszi Kistérség Többcélú Társulás. Fót.

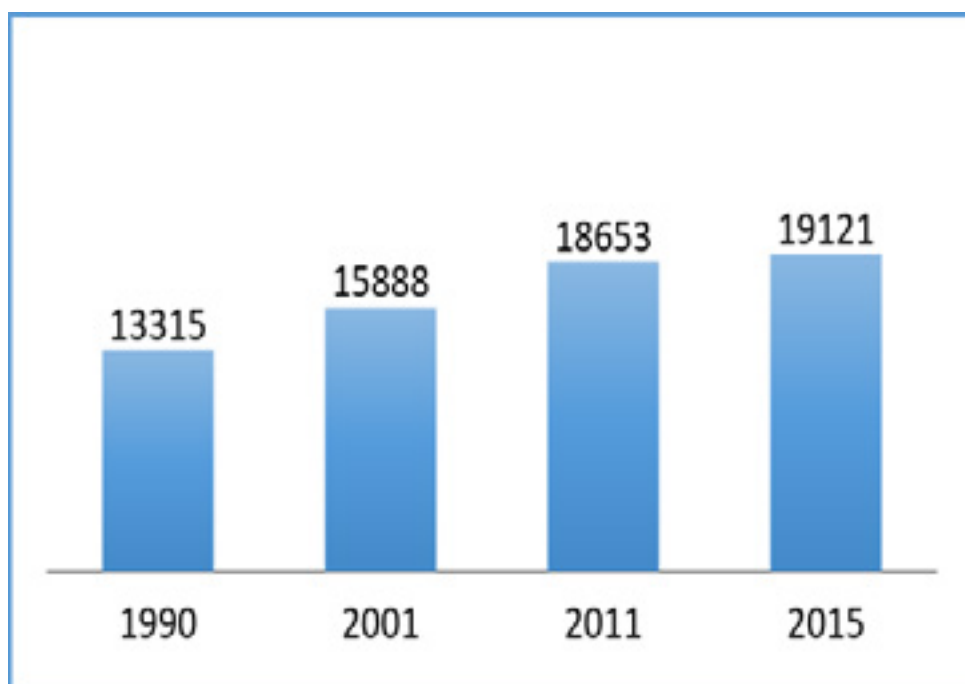
Letöltés helye és ideje: http://www.dunakeszikisterseg.eu/dkk2/index.php?menu_id=64., (2016. január, március)

Helyi társadalom

A település rendszerváltás utáni helyzetét alapvetően meghatározza a lokalitás, a helyi politika, illetve a település élhetősége, avagy jóléti politikája. A helyben élők vagy lokálpatrióták mellett az elmúlt időszakban egyre magasabb számban jelennek meg az új beköltözők, illetve a városból kiköltözők, akik új életteret keresve maguknak, a település által nyújtott szolgáltatásokat, lehetőségeket figyelembe véve. Fót lakosság-számának változása az 1990-es éveket követően jól nyomon követhető, melynek eredményeként a település városi rangra emelkedése (2004) mindenféleképpen további jótékony hatást gyakorolt a település egészére.

3. számú diagram

Fót lakosságának változása 1990-2015 között⁸

Laki, 2016.

Az 1990 és 2015 között a településen élők száma 5806 fővel emelkedett, elsősorban a Budapestről, illetve a környékről történő kiköltözések, átköltözések okán.

A településre költözés oka sokrétű. Az 1990-es éveket követően a megindult Budapestről való kiköltözés a települést is elérte. A főváros közelségét kereső, de a zajtól és a túlzásúfóltságtól mentes övezetet kedvelő betelepülőknek kedvező életfeltételek megteremtésére adott lehetőséget Fót községe, illetve városa.

⁸ Adatforrás: KSH Helységnévtár 2015. Letöltés hely és ideje: http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepu-les?p_lang=HU&p_id=32610 (2016. március, április)

Népszaporulat – vándorlási különbözet

Fót város lakosságának számarányát egyértelműen meghatározza a település természetes szaporodása, a halálozás és a vándorlási különbözet.

2. sz. táblázat
Népszaporulat 1980-2011 között⁹

	1980–1989	1990–2001	2001–2011
Élveszületés	1608	1760	1867
Halálozás	1508	1780	1827
Természetes szaporodás, illetve fogyás (-)	100	-20	40
Vándorlási különbözet	59	2981	2752
LAKÓNÉPES-SÉG	13 315	16 276	19 068

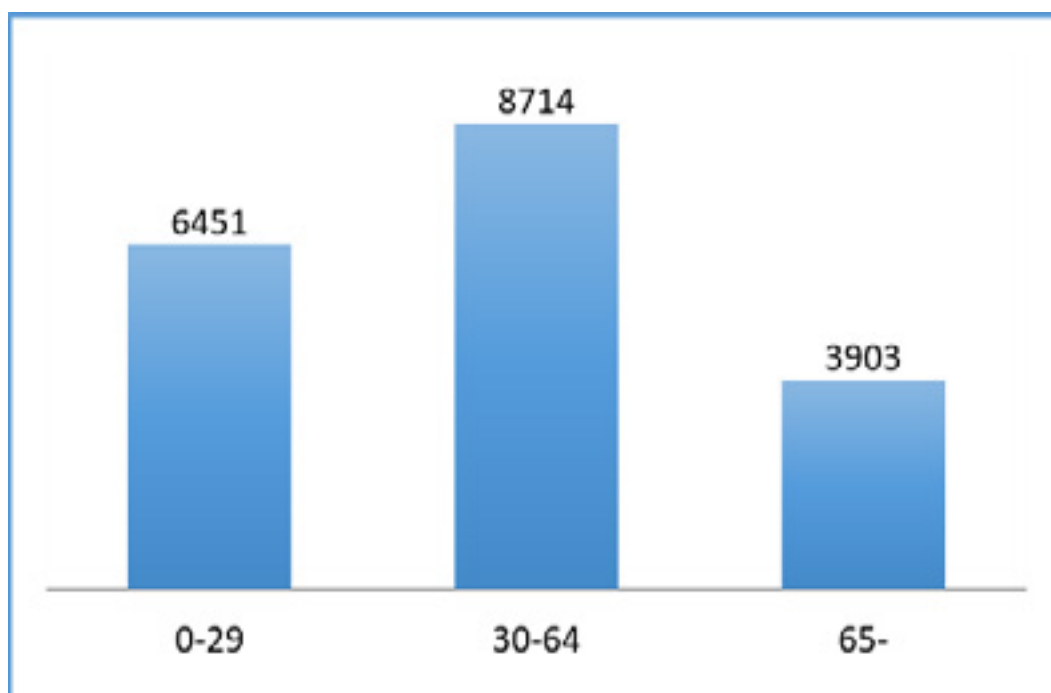
Laki, 2016.

Az élveszületések számát tekintve 1980 és 2011 között 259 fővel emelkedett a város természetes szaporodása, ugyanakkor a két időszak között a halálozások száma 60 fővel felülmúlta a természetes szaporodást. A vándorlási különbözet ugyan csökkent a 2001–2011 közötti időszakban, de sajnos az 1980–1989 közötti időszak nem feltétlen múlt el nyomtalanul. A helyben élők sem hagyták figyelmen kívül a rendszerváltozással járó változásokat, reménykedtek abban, hogy a település békés és háborítatlan múltjára építve egy korszerű, innovatív, de értékét megőrző város alakulhat.¹⁰ A munkaképes lakosság közel fele jár Budapestre dolgozni. Fót jelentős munkapiaci bázissal rendelkezik, elsősorban kereskedelmi, logisztikai és tudás-intenzív vállalkozások telepedtek meg a városban, melyek munkaerő-piaci keresletet generáltak.

⁹ Adatforrás: KSH 2011. évi Népszámlálás – Pest megye. Letöltés helye és ideje: http://www.ksh.hu/nep-szamlalas/tablak_teruleti_13 (2016. március, április)

¹⁰ Fót Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája 2009 9.p. Letöltés helye és ideje: http://www.terport.hu/webfm_send/3827, (2016. február)

4. számú diagram
Fót lakosságának korösszetétele 2011.¹¹

Laki, 2016.

Fót korosztályi megoszlását nézve elmondható, hogy a település nem tekinthető egyértelműen előregedő településnek. A lakosság közel felét (44,1%) a 30–64 év közötti korosztály alkotja, 1/3-át (33,8%) a fiatalok, azaz a 0–29 évesek, illetve 1/5-ét (20,5%) a 65 éves és annál idősebb korosztály. A település potenciálját tehát a fiatalok jelentik, mely csoport a jövő építőköveiként kell, hogy megjelenjen a civil társadalomban is.

Foglalkoztatás, munkanélküliség

Fót városának foglalkoztatottságában meghatározó szereppel rendelkezik az, hogy a település Budapesttől néhány kilométerre helyezkedik el. A foglalkoztatottságban egyrészt a helyi, másrészt a budapesti, harmadrészt a településkörnyéki munkaerő-piaci szereplők jelennek meg. A település esetében elmondható, hogy a foglalkoztatottság – a 2011. évi adatok alapján – az országos átlaghoz hasonlít.

A 2011. évi KSH statisztikai adatai szerint a lakosság 42,55%-a foglalkoztatott, 25,11%-a inaktív kereső, 27,24%-a eltartott és 5,9%-a munkanélküli.¹² (Lásd 2. sz. táblázat)

A 2011. évi Népszámlálás adatai szerint az alábbi megoszlásokat mutatja a 2001–2011 közötti időszakban, a foglalkoztatottak ismérévében.

¹¹ KSH Népszámlálás 2011. Letöltés helye és ideje: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_13., (2016. február 20.) A dolgozatban használt lakosságszám – KSH adatok: 19068 fő.

¹² Fót Város Önkormányzat 2015–2020. évekre szóló középtávú gazdasági programja.

3. sz. táblázat¹³

Foglalkoztatottak száma és formája a legutóbbi népszámlálás tükrében (2011) (Népesség összesen: 19 068 fő)

Foglalkoztatott	Munkanélküli (korábbi elnevezés)	Inaktív kereső	Eltartott
8114	971	4788	5195

Laki, 2016.

1990-es éveket követően a településen is – hasonlóan az ország más településeihez – megjelent a munkanélküliség, amely a településtől is megoldásokat várt. Az elmúlt időszakban, mely kérdés egyébként a szociális kérdések alapjaként jelenik meg, a helyi társadalom vonatkozásában sem marad figyelmen kívül. Nyilván befolyást gyakorol a település által nyújtott anyagi és egyéb szolgáltatások kialakításánál, finanszírozásánál.

Az elmúlt években a településen is megjelent a közfoglalkoztatott státus. A városi önkormányzat által szolgáltatott adatok szerint 2013-ban 50 főt, 2014-ben 86 főt, 2015-ben 34 főt, 2016. január-februárjában pedig 24 főt regisztrált közfoglalkoztatottként.¹⁴

A Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat¹⁵ adatai alapján 2011–2016. januárjában az alábbiak szerint alakult a település nyilvántartott álláskeresőinek és a munkakorú népesség száma:

4. sz. táblázat

A nyilvántartott álláskeresők száma a tartózkodási helyük szerint (Fót) 2011-2016. (02.)

év	nyilvántartott álláskereső (fő)	segélytípusú ellátásban részesülők (fő)	munkaképes korú népesség (fő)	relatív mutató (%)*
2011	532	80	12815	4,15
2016	350	33	13544	2,58

Laki, 2016.

***Relatív mutató:** Relatív mutató - a nyilvántartott álláskeresők a munkavállalási korú népesség %-ában

¹³ Adatforrás: KSH 2011. évi Népszámlálás – Pest megye. Letöltés helye és ideje: http://www.ksh.hu/nep-szamlalas/tablak_teruleti_13 (2016. február, március, április)

¹⁴ Fót Város Önkormányzatának adatai, 2016.

¹⁵ Adatforrás: Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat. Letöltés helye és ideje: http://nfsz.munka.hu/engine.aspx?page=full_afsz_stat_telepules_adatok_2011, http://nfsz.munka.hu/engine.aspx?page=afsz_stat_telepules_adatok_2016 (2015. november, 2016. március, április)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Asztalos et al. (1998): *Pest megye kézikönyve I-II*. Budapest, Ceba Kiadó, 136-141.p
- Forró Katalin (2002): *Fót a XXI.század küszöbén*. Budapest, Ceba Kiadó, 46.p.
- Fót Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája 2009 9.p. Letöltés helye és ideje: http://www.terport.hu/webfm_send/3827., (2016. január, február)
- Adatforrás: *KSH Helységnévtár 2015*. Letöltés helyes és ideje: http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=32610 (2016.február)
- Adatforrás: *KSH Helységnévtár 2015*. Letöltés helyes és ideje: http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=32610 (2016. március, április)
- Dunakeszi Kistérség Többcélú Társulás. *Fót*. Letöltés helye és ideje: http://www.dunakeszikerseg.eu/dkk2/index.php?menu_id=64.,(2016. január, március)
- Adatforrás: *KSH Helységnévtár 2015*. Letöltés hely és ideje: http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=32610 (2016. március, április)
- Adatforrás: *KSH 2011. évi Népszámlálás – Pest megye*. Letöltés helye és ideje: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_13 (2016. március, április)
- Fót Város Önkormányzat 2015-2020. évekre szóló középtávú gazdasági programja
- Adatforrás: *KSH 2011. évi Népszámlálás – Pest megye*. Letöltés helye és ideje: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_13 (2016. február, március, április)
- Adatforrás: *A közfoglalkoztatás főbb adatai*. Letöltés helye és ideje: <http://kozfoglalkoztatas.bm.hu/> (2015. november, 2016. február, március)
- Adatforrás: *Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat*. Letöltés helye és ideje: http://nfsz.munka.hu/engine.aspx?page=full_afsz_stat_telepules_adatok_2011, http://nfsz.munka.hu/engine.aspx?page=afsz_stat_telepules_adatok_2016 (2015. november, 2016. március, április)
- Fót Város Önkormányzat 2015–2020. évekre szóló középtávú gazdasági programja

KITTEKINTÉSEK - LAKI ILDIKŐ

Fotók: Laki, 2016. tavasz